2. BASKI

EĞİTİM akademi

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

9.90 TL
EKONOMİK
BASKI

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ
VE
KÜLTÜRÜ

Yrd. Doç. Dr. YAŞAR BEDİRHAN

Genişletilmiş

2. BASKI

EĞİTİM akademi

Eğitim Akademi Yayınları

Genel Yayın Yönetmeni
Yusuf Ziya AYDOĞAN

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Kasım 2009

Grafik ve Tasarım Yönetmeni
Mümin SEMERCİ

Baskı ve Cilt
Pozitif Matbaacılık / ANKARA

ISBN : 978-975-8890-14-x

EĞİTİM KİTABEVİ

Mimar Muzaffer Caddesi Rampalı Çarşı Kat: 1 No: 121
Tel&Faks : (0332) 351 92 85 KONYA
www.kitapmatik.com.tr.
egitimkitabeviyay@hotmail.com

Türk Milleti'nin varlığını borçlu olduğu iki büyük atasının; Mete Han ve Atatürk'ün aziz ruhlarına….!

ÖNSÖZ

Binlerce yıllık uzun bir geçmişe sahip olan ve dünyanın dört bir yanına dağılarak çeşitli isimler altında birçok imparatorluk ve devlet kuran Türk milletinin köklü bir tarihi ve bu tarih etrafında oluşturduğu zengin bir kültürü vardır. Bu kültür ve medeniyetin oluşmasına zemin teşkil eden, tarih boyunca birçok sosyal ve siyasi gelişmelere sahne olan yer hiç şüphesiz ki, dünya Türklüğünün mukaddes Ana Yurdu Türkitan'dır. İlkçağlardan beri birçok kültür ve medeniyetlere de beşiklik etmiş olan Türkitan'ın, Türk dünyasının müşterek kültür ve medeniyetinin gelişmesine ve evrensel bir hüviyete kavuşmasında da ayrı bir yeri ve ehemmiyeti vardır.

Bugüne kadar İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü üzerine yerli ve yabancı ilim adamları tarafından birçok araştırma ve inceleme yapılmış, ciltler dolusu kitaplar ve binlerce sayfalık makaleler yazılmıştır. Böylesine kapsamlı çalışmaların yanında bizim bu mütevazı çalışmamız deryada bir katre mesabesinde kalır.

Bizim bu çalışmamız, yüzlerce kaynak eser, araştırma ve makaleler taranarak mümkün olduğu kadar bilimsel kriterlere uygun bir şekilde hazırlanmaya çalışılmıştır. Ancak hemen belirtelim ki, bununla yep yeni konuları ortaya koyduğumuzu söylemiyoruz. İslam öncesi döneme ait Türk tarih ve kültüründe söz sahibi olan tarih otoritelerinin kitaplarında dağınık bir şekilde yer alan Türk tarihi ve kültürüne ait muhtelif konuları bir araya getirmeye ve okuyucuya derli-toplu sunmaya çalıştık.

Çalışmamız dört ana bölümden meydana gelmektedir.

Birinci bölümde; Türkler'in anayurdu ve anayurtta kurulan ilk medeniyetler üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde; Anayurtta kurulan büyük Türk devletleri, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde; Anayurt dışında kurulan Türk devletleri, Türkî Krallığı, Avrupa Hunlar'ı, Akhunlar ve diğer Türk Devletleri; Bulgarlar, Macarlar, Peçenekler vb.

Dördüncü ve son bölümde ise İslam öncesi Türk kültürü ve uygarlığı üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ____ **4**
İÇİNDEKİLER ____ **6**
BİRİNCİ BÖLÜM ____ ***15***
TÜRKLERİN ANAYURDU VE ANAYURTTA KURULAN İLK MEDENİYETLER ____ ***15***
TÜRKLERİN ANAYURDU ____ **16**
ANAYURTTA KURULAN İLK MEDENİYETLER ____ **17**
Afanas'yev Kültürü (MÖ. III. II. Bin Yıllar) ____ 17
Andronov Kültürü (MÖ. 1700-1200) ____ 18
Karasuk Kültürü (MÖ. 1200-700) ____ 19
Tagar ve Taşdık Kültürü (MÖ. 700-100) ____ 19
Anav Kültürü (MÖ. 4000-1000) ____ 20
Atlı-Göçebe Türk Medeniyetinin Özellikleri ____ 21
Türk Adının Aslı, Anlamı ve Yaygınlaşması ____ 23
Türkistan'dan Türklerin Göçleri ve Yayılmaları ____ 26
Göçlerin Sebepleri ____ 27
Tabiî (Doğal) Âfetler ve Salgın Hastalıklar ____ 27
Nüfus Artışı ve Otlak Yetersizliği ____ 28
Siyasî Anlaşmazlıklar (İhtilâflar) ____ 29
Ağır Dış İç Baskılar ____ 29
Fetih Arzusu ve Yeni Vatanlar Kurma Fikri ____ 30
Milattan Önce Türkistan'ın Dışına Yapılan Türk Göçleri ____ 30
Milattan Sonra Türkistan'ın Dışına Yapılan Türk Göçleri ____ 31
Çin'e ve Hindistan'a Yapılan Türk Göçleri ____ 31
Karadeniz'in Kuzeyine, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri ____ 32
Kuzey Yolu ____ 32
Orta Yol ____ 34

İKİNCİ BÖLÜM ___ ***37***

ANAYURTTA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ ___ ***37***

MİLLİ TARİHİMİZİN İLK TEMSİLCİLERİ İSKİTLER ___ **38**

İskit-Pers İlişkileri ___ 41

Sarmat-İskit İlişkileri ___ 44

İskit Kültür ve Medeniyeti ___ 45

At Kültürü ___ 45

Arabalar ___ 46

Çadırlar ___ 47

İskit Hayvan Üslûbu ___ 48

Giyim Kuşam ___ 48

Silah ve Askeri Teçhizatların Üretimi ___ 49

Savaş Taktikleri ___ 51

ASYA HUN İMPARATORLUĞU ___ **52**

Islık Çalan Oklar ___ 55

Hun-Çin İlişkileri ___ 58

Hun İktidarını Hedef Alan Yıkıcı Çin Politikası ___ 61

Hun Devleti'nin Bölünmesi ve Sonu ___ 62

Hun Kültür ve Medeniyeti ___ 65

Hun Devlet Yapısı ___ 65

Yabgu ___ 66

Memuri Hiyerarşi ___ 67

Kanunlar ___ 68

Savaşlar ___ 69

Ordu ___ 70

Gelirler ___ 72

Hun Toplum Yapısı ___ 72

İç Politika ___ 75

Serbest Ticaret Savaşı ___ 76

Hun Devleti'ndeSosyo-Kültürel ve EkonomikHayat ___ 77

Hunlar'ın Dini ___ 81

GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU ______ 82
Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu ______ 83
İranlılar, Türkler ve Bizanslılar ______ 87
Tekelin Sonu ______ 89
Türk'lerin Gücü ______ 90
İmparatorluğun Parçalanması ______ 91
Çinlilerin Serinde'ye Dönüşü ______ 92
Batı Türkistan'da Çinliler ______ 93
Budist Hacılar ______ 95
Göktürk'lerin Yeniden Doğuşu ______ 96
İkinci Göktürk İmparatorluğu ______ 98
Türk Yazıtları ______ 101
Göktürk Devleti'nde Hakimiyet Anlayışı ______ 104
İl ______ 104
Siyasi Hakimiyet ______ 104
Hükümdar ______ 106
Meclis ______ 108
Hükümet ______ 110
Yargı ve Hukuki Cezalandırma ______ 111
Özel Hukuk ______ 112
Göktürk Devleti'nde Sosyal Yapı ______ 113
Ordu ______ 118
UYGUR DEVLETİ ______ 120
Uygurlar'ın Yıkılış Sebepleri ______ 127
Etnik Yapı, Yayılma ve İdari Yapı ______ 128
Din ______ 133
Ekonomik yapı ve Ticaret ______ 136
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ______ 143
ANAYURDUN DIŞINDA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ ______ 143
TÜRKİ KRALLIĞI ______ 144
AVRUPA HUN DEVLETİ (BATI HUNLARI) ______ 146

Avrupa Hunları'nın Menşei 146
Avrupa Hunları'nın Tarih Sahnesine Çıkışı 147
Kavimler Göçü 147
Hun Ordularının Yeni Seferleri 148
Hunlar'ın Batı Roma ve Bizans ile Olan İlk İlişkileri 149
Attila (434-453) 150
Attila Döneminde Hun Bizans İlişkileri 150
Attila Döneminde Hun-Batı Roma İlişkileri 152
Avrupa Hun Devleti'nin Yıkılışı 154
Avrupa Hun İmparatorluğundateşkilat ve Sosyal Hayat 154
İmparator (Kagan) 154
Hatun 156
Meclis 156
Ordu 157
Silahlar 158
At 158
Sosyal Hayat 160
Giyim 160
Yiyecek-İçecek 161
İktisadi Hayat 162
AKHUNLAR (EFTALİTLER) 163
Akhun-Sasani Münasebetleri 165
Eftalitler'in Horasan'da Yerleşmeleri 167
Göktürk Siyasetinin Esasları 168
Batı Siyaseti ve Önemi 169
Eftalitler'le Savaş ve Eftalit Devleti'nin Sükutu 170
Eftalit Topraklarının Paylaşılması 171
Hindistan'daki Akhunlar 173
Arap-Akhun Mücadelesi 174
DİĞER TÜRK DEVLETLER VE TOPLULUKLARI 175
Macarlar 175

Bulgarlar 177
Bulgarlarda İktisadi ve Sosyal Hayat 180
Sabarlar (Sabirler) 181
Türgeşler 181
Karluklar 182
Oğuzlar (Uzlar) 182
Kırgızlar 183
Kimekler 183
Kumanlar (Kıpçaklar) 183
Peçenekler 184
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 185
İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜ VE UYGARLIĞI 185
TÜRKLER'DE DEVLET YÖNETİMİ 186
Halk (Millet) 187
Ülke 188
Kut Kavramı 189
Hakimiyetin Kaynağı 189
Devletin Şekli 190
Teşkilat 191
Hakan 193
Veliahtlık 193
Seçimin Şekli 194
Zorla Ele Geçirme 195
Hakanın Görev ve Yetkileri 195
Yasama 195
Yürütme 195
Yargı 196
Devlet Başkanının Özellikleri 196
Cesur ve Kahraman Olmak 196
Bilge Olmak 198
Erdemli Olmak 199

Hakan'a Yardımcı Olan Kurumlar ____ 200
Kurultay ____ 200
Vezaret (Ayuki) ____ 201
Hakanın Sorumluluğu ve Görevden Alınması ____ 201
Hakanlık Süresi ____ 201
İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETLERİNDE BÜROKRASİ ____ 202
Hun İmparatorluğu ____ 202
Göktürk Devleti ____ 203
Göktürkler'de Bürokratik Unvanlar ____ 204
Uygur Devleti ____ 207
ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT ____ 209
Eski Türk Hayat Tarzı ____ 209
Hayvancılık ____ 213
Ziraat ____ 214
Tarım Aletleri ____ 216
Ticaret ____ 217
İhracat ve İthalat ____ 218
Serbest Ticaret Pazarları ____ 220
İpek Yolu Mücadelesi ____ 221
Tarım Ürünleri ____ 224
Sebzeler ve Meyveler ____ 225
Giyim ve Süs Eşyaları ____ 226
Eski Türkler'de Kadın ____ 229
Eski Türk Sarayları ____ 232
Saraylarda Vazife Gören Memurlar ____ 233
İSLAM ÖNCESİ TÜRK BAYRAMLARI ____ 237
Nevrûz ____ 237
Türkler'de Nevrûz ____ 237
İran'da Nevrûz ____ 239
Nevrûz Hakkında İslami Rivayetler ____ 241

ESKİ TÜRKLER'DE DİN **243**
Ari Dinleri 243
Sami Dinleri 243
Mahalli Türkitan Dinleri 244
Zerdüştlük 244
Budizm 244
Manihaizm 245
Totemcilik (Totemizm) 246
Ruhçuluk (Animizm) 247
Şamanizm 248
Yahudilik 251
Hıristiyanlık 252
İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKLER'İN KULLANDIKLARI ALFABELER **255**
Göktürk Alfabesi 256
Uygur Alfabesi 257
TÜRK KÜLTÜRÜNDE RENKLER **258**
"Ak" Beyaz Renk 259
"Kızıl" Kırmızı Renk 262
Hilekârlık ve Kızıl Renk 263
Kızıl-dil (Kötü dil) 263
Kızlar ve Ergenlik, Mutluluk Rengi Kırmızı 263
Kırmızı ve Kızlar 263
Kırmızı ve "Düğün-Gerdek" 264
Kırmızı Kız Elbisesi 264
İnsan Vücudu ve Kırmızılık 264
Kırmızı Ağız 264
Kızıl Göz 265
Kırmızı Yüz ve Yanak 265
"Kara" Siyah Renk 265
Dünyanın Yönleri ve "Kara" 265

Kötü İş, Kötü Amel ____ 268
Kara ve Kötü Yaratılış ____ 268
Ruhun ve Özün Karalığı ____ 268
Namus Karası ____ 269
Kara-Kir ve Haram ____ 269
Kara Sözü ve Tabiat Varlıkları ____ 269
“Ala” ve “Alaca” Renk ____ 271
“Gök” ve “Mavi” Renk ____ 272
Gök, Göğümüzün Rengi, Dünyamızın ve Varlığımızın Sembolüdür ____ 272
Gök Renk Türkler’de Tanrı’nın Rengi ve Sembolüdür ____ 274
“Gök Sakallı” (Hızır) ____ 274
“Gökçin Sakallı Kocalar” ____ 274
Yeşil ve “Yeşil” Renk ____ 275
Sarı Renk ____ 276
BİBLİYOGRAFYA ____ 279
İNDEKS ____ 293

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN ANAYURDU VE ANAYURTTA KURULAN İLK MEDENİYETLER

TÜRKLERİN ANAYURDU

Türklerin ilk Anayurdu'nun Orta Asya (Türkistan)'da bulunduğu ve buradan dünyanın öteki yerlerine yayılmış oldukları eskiden beri bilinmektedir. Türkistan, diğer bir ifade ile Türk Yurtları, dil ve edebiyatımızda bir mekân ismi olarak daha ziyade Türklerin yaşadığı ülkeler anlamında kullanılmıştır. Türk tarih ve coğrafya literatüründe ise Türkistan; güneyde Himalaya dağları, kuzeyde Sibirya, doğuda Büyük Kingan (Kadırgan) Dağları ve batıda Hazar Denizi ile çevrelenen büyük bir ülkedir. Bu geniş ülkenin tamamını değil, ancak belirli bir kısmını Türkler yurt olarak kullanmışlardır. Son zamanlarda yapılan birçok araştırmalar sayesinde, Türklerin anayurdunun Altay (Altın) ve Sayan (Kögmen) Dağları çevresi ile bu dağların kuzey-batı bölgeleri olduğu anlaşılmıştır. Fakat filolojik tetkikler, Türk anayurdunun bu bölgeyle sınırlı kalmadığını, Türklerin buradan doğuya, batıya ve güneye doğru yayıldıklarını ortaya koymuştur.[1] Mesela, MÖ. 2. bin ortalarından itibaren Türkler, Altaylardan Ural dağlarına kadar olan geniş bozkır sahayı tamamen kaplamışlardır.[2]

Bu durumda Türkistan'ı şöyle tanımlayabiliriz; Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi, bugünkü Kazakistan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun dört Cumhuriyetinin -Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan- topraklarının büyük bir bölümünü, Afganistan'ın kuzeyini ve hem Merv'e hem Herat'a bağlı İran Horasan'ını, Tibet, Sin-Kiang ve Kansu'yu kapsayan bölgelerdir.

---

1 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 22. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 48, 49; J. Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (Çev. L. Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 22 vd.; M. Kafalı, **Türklerin Anayurdu**, TTD, I. Ankara 1987, s. 1 vd.; Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s. 9 vd.; L. Rasongi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1988, s. 1 vd.; L.M. Gumuliev, **Eski Türkler**, (çev. D.A. Batur), İstanbul 1999, s. 21 vd.; E. Memiş, Eskiçağda Türkler, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 43; S. Koca, **Türk Kültünün Temelleri 1**, İstanbul 1990, s. 12; Z. Kitapçı, **Orta Aya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, Konya 1995, s. 35; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, (çev. S. Karatay), Ankara 1986, s. 13 vd. S.G. Klyashtorny- T.İ. Sultanov, **Türkün Üç Bin Yılı**, (usçadan Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.57 vd.

2 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 23. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, s.49, A.N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyılda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,** Ankara 1992, s. 2; G. Nemeth, "Türklüğün Eski Çağları", **Ülkü**, V, Ankara 1940, s. 299 vd.; S. Koca, **a.g.e.**, s. 12.

Aslında bölgenin etnik dokusu, sosyal, siyasi, iktisadi ve coğrafi yapısı göz önüne alınacak olursa Keşmir eyaletini, hatta tüm Pencap'ı olmasa bile Pakistan'ın kuzeyini, yani Peşavar'ı Türkistan'a dahil etmemiz mümkündür. Peşavar Türkistan ticaret yollarının merkez kavşağı olma iddiasını uzun süre sürdürmüştür.[3]

ANAYURTTA KURULAN İLK MEDENİYETLER

Yukarıda da uzun uzadıya ifade ettiğimiz gibi, 6,5 milyon km^2 genişliğinde çok büyük bir coğrafya üerinde yaşamış olan Türkler yaşadıkları bölgelerde insanlık tarihinin en eski medeniyetlerini meydana getirmişlerdir. Çeşitli zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bu bölgelerde paleotik devre kadar uzanan kültür katmanları tespit edilmiştir. Özellikle "**kurgan**"[4] adı verilen mezar odalarında önemli eserler ele geçirilmiştir. Bu eserler vasıtasıyla MÖ. 4. bin yıldan itibaren yaratılan ve değişik adlarla anılan kültürlerin özellikleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Daha sonraki "***Atlı-Göçebe Türk Medeniyeti***"nin temellerini oluşturmuş bulunan bu kültürler şunlardır.

Afanas'yev Kültürü (MÖ. III. II. Bin Yıllar)

Bilindiği üzere İdil Boyu ve Batı Sibir sahasında, MÖ. III. ve II. Bin yıllarında "***Afanas'yev Kültürü***" adı verilen bir devir olmuştur.[5] Abakan veya Afanas'yev adıyla anılan bu kültür, batıda

---

3 Roux, **a.g.e.**, s. 14, 15.

4 **Kurgan** sözcüğü Türkçe'dir. Divan-ü Lûgat-it Türk'de "**karıgan**" olarak geçer. Slav dillerine de girmiştir. Büyük Türk tarihçilerinden Faruk Sümer hocanın "Eski Türklerde Şehircilik" adlı kitabında, bu sözcüğün, Gök Türkler'den kalma Orhon yazıtlarında "**kale-hisar**" anlamında kullanıldığını belirtir. F. Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, TTK Ankara 1994, s. 10; Sencer Divitçioğlu da "Kök-Türkler-Kut-Küç ve Ülüg" adlı eserinde aynı kurganlara Orhon Türkçesinde "eb-barq = ev, bark" denilmiş olduğunun sanıldığını yazar. S. Divitçioğlu, **Kök Türkler** (Kut, Küç ve Ülüg) Ada Yayınları, İstanbul 1987, s. 231 vd. Divitçioğlu'nun bir başka kaydına göre, Barthold da Kıpçak sözlüğündeki "kurgan iv" sözcüğünün "**ölü evi**" anlamına geldiği görüşünü savunmuştur. **a.g.e.** s. 232. Söz komşu kurganları barındıran bölgedeki Altay Türklerinin lehçe ve ağızlarında da "özü korumak" demektir. Daha geniş bilgi için bkz. E.F. Tekçe, **Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1542, Ankara 1993, s. 14-15; L. Rosanyi, **Tarihte Türklük**.

5 Kurat, a. g. e. s. 2.

İdil (Volga) nehrine, güneyde Altay Dağları'na kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayılmıştır. Çakmak taşından yapılmış ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler ve maden işlemede kullanılan çeşitli aletler, bu kültürün belli başlı eserleridir. Ayrıca, Afanas'yev kültür insanı avcılık yapmanın yanı sıra, at ve koyun da besliyordu.[6] Afanas'yev kültürü çok kuvvetle güney kültür tesirlerine sahipti. Kapları, kuzeydeki Tayga bölgesinden tamamen ayrılıyordu. Bu tesirlerin, en yakın bölge olan Altay Dağları'ndan gelmiş olması çok muhtemeldir.[7]

Andronov Kültürü (MÖ. 1700-1200)

Afanas'yev'in devamı olarak kabul edilen Andronov kültürü, Tanrı Dağları (Tienşan) ve Balkaş (Tering) Gölü'nden Yayık Nehri'ne kadar uzaman geniş bozkır sahasında gelişmiştir[8]. Bu kültürü oluşturanların çok kudretli ve zengin bir sosyal hayata sahip oldukları müşahede edilmektedir.

Bu sahada yaşayan Brakisefal, muharip ve göçebe bir kavme ait olan bu kültürün en önemli eserleri kaplar idi. Geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz, üç köşeli veya mendirek şeklindeki basma süslerle süslenmiş olan bu kaplardan başka, taştan yapılmış kaşıklar, ok uçları, kemik iğneleri, yekpare kabzalı hançerler ve baltalar, delikli ok uçları, inci ve küpe gibi süs eşyaları bu kültürün en önemli buluntularıdır. Ayrıca, Tunç (bronz) ve altından eşyalar da ilk defa bu kültürde görülürler. Çin, tunç yapmayı Andronov insanından, yani Türklerin atalarından öğrenmiştir.[9] Öte yandan, Andronov kültürünün temsilcileri, atın ve koyunun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeyi öğrenmişlerdir.[10] Bu devirde at, artık bir binek ve yük hayvanı olmakla kalmamış; eti yenen bir hayvan olarak da önem kazanmıştı.[11]

---

[6] B. Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK Ankara 1984, s. 13, 18. Rus arkeoloğu Prof. Kiselev'in teklifi üzerine bu çağ kültürüne, Afanesyev'e izafe olarak "**Afenasyevo**" kültürü denmiştir. Afesesyevo kültürü esas itibariyle Bateney bölgesindeki 80 mezardan müteşekkil bir buluntu yeri idi.

[7] Ögel, **a.g.e.**, s. 19.

[8] Kurat, **a.g.e**. s. 2.

[9] W. Eberhard, **Çin Tarihi,** 2. Baskı, TTK, Ankara, 1987, s. 24.

[10] Ögel, **a.g.e.**, s. 25; S. Koca, **a.g.e.**, s. 15.

[11] Ögel, **a.g.e.**, s. 25.

Karasuk Kültürü (MÖ. 1200-700)

1200-700 yılları arasında Yenisey nehrinin baş kısmında yaşayan zümre "***Karasuk Kültürü***" adını taşıyan kültür dairesine mensuptur.[12]

Karasuk kültürü özellikle Batı Türkistan'da, Efrasiyab ve Semerkand'da bulunan taş figürler ile tanınmıştı. Bu kültürde Andronov geleneği devam etmekle beraber, yenilik olarak demir madeni bulunmuş ve işlenmesine başlanmıştır.

Karasuk metal işleyicilerinin ürünleri, yüksek düzeyde teknik yetkinlik gösterdikleri gibi, metal araç-gerecin geniş bir alanda kullanılmış olması, metalurjik üretimin çapının (şimdiye değin incelenenlerde) görülmedik derecede olduğunu göstermektedir. Aynı şey Kazakistan'daki, çoğunun Karasuk dönemiyle ilişkili olduğu açıkça anlaşılan maden çıkarma etkinlikleri için söylenebilir. Karasuk maden fırıncıları da, bakıra arsenik ve kalay karıştırıp, alaşımın niteliklerini ve ondan yapılan metal nesnenin teknik özelliklerini büyük ölçüde geliştiren tekniklerin ustası olmuşlardı[13]; aynı zamanda Altay çevresinde ziraat kültürünün de geliştiği tespit edilmektedir.[14]

At, deve, koyun ve sığır beslemesini bilen bu kültür insanı, koyunların yünlerinden istifade ederek onları dokuyarak giymesini de biliyorlardı. Yenisey bölgesinde bulunan taşlar üzerindeki resimlerde, Rusların "***Kibitka***" dedikleri arabalı çadırlar da görülüyordu. Bu çadırların keçeden imal edildiğini biliyoruz.[15]

Tagar ve Taşdık Kültürü (MÖ. 700-100)

Karusuk kültürünü müteakiben Abakan ve Minusink bölgelerinde Tagar kültürünün geliştiğini görüyoruz.[16] Adı geçen bölgelerde Tagar kültürüne ait tunçtan iki yanı keskin bıçaklar, hançerler ve çok sayıda ok uçları ile güçlü altın ve tunç tokalar, iğneler, taçlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar bulunmuştur. Eşyalar üzerine işlenen hayvan başı motifleri, daha

---

[12] Kurat, **a.g.e**. s. 3.
[13] A.P. Okladnikov, **Tarihin Şafağıhda İç Asya**, **Erken İç Asya Tarihi**, s. 125 vd.
[14] Kurat, **a.g.e**. s. 3.
[15] Ögel, **a.g.e.**, s. 31; Kurat, **a.g.e.**, s. 3; Koca, **a.g.e.**, s. 15; Memiş, **a.g.e.**, s. 44.
[16] Ögel, **a.g.e.**, s. 41, 42.

sonraki Türkistan Türkleri'nin geliştireceği hayvan sanatının temelini oluşturmaktadır.[17]

Tagar kültürü MÖ. 300 yıllarından sonra Taşdık kültü adıyla yeni bir gelişme gösterir. Tagar ve taşdık kaya resimleri ile mezarlarında ele geçen türlü buluntular, Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtmaktadırlar. Bu bakımdan, bu kültürlerin yaratıcılarının Türklerin ataları oldukları hususunda asla şüphe edilmemektedir.[18]

Araştırmacılar, tarıma uygun yerlerde, tarlaların bulunduğunu söylemektedirler. Mezarlardan çıkan kaplar, toprağa az çok yerleşik bir yaşam biçimi olasılığını ve tarımın uygulanıyor olabileceğini göstermektedir.[19]

A. N. Kurat'a göre, "Arkeolojik araştırmalardan anlaşıldığı üzere Yenisey Nehri'nin orta ve baş sahaları ile Baykal Gölü çevresi, Lena Nehri'nin baş kısımları, İrtiş Nehri boyları ve Altay çevreleri çok erkenden, artık göçebe hayatı yaşayankavimlerin sahasını teşkil etmiş ve bura ahalisi erkenden Çin ile yakın münasebetlerde bulunmuştur. Arkeolojik kalıntılar arasında Çin menşeli eşyaların çokluğu bunu ispatlamaktadır. Bilindiği üzere Çin, MÖ. II. Binden Milad sıralarına kadar bronz imalatının en mühim merkezlerinden birini teşkil etmekte idi. Fakat "***demir devri***" Altay çevresinde Çinden daha önce başlamıştır: MÖ. V. IV. yüzyıllarda Minusinks bölgesi ve Altay çevresinde "***demirciliğin***" geliştiği tespit edilmiştir. Türklerin tarih sahnesine çıkışlarında "demirci" oldukları göz önünde tutulursa, Altay çevresinde MÖ. en geç yarım bin yıl önce Türklerin yaşamış oldukları kabul edilmelidir"[20].

Anav Kültürü (MÖ. 4000-1000)

Türkitan'da en eski medeniyet merkezlerinden biri de Batı Türkistan'da Aşkabad yakınlarında bulunan Anav bölgesidir. Anav'da yapılan kazılarda oldukça gelişmiş yerleşik bir kültüre rastlanmıştır. Anav kültürünün insanı, güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan evlerde oturuyor; koyun, sığır gibi hayvanları besliyor; çiftçilik yapıyordu.[21]

---

17 Koca, **a.g.e.**, s. 16; Memiş, a.g.e., s. 45.

18 E. Esin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s. 12.

19 A.P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", **Erken İç Asya Tarihi**, (Der. D. Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 129.

20 Kurat, **a.g.e.** s. 3.

21 Koca, **a.g.e.**, s. 16; Memiş, **a.g.e**., s. 45.

Aynı yerleşik kültürün bir benzeri de Namazgâhtepe'de ortaya çıkarılmıştır. MÖ. 2500 yıllarına kadar geriye giden bu kültürün insanı, arpayı ve buğdayı dibeklerde öğütmesini ve bakırdan süs eşyası yapması biliyordu.[22] Kalıntılardan koyunların yünlerinden de istifade edildiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan, Anav insanının Mezopotamya ve Hindistan istikametinde yayılarak, Sümer ve Mohenja-daro kültürlerini yarattıkları tahmin olunmaktadır.[23]

Bütün bunlar, anayurtta kurulan ilk Türk medeniyetlerinden Anav kültürü dışındakilerin belli bir bölgede ortaya çıkmış olduğunu, gelişmelerini de o bölge sınırları içerisinde tamamladığını göstermektedir. Halbuki, Anav kültürü, diğer kültürlerden çok daha farklı bir yapı arz etmektedir. Her şeyden önce bu kültür, MÖ. 4000 yıllarından MÖ. 1000 yıllarına kadar uzanan üç bin yıllık bir süreye sahiptir. Bu kültürün insanı, diğer kültürlerden farklı olarak, hem yerleşik hayatı hem de hayvancılığı yani konar-göçer hayatı birlikte yürütebilmiştir. Fakat her şeyden önemlisi, Anav kültürü, ortaya çıktığı bölgeyle sınırlı kalmamış, Orta doğudan Çin'e, Hindistan'a kadar yayılmıştır. Örneğin Mezopotamya'daki Sümer kültürü ile Hindistan ve Pakistan'daki Harappa, Mohenja-daro kültürleri ve Çin'deki Yang-Shao kültürlerinin temeli de Anav kültürüne dayanmaktadır. Bir başka deyişle bu kültürleri yaratanlar, Türkitan kökenli Anav kültürünün Mezopotamya, Hindistan, Pakistan ve Çin'deki temsilcileridirler.[24]

Atlı-Göçebe Türk Medeniyetinin Özellikleri

Türkistan'ın son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartları, Türkleri devamlı bir mücadelenin içerisine itmiştir. Türk'ün karakterlerini yaşayış tarzını, inancını, dünya görüşünü ve sanat anlayışını etkileyen bu mücadele iki yönlü olmuştur:

a. Tabiata hâkim olmak için yapılan mücadele,

b. Yaşamak için verilen mücadele.

Türklerin her şeyden önce kendilerini tabiata uydurmaları, yani onun kadar sert olmaları gerekmiştir.[25] Aksi takdirde yaşamaları

---

22 Ögel, **a.g.e.**, s. 20, 21.

23 Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 7-8.

24 Memiş, **a.g.e.**, s. 46; Togan, **a.g.e.**, s. 8.

25 M.A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, TTK, Ankara 1979, s. 18.

imkânsız olurdu. Zamanımızda bir bilginin dediği gibi, onlar sert ve acımasız tabiat ve iklim şartlarına karşı cesaretle meydan okumuşlar ve yine ona en uygun tepkiyi göstermişlerdir. Sonunda tabiata hâkim oldukları gibi, onun gerektirdiği karakterleri de almışlardır. Yani, maddi ve manevi dayanıklılık, demir gibi bir irade, kendine güvenmek, disiplin severlik, ileri görüşlülük, kararlılık, kanaatkârlık onların karakterlerinin başlıca özelliği olmuştur. Ayrıca milli dayanışma anlayışının icabı olarak fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konuk severlik gibi meziyetler de onlarda pek erken zamanlarda gelişmiş ve yerleşmiştir.[26]

Türkler, tabiatla mücadele ederken ona hâkim olmayı sağlayacak vasıtaları da bulmuşlardır. Bunlar:

1. Yasalar ve törelerle düzenli şekilde işleyen devletler kurmaları,

2. Tabiatın gerektirdiği hayat tarzını gerçekleştirmiş olmaları.

Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısı yüzün üzerindedir. Bu rakam, diğer bütün milletlerin tarihleri boyunca kurdukları devletlerin sayısından fazladır. Türklerin asıl başarıları ise, içinde yaşadıkları çevreye uygun hayat tarzını geliştirmiş olmalarıdır. Bu, "***atlı-göçebe***" hayat tarzıdır.[27] Bundan dolayı da kurdukları medeniyete, "***Atlı-Göçebe Medeniyeti***" adı verilmiştir.[28]

Atlı göçebe hayatın temelini Andronov kültürü oluşturmaktadır. At, aynı zamanda göçebe hayatın temel unsurudur. Göçebelerin günlük hayatı atın üzerinde geçer. Büyük hayvan sürülerinin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması ve korunması otlakların önceden seçilmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisi için gerekli bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde gerçekleştirilirdi. Daha da önemlisi, devlet at üzerinde kurulur ve at üzerinde yönetilirdi.[29]

---

26 Z. Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, İstanbul 1981, s. 148 vd.; R.N. Taaffe, "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, s. 33 vd.; Koca, **a.g.e.**, s. 17.

27 Köymen, **a.g.e**., s. 18; E. Memiş, **Genel Tarih**, 2. Baskı, Konya 1999, s. 322; Koca, **a.g.e**., s. 17.

28 Köymen, **a.g.e.**, s. 18 vd.; J.P. Roux, **a.g.e**., s. 14 vd.; Memiş, **Eskiçağda Türkler**, s. 47; Koca, **a.g.e**., s. 17; A.D. Jevad, **Yabancılara Göre Eski Türkler**, Yağmur Yayınları, İstanbul Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1983; J. Degnignes, **Büyük Türk Tarihi,** c. 1, Türk Külür Yayını, İstanbul 1976.

29 Gökalp, **a.g.e**., s. 148 vd.; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 35, 218, 220; A. Caferoğlu, **Türk Onomastiğinde At Kültü**, TM, X. 1953, s. 201-212; W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF Dergisi**, I, 4, 1943, s. 25 vd.; J. Deer, "İstep Kültürü", **DTCF Dergisi**, XII, 1954, s. 160 vd.; Koca, **a.g.e**., s. 18.

Atı evcilleştirip binen ve ondan bir savaş aracı olarak yararlanan en eski kavim Türkler olmuştur. Başta Çinliler olmak üzere Avrupalı kavimlerin neredeyse tamamına yakını ata binmeyi Türklerden öğrenmişlerdir.[30]

Göçebe hayatın diğer bir önemli unsuru da demirdir. Demir, silah sanayiinin başlıca madenidir. Andronovo kültürün son zamanlarında düşmanaş görülmeye başlayan demir,[31] MÖ. 1000 yıllarından itibaren Türkitan'da yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Eski destanların da gösterdiği gibi, demircilik Türklerin adeta milli sanatlarıdır.[32]

Göçebelik, birçok bakımdan çiftçiliğe göre üstün ve yetenek isteyen bir hayat tarzıdır. Büyük sürülerin sevk ve idaresi, geniş sahalarda sürekli dolaşma, mer'a vemülk hukuku bakımından kaçınılması imkansız çatışmalar, oymak teşkilatları, hayvan yetiştirici göçebelikle ilgili her şey bir diğeri ile sıkı sıkya bağlıdır. Bunun tabii sonucu olarak görüş ufku genişler, cesaret, oymağa bağlılıkşuuru, hükmetme gururu, teşkilatçılık kabiliyeti hülâsa, devlet kurmak için bütün vasıflar gelişir. Bu ruhi kabiliyet ve meleke ile yetişen insanlar, çiftçi kavimleri yendikten sonra, sürülerini barındırma imkanlarına da sahip doğuştan hakim unsur ve devlet kurucu oluverirler.[33] Diğer taraftan bu hayat tarzı onların teşkilatçılık ve askerlik kabiliyetlerinin gelişmesine de yardım etmiştir. Ayrıca, Türkitan'nın son derece sert olan iklim şartları, şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkesi asker olarak yetişmeye adeta zorlamış, bu yüzden de, eski Türklerde "***halk ordu- ordu halk***" olarak görülmüştür.[34]

Türk Adının Aslı, Anlamı ve Yaygınlaşması

Türk, hem geçmiş zamanların hem de günümüzün etkili bir kavramı ve halkıdır. Türk'ü bilmeden, tanımadan zaman ve dünyayı tam olarak tanımak ve bilmek mümkün olmayabilir. Bu yüzdendir ki Türk, daha milad yıllarından itibaren, kendilerinden daha çok

---

[30] Memiş, **a.g.e.** , s. 47.

[31] Ögel, **a.g.e**., s. 25 vd.; Kafesoğlu, **a.g.e**., s. 288, 220, 224; B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 66-70.

[32] Ögel, **a.g.e**., s. 66-70; Koca, **a.g.e.,** s. 88.

[33] Rasonyi, **a.g.e**. s. 5.

[34] Rasonyi, **a.g.e**., s. 5; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 223 vd. 283; İbn Haldun, **Mukaddime, I**, (Haz. S. Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1988, s. 462 vd.; Koca, **a.g.e**., s. 19; Memiş, **a.g.e.,** s. 48.

komşularının dikkatini çekmiş, bilinmek ve tanınmak istenmiştir. Bu sayededir ki Türk adı hakkında farklı zamanlarda ve farklı kaynaklardan bilgilere sahibiz.

Türk lafzı, yaygın bir düşünceye göre ancak VI. yüzyılda görülür. Gerçi bu adın daha önceki yüzyıllara, hatta bin yıllara kadar gittiğini ileri süren bilim adamları da vardır. Hatta önceki yüzyıllarda da (IV. ve V.) Türk adıyla ilgili bazı kayıtlar genel kabul görmüştür. Fakat V.-VI. yüzyılda ortaya çıkan Türklerin eskiliği konusunda bazı bilim adamlarının ciddi şüpheleri vardır. Şüphesiz VI. yüzyılda ortaya çıkan bir kavramın, en azından dört-beş yüzyıl kadar sürebilecek bir hazırlık dönemi olsa gerektir.

Gerçi, doğrudan yazılı tarihi kaynaklarda açıkça belirlenmese de, kimi zaman Türk'ün önceki yüz ve bin yıllardaki geçmişine gidebilecek bilgiler de çoktur. T'ang sülalesinin kurucusu T'ai-tsung'un çağının Türklerinden (Göktürkler'den) söz ederken, kimi zaman onlardan Hun-Hsiung-nu diye bahsettiği, Çin kaynaklarına da (T'ang Sülalesi Yıllığı) yansımıştır[35]. Göktürk = Hsiung-nu / Hun devamlılığının pek çok kanıtı da vardı. Burada da açıkça bellidir ki Türk sadece VII. yüzyılda değil, en azından yedi-sekiz yüzyıl önceden beri mevcut olduğunu görüyoruz.[36]

Türk her şeyden önce bir kişi oğlunun, yani insanın adıdır. Uygurca Oğuz Destanı'nda Oğuz Han'ın danıştığı akıllı kişinin adı "***Uluğ Türük***" (Büyük Türk) idi. Göktürk metinlerinde de Türk Bilge Kağan, kendisinin aynı zamanda "kişi oğlu" özelliğini vurgularken, bu gerçeği yansıtmış olmalıdır.

Türk, Ön Asya mitolojisinde ise Nuh Peygamber'in torunu, Yafes'in oğlunun adıdır. Genelde kavim ve kabilelerin, bu arada Türk boylarının birer kişiye bağlanması geleneğinden çıkmış olması gereken bir rivayete göre de Türk, Nuh Peygamberin torununun Yafes'in oğullarından birisidir. Bu sebeple Uluğ Bey'in eserinde kendisine Türkçe "***Yafesoğlan***" da denmektedir.[37]

Türk, bir tür aile içi ilişkilerle ilgili bir kelime de sayılabilir. Nitekim Türk'ün, Başkırtlar'da kadının baba-evinden getirdiği mal (mesela

---

35 Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (Çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 61 vd.

36 T. Baykara, "Türklüğün En Eski Zamanları", **Türkler, I**, s. 279 vd.

37 Kafesoğlu, **a.g.e**. s. 43, Baykara, **a.g.e**., s. 282.

hayvanlar = atlar) demektir. Benzer bir kelime Türk'ün, Kırgızlarda da mevcuttur.

Türk, ayrıca Türkçe bir kelime olarak da bir anlam taşımaktadır. "Türk"ün anlamı ile ilgili olarak Göktürk devri Türkçe'sindeki metinlerde açık bir kanıt yoktur. F.W.K. Müller'in tespit ettiğine göre metinlerde Türk "erk" ile birlikte geçmekte ve "kuvvetli, güçlü" anlamına gelmektedir[38]. Bu anlamı, Türkçe metinlerin ruhuna da uygundur. Bir kısım araştırmacılar Türk'ün bu anlamı sebebiyle, Türkler tarafından bir kavim adı olarak benimsendiğini ileri sürerler.[39] Türk sözünün cins ismi olarak "güç, kuvvet" anlamını taşıdığı 1911 de neşredilen eski bir Türkçe vesikadan da anlaşılmıştır. Ancak orada geçen Türk sözünün millet adı Türk sözü ile aynı olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.

Türk hakkındaki en eski bilgilerden birisini vermiş olan Kaşgarlı Mahmud, 1074'te yazdığı eserinin Türk maddesinde; "***Türk, Tanrı yarlığayası Nuh'un oğlunun adıdır. Bu Tanrı'nın, Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addır... Türk sözü Nuh'un oğlunun adı olduğundan bir tek kişiyi bildirir...***" Bize ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir dedik. Çünkü İslam Peygamberi'nin söylediği hadis şöyledir: "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Doğuda yerleştirdim. Bir ulusa (kavme) kızarsam Türkleri o ulus üzerine musallat kılarım" diyor. İşte bu Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür.[40]

İ. Kafesoğlu, bilinenleri şöyle özetlemiştir: "***Türk kelimesinin ilk ortaya çıkan şeklinde 'var olmuş, yaratılmış, şekil kazanmış' yani 'varlık ve insan' manası seziliyor. Uygur metinlerinde ise Türk'ün güçlü, kuvvetli" anlamı vardır. daha sonra ise Kaşgarlı Mahmud devrinde artık "olgunluk" anlamı yüklenmiştir. "Türk", XI. yüzyılda artık "kemâle ermiş, olgun" anlamındadır***".[41]

Türk kelimesini anlam olarak, "nizamlı, düzenli ve töreli" demek olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır.[42]

---

[38] Kafesoğlu, **a.g.e**. s. 44.

[39] Baykara, **a.g.e**., s. 282.

[40] Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ü Lügat'it Türk**, (Besim Atalay çevirisi), I, s. 250, 351.

[41] İ. Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", **Türkler, I,** s. 208 vd.

[42] Z. Gökalp, **Türk Uygarlık Tarihi**, Haz. Y. Çotuksöken, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991, s. 28 vd.

"Türk" adının Göktürkler'den itibaren süratle yayıldığı dikkati çeker. Bu hadise, Göktürk İmparatorluğu'na bağlı, Türk soyundan gelen, çeşitli boyların (kavimlerin) aynı zamanda "Türk" adını almaları ve bunların yabancılar tarafından hep "Türk" umumi adı altında tanınmış olmaları ile ilgilidir. Göktürk hâkimiyetinin çökmesinden sonra bu soydaş kavimler ayrı devletler kurdukları veya çeşitli istikametlere göç ettikleri zaman, kendi hususi adları yanında, toplayıcı ad olarak "Türk" ismini de kullanmışlardır.[43]

Türk adının, Türk soyundan gelen kavimlerin hepsine şamil milli bir isim olarak yayılmasını W. Barthold Müslümanlar'ın eseri saymaktadır. Türkler Müslüman olduktan sonra (X. ve XI. yüzyıl), Türklük ve İslamiyet kavramları birbiriyle öylesine bütünleşmiştir ki, Batılılar Müslüman kelimesiyle Türk kelimesini eş anlamlı olarak kullanmışlardır.[44]

VI. yüzyıldan itibaren Türklerin oturdukları ülkeler "***Türkiye***" adı verilmiştir. Mesela, IX., X. yüzyıllarda İtil (Volga) nehirlerinden Orta Avrupa'ya kadar olan sahaya "Büyük Türkiye" denmiştir. Hazar ülkesi "Doğu Türkiye", Macaristan ise "Batı Türkiye" adı ile anılmıştır. XII. yüzyıldan sonra Anadolu'nun adı bir daha değişmemek üzere "Türkiye" olmuştur. XIII. yüzyılda Mısır'da "Türk Devleti" kurulunca, Mısır ve Suriye "Türkiye" adı ile tanıtılmıştır.[45] Ünlü gezgin Marko Polo, Anadolu için "Küçük Türkiye", Türkistan için de "Büyük Türkiye" adını kullanmıştır.[46]

Türkistan'dan Türklerin Göçleri ve Yayılmaları

Türkistan'da yaşayan Türk halklarının geniş hudutlara sahip olarak Tyaşadıkları ülkelerinden çok eski zamanlardan itibaren çeşitli sebeplerle göç ettikleri bilinmektedir. Bununla birlikte, onların bir yerden ikinci bir yere ilerleme durumu (migrasyon süreçleri) devamlı olmuştur.[47]

Türklerin batıya doğru yayılmalarında Türkistan'ın coğrafyası adeta yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır. Türk anayurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı Dağları'nın birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşmışlardır.

---

43 Kafesoğlu, **a.g.m.**, s. 312.
44 İ. Kafesoğlu, **a.g.m**., s. 312 vd.
45 B. Lewis, **Modern Türkiyenin Doğuşu**, TTK, Ankara 1989, s. 13.
46 Koca, **a.g.e**., s. 30.
47 A. Ayıtbayev, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreleri", **Türkler, I,** s. 664 vd.

Coğrafyacıların Cungarya, Türklerin ise Yarış Ovası adını verdikleri bu düzlük, tabiatın kavimlere açtığı adeta bir kapı durumundadır.

Kavimler, göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi tabiî (doğal) engellerden kaçınarak, kendilerine daima düz ve engeli az zeminler aramışlardır. Zira, büyük tabiî engeller hareketi ve ilerlemeyi zorlaştırdığı gibi, bazen de imkansız hale getirmekteydi. İpek Yolu, kavimlerin göç ve yayılmalarına tabiatın açtığı adeta tabiî yol durumundaydı. Türk ana yurdundan çıkan Türk topluluklarının bir kısmı kuzey İpek Yolu'nu izleyerek, batıya doğru göç etmişler ve yayılmışlardır. Hun, Ogur (Oğuz), Dokuz Oğuz, Avar ve Akhun gibi Türk toplulukları bunlardan bazılarıdır.[48]

Göçlerin Sebepleri

Bir topluluğun kendi yerini, yurdunu terk ederek, başka bir yere gitmesine veya yer değiştirmesine göç denir. Sosyal bir olay olan göç, hayati ve ciddi sebeplere dayanır. Aksi takdirde hiçbir topluluk önemli bir sebep olmaksızın yerini yurdunu terk edip, sonunun nasıl biteceği belli olmayan bir maceraya kalkışmaz. Çünkü, hiçbir göç sahası tamamen boş ve sahipsiz bir yer değildir. Göç hareketinde bulunan kütle, hemen her zaman buradaki yerli topluluk veya devlete karşı hâkimiyet mücadelesi vermek ve bu mücadeleyi de kazanmak zorunda kalmıştır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, göç hareketinde bulunan kütlenin, yeni göç sahasındaki yerli halkı ya hâkimiyeti altına alması ya da onu buradan sürmesi lazım gelmiştir.[49]

Türk toplulukları, bazı zorlayıcı sebeplerden dolayı zaman zaman Türkistan'daki yurtlarını terk ederek, başka coğrafyalara, başka iklimlere göç etmişler ve yayılmışlardır. Türk topluluklarını zaman zaman göçe zorlayan tabiî, iktisadî, siyasî, sosyal ve askerî sebepleri şöyle açıklayabiliriz.

Tabiî (Doğal) Âfetler ve Salgın Hastalıklar

Türkistan'ın ikliminde istikrar yoktu. Buradaki hayat, arka arkaya gelen şiddetli soğukların ve tipinin, sel ve çekirge baskınlarının, otları ve suları yok eden aşırı sıcaklıkların ve kuraklığın daima tehdidi ve tehlikesi altındaydı. Bazı yaz aylarında

---

[48] Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s. 17.
[49] S. Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler, I**, s. 653.

bir damla bile yağmurun düşmediği aşırı kuraklıklar, bazı kış aylarında da aşırı soğuklar, salgın hastalıkların çıkmasına yol açıyor ve kütle halinde hayvan kırımları meydana geliyordu. Mesela, 627 yılında, Göktürk ülkesinde çok kar yağmıştır. Bu yüzden koyunların ve atların büyük bir kısmı kırılmıştır.[50] Aynı şekilde, 685 yılında, Oğuzların yurdunda büyük bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu kuraklıktan dolayı, atların ve sığırların onda yedisi veya sekizi ölmüştür. Oğuzlar, hayatta kalabilmek için tarla faresi avlamak ve ot kökü yemek zorunda kalmışlardır.[51] Görüldüğü gibi, Türkistan'da hayatı zorlaştıran ve kütleleri göçe zorlayan sebep, ağır kış şartlarıdır. Aşırı soğukların sebep olduğu salgın hastalıklara, "***yut***" (yatmak) adı verilmektedir.[52] Sık sık meydana gelen "yut"larla başlıca ekonomik varlıklarını yitiren Türkler, perişan olmuşlar ve güç durumlara düşmüşlerdir. İşte böyle durumlarda Türk toplulukları için yeni ekonomik sahalar aramak bir zaruret halini almıştır. Böylece, göçler başlamıştır.

Nüfus Artışı ve Otlak Yetersizliği

Türkler son derece dinamik ve sağlıklı bir topluluk idiler. Üstelik Türkistan'daki göçebe hayat tarzı, çok sayıda insana ve insan gücüne ihtiyaç gösteriyordu. Bundan dolayı genç nüfus son derece artmaktaydı. Fakat, ana yurdun toprakları, hızla çoğalan Türklerin geçimi için yetersiz kalıyordu. Aynı şekilde otlaklar da sayısı gittikçe artan sürülere yetmiyordu.[53] Öte yandan, Türkistan'ın bozkır sahalarında büyük insan kütlelerini besleyebilecek tarım sahaları hemen hemen hiç yoktu. Ekonomi büyük ölçüde hayvancılığa dayandığı için otlakların önemi daha da artmaktaydı. Otlak yüzünden boylar arasında sık sık silahlı çatışmalar ve itişip kakışmalarda mücadeleyi kaybeden boy veya topluluğun kendisine yeni bir yurt ve otlak araması gerekiyordu. Bu durum ise, bozkır topluluklarının adeta değişmez bir kanunu idi.[54]

---

50 Koca, **a.g.e.,** s. 654.
51 Koca, **a.g.e**., s. 654.
52 Kaşgarlı Mahmud, III, s. 142.
53 Ravendi, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, I**, (trc. A. Ateş), Ankara 1957, s. 85; Reşideddin Fazlullah, **Câmiü't-Tevârih**, II/5, (nşr. A. Ateş), Ankara 1960, s. 11; O. Turan, **Türkiye**, s. 10; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 35; R. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 91; Koca, **a.g.e.,** s. 654 vd.
54 Koca, **a.g.e.,** s. 655.

Siyasî Anlaşmazlıklar (İhtilâflar)

Anayurt içinde ve dışında başka yerlere yapılan göçlerin bir sebebi de, Türk tarihinde sık görülen siyasî anlaşmazlıklar idi.[55] Zira Türk siyasî hayatı iniş ve çıkışlarla, zirveler ve çöküntülerle dolu idi. Bunun başlıca sebebi, taht veraset hukukunun belirli bir kurala bağlanmaması idi. Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkmada her hanedan üyesine aynı hakkı veriyordu. Bu da her hükümdar değişikliğinde taht kavgalarına ve bu kavgalar da devletin zayıflamasına, hatta bölünmesine sebep oluyordu. Bazen bu mücadele Türk devletinin istiklali ile ilgili olmaktaydı. Çünkü bozkır insanı, diğer insanlara göre hürriyetine ve istiklaline fazlaca düşkün idi. Sebep ne olursa olsun mücadeleyi kaybeden taraf, istiklali feda edip egemenlik altına girmektense, yerini terk ederek, yeni ufuklara doğru göç etmeyi tercih ediyordu.[56]

Ağır Dış İç Baskılar

Türk toplulukları bazen karşı koyamadıkları ağır dış baskılar yüzünden de yurtlarını terk etmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum, genellikle Türklerin siyasi bakımdan parçalandıkları ve Türkitan'da hükmeden güçlü bir Türk devletinin bulunmadığı zamanlara rast geliyordu. Böyle zamanlarda güçlü bir dış baskı ile karşılaşan Türk toplulukları, istiklallerini değil, yurtlarını feda ediyorlardı. Çünkü onlar, ancak üzerinde hür ve bağımsız olarak yaşayabildikleri toprakları yurt olarak kabul ediyorlardı.[57]

Çinliler, Kitanlar (Hitaylar) ve Moğollar çeşitli tarihlerde Türk toplulukları üzerinde baskılarını hissettirerek onları yerlerinden etmişlerdir.

Türk toplulukları, sadece dış baskılara değil, aynı zamanda birbirlerinin baskılarına da mârûz kalıyorlardı. Hatta dış baskıdan çok iç baskılarla meydana gelen göçün sayısı daha fazla idi. Özellikle, Karadeniz'in kuzeyine, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan göçler, hep Türk topluluklarının birbirlerini itmeleri ve yerinden etmeleri sonucunda meydana gelmiştir.

---

55 Mirhand, **Tarih-i Ravzatü's-Sefâ**, IV, (nşr. M. Muhammed b. Seyyid Burhaneddin), Tahran, 1339, s. 236; Sadrüddin Hüseyni, **Ahbarü'd-Devletü's-Selçukiyye**, (trc. N. Lugal), Ankara 1943, s. 1 vd.

56 Koca, **a.g.e**., s. 655.

57 Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, s. 62.

Fetih Arzusu ve Yeni Vatanlar Kurma Fikri

Yeni ülkeler fethetme (açma) arzusu ve bunun tabiî sonucu olarak yeni vatanlar kurma fikri de, göçlerin sebepleri arasında sayılabilir. Zira Türkler, bu arzularını ve fikirlerini gerçekleştirebilecek hayat tarzına ve vasıtaya sahip idiler. Bu hayat tarzı konar-göçer bir hayattı; vasıta da at idi. Gerçekten de Türkler, ziraat yapan toplumlar gibi kendilerini tabiat kuvvetlerinin elinde hiçbir zaman esir hissetmemişlerdir. Konar-göçer hayat tarzı onlara cesaret, kuvvet ve büyük bir dinamizm kazandırmıştır. Ufuklarını da son derece genişletmiştir. Daha önemlisi, onlarda yeni ülkeler fethetme ve yeni imkânlara sahip olma arzusu uyandırmıştır. Atın sağladığı sürat ve üstünlük duygusu da, onların bu arzularına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Böylece Türkler, at sayesinde hayret verici bir çabuklukla geniş fetih ve göç hareketinde bulunabilmişlerdir. Mesela, Oğuz Türkleri'nin Anadolu'ya yönelmelerinde, fetih arzusu ve yeni vatan kurma fikri başlıca rol oynamıştır.[58]

Milattan Önce Türkistan'ın Dışına Yapılan Türk Göçleri

Gerek milattan önceki, gerekse milattan sonraki zamanlarda anayurttan dünyanın öteki yerlerine zaman zaman Türk göçleri olmuştur. Milattan sonraki zamanlarda meydana gelen göçler hakkında kesin sayılabilecek bilgilere sahip bulunmaktayız. Fakat milattan önceki zamanlarda olan göçler, belgelerin bulunamaması ve yeterli araştırmaların yapılamaması yüzünden henüz aydınlatılamamıştır. Ancak eski Çin Mezopotamya, İran, Hindistan ve Anadolu medeniyetleri üzerinde yapılan araştırmalarda belirgin şekilde Türk kültünün izine rastlanması,[59] Türklerin çok eski zamanlarda bu yerlere göç etmiş oldukları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Hatta nerede büyük bir devlet kurulmuşsa, orada Türk kültürünün izine rast gelmek mümkündür.[60] Bu durum bilim adamlarını ister istemez Sümer, Hitit, Çin ve İran gibi yerleşik medeniyetlerin atlı-göçebe kavimlerle yakından ilgili olduğu, onların teşkilatçı kabiliyetleri olmadan bu

---

[58] Koca, **a.g.e**., s. 93, 100.

[59] W. Koppers, "İlk Türklük İlk İndo-Germenlik", **Belleten** V, TTK, 1941, s. 444-447, 448-492.

[60] Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi**, s. 18 vd.

medeniyetlerin ulaştıkları yüksek seviyeye asla varamayacakları düşüncesine sevk etmiştir.[61]

Milattan Sonra Türkistan'ın Dışına Yapılan Türk Göçleri

Milattan sonraki zamanlarda meydana gelen Türk göçü ve yayılması genellikle iki istikamette cereyan etmiştir: 1. Güneye doğru, 2. Batıya doğru.

Çin'e ve Hindistan'a Yapılan Türk Göçleri

Güneye olan Türk göçünün ve yayılmasının iki hedefi vardı. Bunlardan biri Kuzey Çin, diğeri de Kuzey Hindistan idi. Kuzey Çin, aynı zamanda eski çağlardan beri Türk akınlarının hedefi durumundaydı. Türkler, Kuzey Çin'e sadece akınlar düzenlememişler, burada çeşitli adlar altında devletler de kurmuşlardır. Mesela, Kuzey Çin'de Tabgaç (Toba) Devleti'ni kuran bir Türk hanedanı idi. IV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kuzey Çin'i ele geçirerek, topraklarını batıda Tarım havzasına, güneyde Yang-tse nehrine kadar genişleten Tabgaçlar, 2 yüzyıldan fazla süre Çin'in en büyük hâkimi oldular. Başlangıçta Türklük özelliklerini titizlikle korudular. Fakat, önce mücadele ettikleri Budizm'in tesiri ile milli kimliklerini kaybederek, devletleriyle birlikte Çinlileşmeye başladılar. Daha doğrusu Tabgaç Türklerinin Budizm'e girmelerinden sonra Çinlileşmeleri hızlanmıştır. Sonunda kendi soylarının bütün özelliklerini tamamen kaybedip, yerli halkın içinde erimişlerdir. Birkaç nesil sonra da Tabgaç Türklerinin Çinlilerden pek belli başlı farkları kalmamıştır. Yani, içine girdikleri toplumun bir unsuru haline gelmişlerdir. Çinlileşme tamamlanınca da, hanedan Tabgaç adını bırakarak, Wei adını almıştır.

350 yılları dolaylarında Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kütlesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. Akhun veya Eftalit adıyla anılan bu Hun kütleleri, burada fazla kalmadılar; Afganistan'ın Toharistan bölgesine indiler. Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa geldiler. Sâsânî Devleti'nde iktidar kavgalarına karışan Akhunlar, bir taraftan İran'daki gelişmelere yön verirlerken, diğer taraftan bölgedeki hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler. Fakat, kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Türkitan'ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile

---

[61] Koppers, **a.g.m.**, s. 447, 492.

anlaşarak, 557 yılında Akhunlar'ın siyasi varlıklarına tamamen son verdiler. Akhun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı.[62]

Karadeniz'in Kuzeyine, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri

Birbirini takip eden dalgalar halinde Türk göçü ve yayılması asıl batı istikametinde meydana geldi. Türkler, batı istikametindeki göçlerinde ve yayılmalarında iki yol kullandılar. Bunlardan biri "***kuzey yolu***", diğeri de "***orta yol***" şeklinde adlandırılabilir. Kuzey yolunu kullanan Türkler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da hâkimiyet kurdular. Orta yolu kullanan Türkler ise, Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim oldular. Daha önemlisi Bizans'a ait Anadolu'yu fethederek, burada bir yurt kurdular.

Kuzey Yolu

Türk göçleri, genellikle doğu-batı ekseni üzerinde gerçekleşmiştir. Hatta diyebiliriz ki, Türkler daima doğudan batıya doğru bir akış içinde olmuşlardır. Türklerin batıya doğru göçlerinde ve yayılmalarında en çok kullandıkları yol, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a ulaşan kuzey yolu olmuştur. Hemen belirtelim ki, bu tesadüfen meydana gelmiş bir olay değildir. Bu tarihi gelişmeyi kolaylaştıran ve teşvik eden bazı temel sebepler vardır. herşeyden önce Ural dağlarından Orta Avrupa'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahalar, Türkistan'daki bozkırların tabiî bir uzantısı durumundadır. Daha doğrusu burası bitki örtüsü ve iklimiyle Türklerin kendilerine has hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli bir bölge idi. Bu durum hiç şüphesiz Türk göçlerini ve yayılmasını teşvik eden önemli bir faktör olmuştur. Öte yandan, bu yön ve bu yol üzerinde Türklerin önüne aşamayacakları tabiî bir engel veya Çin, İran ve Bizans gibi yerleşik medeniyete sahip büyük bir devlet çıkmamıştır.[63]

Çin, İran ve Bizans engelinin Türkleri ne kadar uğraştırdığı göz önüne alınırsa, bu durumun Türk göçlerini ve yayılmasını ne kadar kolaylaştırmış olduğunu anlamak zor değildir. Eğer bu yönde Türklerin önüne yerleşik medeniyete sahip güçlü bir devlet çıksaydı, Türk göçleri ve yayılması bu kadar kolay olmayabilirdi.

---

[62] Koca, **Türk Göçleri**, s. 657.
[63] Ligeti, **a.g.e.**, s. 17.

Gerçekten de Ural Dağları'ndan Doğu ve Batı Roma topraklarına kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün sahalar, eskiden beri göçebe topluluklarının yaşadıkları ve birbirleri arasında zaman zaman el değiştirdikleri bir bölge idi. Türklerin bu toplulukları yenmeleri, buradan sürmeleri veya itaat altına almaları pek zor olmamıştır.

Türk topluluklarına, kuzey yolunu açan Hun Türkleridir. Türkitan'daki siyasi hâkimiyetlerini kaybeden Hun boyları, Kazakistan bozkırlarında toplanmışlardır. Hun kütleleri, 350 yıllarında teşkilatlarını tamamlamış olmalılar ki, batı yönünde topluca harekete geçtiler. Etil nehrini geçen Hunlar, 374 yılında ilk defa Avrupa'nın ufkunda göründüler. Bundan sonra Hun göçü batıya doğru süratle gelişmeye başladı. Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogot ve Vizigot hâkimiyetleri büyük Hun gücü karşısında arka arkaya çöktü. Bu durum Got kütleleri arasında büyük bir korku ve panik yarattı. Daha da önemlisi, Hun ordularının yarattığı korku ve panik, "***Kavimler Göçü***" adı verilen genel bir harekete sebep oldu (375). Romalıların "***barbar***" olarak niteledikleri bu kavimler, bir taraftan Hunlar hakkında korkunç rivayetler uydururlarken, diğer taraftan da birbirlerini iterek, yerlerinden oynatarak kaçışmaya başladılar. Kalabalık Got kütleleri ve bunların önlerine kattıkları kütleler, emin bir sığınak bulmak için kendilerini Roma topraklarına attılar. Bu kütlelerin Roma topraklarına sığınmalarıyla kavimler göçü durmadı; bunlar, Trakya'dan başlayarak, Fransa, İspanya, Kuzey Afrika ve Britanya'ya kadar olan geniş Roma topraklarını alt üst ettiler ve birçok olaya sebep oldular. Önlerine çıkan Roma ordularını arka arkaya yendiler. Romalılar, kendilerini ancak Hunlar'dan sağladıkları destek kuvvetlerle koruyabildiler.

Hunlar'ın başlattığı kavimler göçü hem Türk hem de Avrupa tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı. Bu gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Gotlarla birlikte kavimlerin Avrupa'dan Asya'ya doğru olan yayılmaları ve göçleri Hunlar'la birlikte Asya'dan Avrupa'ya olmak üzere yön değiştirdi. Hunlar'ın açmış olduğu "kuzey yolu", kendilerinden sonra gelen Avarlar (VI. yüzyılın ortaları), Bulgarlar (VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra), Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kumanlar / Kıpçaklar (IX-XI. yüzyıllar arası) gibi Türk toplulukları tarafından defalarca kullanıldı. Tıpkı Hunlar gibi onlar da önce Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a

hâkim oldular. Buralarda güçlü siyasi teşekküller meydana getirerek, Bizans ve Roma Devletleri ile Kiyef Knezliği'ni baskı altına aldılar. Fakat, bütün bu Türk topluluklarının sonu, hep Türklük dünyasından sonsuza dek kopmak oldu. Hemen hemen hepsi de içine girdikleri kültürlerin etkisi altında kalarak, milli varlıklarını ve kimliklerini kaybettiler. Sonunda, içine girdikleri toplulukların bir parçası haline geldiler. Geriye tarihi hatıralarından başka bir şeyleri kalmadı.

2. Doğuda Çin, Türk akınları ve yayılmaları karşısında dünyanın en büyük savunma sistemini kurup reformlar yaparken,[64] Batıdaki kavimler ya Hunlar ile diğer Türk topluluklarının hâkimiyeti altına girmekten ya da onların önünden kaçmaktan başka çare bulamamışlardır.[65]

3. Kavimler Göçü, dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Roma İmparatorluğu'nu temelinden sarsmıştır. Bu hareket, önce Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını (395), sonra bunlardan Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını hızlandıran başlıca olay olmuştur (476).[66] Bazı tarihçiler Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını, bazıları da Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını Eski Çağın sonu, Orta Çağın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

4. Kavimler Göçü, özellikle Avrupa'nın etnik yapısının değişmesine yol açan önemli bir olay olmuştur. Hunlar'ın önünden kaçarak Batı Avrupa'da toplanan kavimler, burada karışıp kaynaşarak, yeni topluluklar oluşturmuşlardır.[67] Bundan dolayı, bugünkü Avrupa'nın etnik temeli Kavimler Göçü sonunda atılmıştır denilebilir.

Orta Yol

Orta yol üzerinden yapılan göçlere ve yayılmalara gelince, bu yol tarihin çeşitli dönemlerinde Türkler tarafından defalarca zorlandı. Fakat İran'da bulunan güçlü devletler bir türlü yıkılıp aşılamadı. VI. yüzyıl içinde doğudan Göktürkler'in, batıdan da Bizans'ın sıkıştırmaları sonucunda oldukça zayıf düşmüş olan İran Sâsânî Devleti, Araplar tarafından tamamen çökertildi (Kadisiye Savaşı, 636; Nihavend Savaşı, 642). Böylece Türk topluluklarına

---

64 B. Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 92-112; Ligeti, **a.g.e.**, s. 41, 43; Koca, **Türk Kültürü**, s. 28 vd.

65 Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, s. 20.

66 Koca, **Türk Göçleri**, s. 658.

67 Kurat, **a.g.e.,** s. 18 vd.; Koca, **a.g.e.,** s. 659.

yeni bir yol daha açıldı. "Orta yol" adı verilen bu yol, Türklük için en hayırlı yol oldu. Çünkü Çin'e, Hindistan'a, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya giden Türk toplulukları, içine girdikleri çevrede gittikçe eriyerek milli kimliklerini tamamen kaybetmelerine karşılık, "orta yolu" takip ederek Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim olan ve Anadolu'yu fethedip, burada yeni bir vatan kuran Türk toplulukları, hem siyasi istiklallerini hem de milli kültürlerini bütünüyle korudular.[68]

Yeni yurt arayışı için yapılan göçler, Türkistan'ın içinde herhangi bir bölgeye olabileceği gibi, Türkistan'ın dışında başka ülkelere de olabilmekteydi. X. yüzyılda, Türkistan'dan Türk göçlerinin hemen hemen tek bir istikameti vardı; o da batı idi. Daha önce belirttiğimiz gibi, batıya, yani Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara; Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan Türk göçleri, Hunlar'dan bedi devam ediyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buna bir de İslâm ülkeleri üzerinden Bizans'a ait Anadolu eklendi.[69]

---

[68] Köymen, **a.g.e.,** s. 21.
[69] Koca, **a.g.e**., s. 660.

İKİNCİ BÖLÜM

ANAYURTTA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

MİLLİ TARİHİMİZİN İLK TEMSİLCİLERİ İSKİTLER

İskitler[70], Eskiçağdaki “Türk Kültür Tarihi”nin, daha genel bir deyişle de “Milli Tarihimiz”in ilk temsilcileridir. Çünkü Eskiçağ ve devamındaki çeşitli yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilerin ışığında ve bu bilgileri doğrulayan, zenginleştiren muhteşem arkeolojik bulgular yardımıyla, adları günümüze kadar ulaşmış olan ilk Türkler ve ilk Türk Devletidir.[71]

Birçok bilim adımı İskitlerin Türk soyundan olduğunu kabul etmektedir.[72] Rus tarihçilerinin Kırım ve Taman Yarımadası’nın erken sahiplerinin Slavyanlar olduğu şeklindeki sahiplenmenin yanı sıra, İskitleri Yahudiler’le ilişkilendiren ve “***İskit Atalarımız***…” başlığı ile makaleler yayınlayan, İskit Türklerini Ari halklar kategorisine sokan, Pers dilli gösteren, Türkler’le Yahudileri akraba halklar olarak takdim eden kimseler çıktığı gibi, bir ara Kürtlerin ataları olabileceği şeklinde tezler de ileriye sürülmüştür. Fakat bu tür tezler, hiçbir arkeolojik ve bilimsel veriye dayanmayan kuru iddialar olduğu için, üzerinde durmak bile abesle iştigaldir ve zaten hiç kimse tarafından da desteklenmeyen uçuk iddialar olarak kalmıştır[73].

Tarihi kaynakların verdiği malumata göre çok geniş sahalara yayılmış olan İskit toplulukları arasında sıkı bir bağ yoktu. Yani, siyasi organizasyon oldukça gevşek idi. Buna rağmen, bazen onlar güçlü liderler etrafında toplanarak, komşu kavimlerle çetin mücadelelere girişiyorlardı. Bu mücadelelerden en hayret verici

---

70 İskitler/Sakalar konusunda dünyada, özellikle Rusya’da ve Avrupa ülkelerinde haddinden fazla çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır. Konuyla ilgili yazılan makaleler ise sayılamayacak kadar çoktur. Ancak, bunların tamamında İskitler’in Pers dilli, Aryani bir halk oldukları altı çizilelerek vurgulanır. Ne yazık ki, ülkemizde bazı medya organları tarafından topluma tarihçi olarak lanse edilen sözüm ona bir kısım akademisyan (!) ve Ermeni sever üniversite hocaları da (örneğin Halil Berktay gibi) bu saçma tezi mal bulmuş magribi gibi sahiplenmişlerdir. Halbu ki tamamının başvuru kaynağı Herodot’un eserinde İskitlerin Turani kavim olduğunu ve Türkistan’da yaşadıklarını üstüne basa basa belirtmesine rağmen. B.N. Grakov, İskitler, (Çev. D.A. Batur), Selenga Yayınları, İstanbul 2006, s. 9.

71 T. Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, **Türkler, I,** s. 97.

72 E.Esin, “Milli Kültür Tarihi Sayfalarına Bakış”, **AÜİF Dergisi**, 1977, s. 240.

73 Grakov, **a.g.e**. s. 10.

olanı, İranlıların Afrasyab adı verdikleri Alp Er-Tunga ile İran Şahı Kirus (Keyhüsrev) arasında geçmiştir[74]. Uzun süren bu savaşlar, daha sonra ünlü İran destanı Şehnâmeye (Turan-İran mücadelesi) konu olmuştur[75]. Alp Er-Tunga bu mücadeleler sırasında İranlılar tarafından öldürülmüştür. Bu büyük Türk hakanının ölümü, Türk kavimlerini yasa boğmuştur. Alp Er-Tunga'nın "Yürekler Yırtan" acısı yüzyıllarca unutulmamış, son derece içli ve duygulu bir ağıt ile XI. yüzyıla kadar Türk kavimleri arasında terennüm edilmiştir.

İskitler; ***kökenleri MÖ. III. bin yılları aşan Kurgan Kültürleri'nin - MÖ. II. ve I. bin yıllardaki- temsilcileridir***. Kurganlar, bozkırlardaki göçebe hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır. Bozkır kültürlerinin ayrılmaz parçası olan çadırların, ölüler için hazırlanmış benzerleridir.[76]

İskitler, doğuda Çin Seddi'nden, batıda Tuna Nehri'ne kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 km'den fazla bir sahaya yayılmışlardır.[77] Bunun sonucunda, çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çivi yazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Adı geçen kaynak, metin ve yıllıklar, dil, kültür ve coğrafya bakımından bir birinden farklı kavimlere ait olduğundan, İskit adı bu belgelerde değişik şekillerde geçmektedir.[78]

Kaynaklardan anlaşıldığına göre MÖ. 800 yüzyılda bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık, Türkitan'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, kayda değer bir nüfus kaçışına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hunlar'ın

---

74 Togan, **Giriş**, s. 36.

75 R. Nur, **Şehnamede Turan-İran Cenkleri**, Mısır 1934.

76 Tarhan, **a.g.e.**, s. 98.

77 B. N. Grakov'a göre İskitya, "ta başından itibaren, cografi yerleşim alanı olarak, Ukrayna'nın Tuna ile Don arasındaki bozkır şeridine yerleştirilmektedir. Grakov, **a.g.e**. s. 34 vd. Y.Z. Özer, "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. **Türk Tarih Kongre Bildirileri**, 1937, s. 115-125; A.M. Çay, İ. Durmuş, "İskitler", **Türkler**, I, s. 576; E. Memiş, **İskitler'in Tarihi**, S.Ü. Yayınları, Konya 1987, s. 15 vd.

78 Çay, Durmuş, **a.g.e.**, s. 576; E. Memiş, **Eskiçağda Türkler**, s. 90 vd.

ataları olarak kabul edilen Hiung-nu kabileleri Çin'in kuzeybatı sınırına kaymalarına yol açmıştır. [79]

Çin kaynaklarının bize verdiği bilgiye göre; MÖ. 8. yüzyılın başlarında Hiung-nu'lar Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır.[80] Bunun sebebi olarak da Hiung-nu kabilelerinin eskiden beri Çin'in sınır kasabalarına yağma seferleri düzenlemeleri ve büyük zararlara sebebiyet vermeleri gösterilmektedir.[81] MÖ. 827-781 yıllarında Çin'in hükümdarı olan Suan, Hiung-nu'ları cezalandırmak için onlar üzerine bir sefer düzenlemiş, ve Hiun-nular, Çin sınırının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşuları Massagetler'i yerlerinden oynatmışlardır.[82] Yurtlarını kaybeden Massagetler de daha batıda oturan İskitlere saldırmışlardır. Bütün bu saldırıların amacı, yeni otlak yerleri bulmaktı. Çünkü, yukarıda adı geçen bütün Türk kitleleri hayvancılıkla geçiniyorlardı. Massagetler'in saldırısı sonucu batıya göç etmek zorunda kalan İskitler de Kırım Yarımadası ve civarında yaşayan Kimmerler üzerine yürürler. İki Türk kavmi arasında meydana gelen mücadeleyi at üzerinde savaşan İskitler kazanır.[83] Bu yenilginin sonrasında Kimmerler, Kafkasları aşarak Doğu Anadolu'ya girerler. II. Sargon, MÖ. 714 yılında Urartular'ı ve müttefiklerini hezimete uğratır. Böylece Anadolu içlerine giren Kimmerler MÖ. 690 yılında Frig Devleti'nin siyasi varlığına son verdikleri gibi, Batı Anadolu'daki zengin İyon şehirlerini de dehşet içinde bırakarak, özellikle Anadolu'nun siyasi yapılanmasında büyük değişikliklere neden olmuşlardır.[84] Hazar Denizi boyunca Medya'ya yönelip Medleri mağlup ettikten sonra Suriye'ye kadar ilerlediler ve orada firavun I. Psammatikos (670-616) ancak büyük hediyeler vererek ülkesini kurtarabildi.[85] Anadolu'da yaklaşık 100 yıl süren Kimmer egemenliğine MÖ. 609 yılında Lidya kralı Alyattes son vermiştir.[86] Herodot'un verdiği bilgilere bakılırsa, Kimmerler'in peşinden Doğu Anadolu'ya giren İskitler, bu bölgede 28 yıl hüküm sürdükten sonra,

---

79 T. Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII, **Türk Tarih Kongre Bildirileri** I, (1979), s. 355-369.

80 Çay, Durmuş, **a.g.e.,**s. 588.

81 Memiş, **Eskiçağda Türkler**, s. 91.

82 Tarhan, "Kimmerler ve İskitler", s. 603; Memiş, **İskitlerin Tarihi**, s. 24; Durmuş, İskitler, s. 62.

83 T.T. Rice, **The Scythians**, London 1958, s. 43; Tarhan, **a.g.e**., s. 603; Herodot, IV, 12; Durmuş, **İskitler**, s. 63; Memiş, **İskitler'in Tarihi**, s. 25.

84 Tarhan, **a.g.e.**, s. s. 603; Memiş, **Türkler**, s. 91.

85 Grakov, a.g.e. s. 45.

86 Herodot, I, 6, 15, 16, 103, IV. 1, 11; Memiş, **a.g.e**., s. 91.

Güney Rusya'ya geri dönerek, bu coğrafyada "İskit İmparatorluğu" adıyla anılan güçlü bir devlet kurdular.[87]

MÖ. 8. yüzyıldan MS. 2. yüzyıla kadar yaklaşık bin yıl Güney Rusya'ya egemen olan İskitlerin, başta güçlü Asur İmparatorluğu olmak üzere, yukarıda adları geçen Kimmerler, İran'daki Persler, komşuları Sarmatlar ve daha sonraları da Büyük İskender ve onun halefleri ile siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri olmuştur. Fakat bu ilişkiler çerçevesinde en dikkat çekici olanı, İskit-Pers ve İskit-Sarmat ilişkileridir.

İskit-Pers İlişkileri

İskit-Pers ilişkilerinin Eskiçağ tarihi içerisinde önemli, bir yeri olup, bu ilişki uzun bir süre devam etmiştir. Medler'in yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasi bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişler. İran destanlarına bakılırsa bunlar Afrasyap'dan sonra tekrar büyük bir devlet haline gelerek, bir aralık tekrar İran'ı kendi nüfuzları altına almışlardır. Büyük Kirus (MÖ. 555-528) zamanında Sakaların Babil ve Asurlulara karşı düşmanca hareketleri ve Hazar denizinin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılar'la bir olarak Asurlulara karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat Sakaların Türkistan'daki esas zümreleri Kirus'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön Asya devletleri ile uzun savaşlar yapan Kirus kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine tabi kılmak için uğraşmıştır. [88]

MÖ. 539 yılında Kirus Babil'i zaptetmek ve büyük bir törenle şehre girmek suretiyle Babil Devleti'ni krallığına katmıştır. Kirus ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan step kavimleri ve en çok Sakalarla savaşmakla geçirmiş ve aşağı Oxus bölgesinde MÖ. 529 yılında ölmüştür. [89]

MÖ. 8. yüzyılın sonlarında Kimmerler'in Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurluların Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler Anadolu'nun siyasi gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers

---

[87] Herodot, IV, 1; T.T. Rice, **a.g.e**., s. 46.

[88] Z.V. Togan, "Sakalar", **BTTD**, 17, (1986), s. 32.

[89] A.M. Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara 1971, s. 254.

hâkimiyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları, Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda ulaşma imkanını bulmuşlardır.

Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hem de batıya seferler düzenlemiştir. İlk seferini MÖ. 518-517 yıllarında Türkitan Sakalarına yapmış ve savaşarak, sonunda savaşın galibi olmuştur.[90] Darius, Behistun kitabesinde sivri başlıklı Sakaların ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir. Bize kadar ulaşan tarihi kaynaklarda, Darius'un Türkistan Sakalarına karşı yaptığı sefere ait fazla bilgi yoktur. Yalnız Togan'ın Polyen'e dayanarak verdiği bilgiye göre, Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlup olarak çöllere çekilmiş. Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöl ortasına sokup memleketlerini kurtarabilmiştir.[91] Buradan da anlaşılacağı üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir.

Pers kralı Darius, Deniz'in ötesindeki Sakalara karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. MÖ. 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius, dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir.[92] Anadolu üzerinde harekete başlayan Darius, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir.[93] Batıya doğru ilerlemeye başlayan Darius, İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirdiği üzere "Deniz'in, ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür.[94]

Darius İskitya içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu arada İskitler de boş durmayarak, komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı amaçlamışlardır. Komşu kabilelere başvurarak, onları

---

90 Togan, **a.g.m.**, s. 33.
91 Togan, **a.g.m.**, s. 33.
92 V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları**, I, (1982), s. 316; E. Memiş, **Eskiçağda Doğu-Batı Mücadelesi**, 2. Baskı, Konya 2001, s. 59 vd.
93 Memiş, **İskitler**, s. 28.
94 Mansel, **a.g.e.**, s. 255.

aralarında ittifak yapmak için ikna etmeye çalışmışlar. Başarılarının kalabalık olmalarına bağlı olduğunu, aksi takdirde Darius'un hepsini teker teker ezebileceğini, halbuki birlik olurlarsa, Pers kralının onları mağlup etmesinin güç olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Gelon, Budin ve Sarmat hükümdarları, İskitlere yardım etmeyi uygun görmüşler. Buna karşılık kuzeyde oturan kabileler İskitlerin bu teklifini kabul etmemişlerdir.[95]

Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İonyalılar'a verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan bıkmaya başlamıştır. Ancak İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir. Bu durum karşısında canı sıkılarak bir sonuç almayan Darius, İskit hükümdarı İdanthyrsos'a bir haber göndererek kendini güçlü hissediyorsa, kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir. Bunun üzerine İskit hükümdarı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini, fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir.[96]

İskitlerle savaşma imkanı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece Darius felaketten kurtulmuştur.[97] Belki de İskitlerin Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır.[98]

Perslerle savaşlar İskit boylarının birleşmesini ve kimlik bilincinin gelişmesini hızlandırdığı gibi büyük bir ihtimalle İskit krallığı topraklarının daha belli sınırlarla kendini belirlemesine de yol açtı.

---

95 Herodot, IV, 87.

96 Grakov, **a.g.e**. s. 61-63, Çay- Durmuş, **a.g.e**., s. 591; Memiş, **Türkler**, s. 95.

97 Rice, **a.g.e.**, s. 48.

98 Çay- Durmuş, **a.g.e**., s. 592; Memiş, **a.g.e**., s. 96.

Büyük bir ihtimalle, Olbia'da iken Heredotos'un İskit boylarının nerelerde bulunduğuna dair İskit sözcülerinden duydukları, Darius'a karşı savaşlardan sonraki durumu aksettirmektedir[99].

Sarmat-İskit İlişkileri

İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden birisi de kendileri gibi Bozkır kavmi olan Sarmatlar'dır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan sahada yaşamışlardır. Hedodotos'un bildirdiğine göre, İskit ve Sarmatlar'ın hayat tarzında yakın benzerlik bulunmaktaydı.[100] Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla savaşarak, üç düşman öldürmedikçe evlenemiyorlardı.[101]

Herodot Amazonların Sarmat kadın savaşçıları olduğunu bildirmektedir. Bunu Tiflis'ten sekiz mil uzaktaki Zemo Avchala'da, 1928 yılında, bir grup tarım işçisi tarafından bulunan bir kadın muharibe ait mezarın keşfi ispatlamaktadır. Kadın çömelmiş bir vaziyette gömülmüş olup, silahları hemen yanına konulmuştu. Bu mezarın bir Sarmat Amazonu'na ait olması kuvvetle muhtemeldir.[102]

İskitya'nın batı sınırları Keltler'in saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlanmıştır. MÖ. 3. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler MÖ. 2. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir.[103]

MÖ. 2. yüzyılın başında Keltler'in ve Sarmatlar'ın saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı asrın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus MÖ. 11 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri mütemadiyen batıya doğru itmişlerdir. Sarmat muharipleri yeni teçhizatlarıyla hareketlerinde tam bir başarı elde etmişler. Sarmatlar'ın metal üzengiyi de icat

---

[99] A. İ. Melyikova, "İskitler ve Sarmatlar", (Çev. İ. Togan), **Erken İç Asya Tarihi**, s. 147.
[100] Herodot, IV, 117.
[101] Memiş, **İskitler**, s. 31.
[102] Memiş, **a.g.e.,** s. 32.
[103] Grakov, **a.g.e**. s. 63 vd. Çay, Durmuş, **a.g.e**., s. 592.

etmeleri, onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu modern kuvvete mağlup olmuşlardır. MS. 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu yüzyılda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.[104]

İskit Kültür ve Medeniyeti

Uçsuz bucaksız bozkırlardaki yaşantının temelini, hayvancılık ekonomisine yönelik "***göçebe hayat tarzı***" teşkil eder. Bozkırdaki acımasız tabiat şartları, bozkır insanın uzun bir tarihi süreç içinde devamlı bir mücadeleye yöneltmiştir. Kendilerine özgü örf ve adetler, sanat eserlerinde görülen doğaya yönelik gerçekçiliğin yanı sıra ince bir romantizm, at sırtında, arabalarda geçen hareketli bir yaşamın verdiği sonsuz tecrübe; giyim, kuşam, silah ve teçhizatlar gibi öğeler bu insanların farklı karakter ve yapılarını açık bir şekilde vurgulamakta ve öne çıkarmaktadır. Bozkır insanının asıl geçim kaynağı sahip olduğu hayvan sürülerinden ibarettir. Bazı boyların ise toprağa bağlanarak ziraat yaptıkları bilinmektedir. Herodot, İskitler'de yılda bir defa toprak taksimi yapıldığını ve bazen at sırtında bir gün boyunca katedilen alanın bir pay oluşturduğunu anlatmaktadır.[105] Bu özellik "***Göçebe-Çoban***" ekonomisinin "***Yerleşik***" tipini yansıtmakta ve bu merkezler bir anlamda diğer göçebe boylar için değiş tokuşa dayanan ticaretin aktif merkezlerini diğer bir deyişle de çevrelerinde konaklanan "***Kışlakları***" simgelemektedir.[106]

Herodot'un-Güney Rusya'daki alanlarda- "***Krali İskitler***" olarak tanımladığı esas yönetici sınıf, soyla İskitler, hiyerarşik olarak egemen oldukları diğer kabile ve boyları da yönetmişlerdir.

At Kültürü

Yukarıda da değindiğimiz gibi hayvan yetiştirmek göçebe hayatının en önemli uğraşıdır. At, en başta gelen unsurdur, bozkır insanın her şeyidir, onun ayrılmaz bir parçasıdır: Onun üzerinde göç eder, sürülerini yönetir, avlanır, savaşa gider, dini inançlarına uygun olarak nadiren kurban edilir, süslü koşum takımlarıyla

---

104 Rice, **a.g.e.,** s. 50; Memiş, **Türkler**, s. 96, ayrıca bkz. Memiş, **İskitlerin Tarihi**, s. 31-34.

105 Grakov, **a.g.e**. s. 74.

106 M.T. Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **Tarih Dergisi**, 24, 1970, s. 18 vd.

donatarak sahibiyle birlikte kurgana gömülür, ayrıca etinden ve sütünden yararlanılırdı. Ural-Altay kökenli göçebelerde, başka bir deyişle Türk dünyasında kısrak sütünden yapılan “***Kımız***” kültürü de bunun bir parçasıdır. Bu geleneğin Hint-Avrupalı göçebelerde var olup olmadığını bilemiyoruz. Oysa kesin olarak İskitlerle birlikte bu gelenek günümüze kadar hemen hemen bütün Türk dünyasında devam etmiştir.[107]

Bozkır atları, her ne kadar küçük boyda iseler de, çok dayanıklı, süratli, çevik ve vahşi idiler. Strabon[108] bununla ilgili olarak, İskitlerin özel “***At Terbiyesi***”nden söz etmektedir. Bozkır sanatını resmeden eserler üzerinde de atların yakalanması, gem vurulması, eğerlenmesi ve terbiyesi çokça tasvir edilmiştir. Mesela, ünlü Çertomlyk vazosundaki sahneler de çok gerçekçidir.

Herodot’a göre, İskit ileri gelenleri en büyük zenginliklerini “***yarı vahşi at sürüleri***” teşkil etmekteydi.[109] Bozkırlarda, av sporu da at üzerinde yapılırdı. Zengin arkeolojik bulgular İskitlerin ata verdiği önemi ve at sevgisini gözler önüne sermektedir. Özellikle zengin at koşumları ve teçhizatı dikkat çekicidir, kurganlarda sayısız örnekler bulunmuştur. İskitlerde “mahmuz” yoktur, ancak kamçı kullandıkları bilinmektedir.[110]

Arabalar

Bozkır yaşantısında hayat daima hareketlidir: Erkeklerin günlük görevi at üzerinde sürüleri otlatmak ve avlanmaktır. Bütün kabile ve boylar, yeni ve bazı otlaklar bulmak amacıyla, belirli zamanlarda çok uzaklardaki diğer belirli yörelere göç ederlerdi. Bu hareket göçebelerce hiyerarşik bir düzende paylaştırılmış coğrafyanın yönlendirdiği “***yazlaklar***” ve “***kışlaklar***” arasındadır.

Yaşlı kadınlar, çocuklar ve ihtiyar erkekler bütün ağırlık ve teçhizatlarla birlikte arabalarda göç ederler, erkekler ise at üzerinde sürüleri yöneterek göç kafilelerine öncülük eder ve yol gösterirlerdi, genç kızlar ve kadınlar da yine at sırtında erkeklerine yardımcı olurlardı.

---

107 Tarhan, **a.g.e.**, s. 607.
108 Strabon, VII, 4.
109 Herodot, IV, 110.
110 Tarhan, **a.g.e**., s. 608.

Arabalar, öküzler/sığırlar tarafından çekilirdi. Arkeolojik bulgulara göre tekerlekler masif ahşaptan veya "***altı kollu olarak***" işlenir ve üzerine de demir bir çember geçirilirdi. Özellikle bu uzun göçler sırasında 4 ve 6 tekerlekli arabalar revaçtadır. Bunlar aynı zamanda, İskitlerin "***seyyar evleri***"dir. Arabanın üzerine aynen çadır şeklinde bir ahşap çatkı raptedilmekte, bu çatkının üzerine ise keçe veya kenevirden dokuma kalın kumaşlardan bir örtü ile kaplanmaktadır. Arabanın içinde de halı ve kilimler serilidir. Araba, aynen "***at***" gibi kutsaldır. Bazı kurganlardaki "***arabalı gömüler***" bunu açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca zengin tezyinatlı özel cenaze arabaları, hanlar ve beyler için kullanılmıştır. Pazırık kurganlarında bunların çok çarpıcı örnekleri bulunmuştur. Ölen hanlar ve beyler tüm silahları ve tören giysileri kuşandırılarak egemen olduğu topraklarda tam 40 gün dolaştırılmaktadır. Bu tören sırasında yollara dökülen halk silahları ile ellerini yüzlerini yaralamakta ve bir yas işareti olarak saçlarının ucunu kesmektedirler. Ölen kralların defin merasimi bütün halkın katılımıyla yapılırdı. Yani ölü için verilen yemeğe ve cenaze törenine mevtanın mensup olduğu boyun tüm üyeleri katılırdı[111]. Bu özellikle Herodot'ta ayrıntılarıyla verilen törenler, Hunlar'da ve diğer Türk boylarında tarih boyunca devam etmiştir.[112] Bu ulu ölülerin 40 gün dolaştırılma geleneği, İslamiyet'ten sonra, sadece ve sadece Türkler arasında var olan, Hz. Muhammed için Süleyman Çelebi tarafından kaleme alınan "***mevlid***"in kırkıncı gün okutulması ile halen yaşatılmaktadır.

Sözü geçen çadırlı arabalar, bozkır kültürünün tipik öğelerinden biridir.

Çadırlar

Çadırlar, yani "***yurtlar***" ise konaklama alanlarında kurulur, "***obalar***" teşkil edilirdi. Yerleşik iskân yerlerinde de bu çadır modelleri aynen taklit edilmiştir. Bu evlerin içleri de çadırlarla olduğu gibi kumaş, keçe, kilim ve halılarla kaplanmıştır. Zeki Velidi Togan[113] İskitlerin bozkır yaşantısına değinirken araba ve çadırlar hakkında aynen şunları nakletmektedir. "Bunlar Türk derme evlerinde, yani keçeden mamul kubbeli çadırlarda, çoğunlukla bunların tekerleklilerinde yaşamışlardır. Bu nevi derme evleri Türklerden alarak benimsemiş olan bazı Türkitan İranileri'nde bu evlerin aksamına ve şekillerine ait zengin ıstılahın İranca olmayıp,

---

[111] Grakov, **a.g.e**. s. 74.
[112] Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **Tarih Dergisi**, 23, s. 160 vd.
[113] Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 34.

kamilen Türkçe olması, bu evlerin Türk milli malı olduğunu gösterdiği gibi, Araplar da bunları “***Qubba Turkiya***” yani “***Türk Çadırı***” olarak bildirmişlerdir.”[114]

Çadır/Yurt, İskit göçebesi için kutsal bir anlam taşır: “***Kutsal ateşin yandığı ocak, aile fertlerini ısıtmakta, bozkırın acımasız soğuk ve sıcağından korumakta ve üzerinde pişen aşla beslenmektedir***.” Yukarıda da vurguladığımız üzere kurgan adı verilen mezarların yapısı da, bu bozkır çadırlarının “öbür dünya için” hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir.[115]

İskit Hayvan Üslûbu

İskitlere “Bozkırların Kuyumcuları” denilmektedir. “Bozkır Hayvan Üslûbu”nun en güzel ve en zengin örneklerini yaratan insanlardır. Grek kolonilerindeki sanatkarlara da, kendi zevklerine göre eserler yaptırmışlardır. Kurganlarda bulunmuş olan bu muhteşem eserler, ki çoğu altındandır, bozkır insanının duygularını en yalın, ancak en çarpıcı şekilde dile getirirler.

Giyim Kuşam

İskitlerin elbiseleri, başlıklı bir cübbe, kaftan ve pantolondan ibaretti. Bellerinde metal plakalarla süslü bir kemer bulunurdu. Kadınlar, “***Sarafan***” adı verilen sarkık bir elbise ile “***kokoşnik***” denilen yüksek bir başlık giyerlerdi. İskit erkekleri saçlarını kesmezler, sakallarını ise tıraş ederlerdi. Matem törenleri ve yemin adetleri de kendilerinden sonra gelen Türk kavimlerininki ile aynı idi. Onlar, matem törenlerinde yüzlerini bıçakla çizerek kan akıtırlar, yüksek sesle ağlaşırlar ve ölülerini çok sevdikleri atlarıyla birlikte gömerlerdi.

Kurganlarda bulunan arkeolojik buluntulara göre, zengin İskitlerin elbiseleri altın süsler ile süslenmiştir. Ayaklarına yumuşak deriden çizmeler ve botlar giymektedirler. Başlarına ise, enselerine kadar uzanan, kulaklarını kapayan sivri “başlıklar” giyerlerdi.

İskitlerin ön Asya’da uzunca bir süre bulunmaları İskit toplum ve kültürü üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu dönem içinde İskit ileri gelenleri hem lükse alışmış hem de doğu hükümdarlarını taklit etmişlerdir. Yine aynı dönemde İskit maddi kültürü Ön Asya

---

[114] Türk Çadırı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Z. Kitapçı, “Kubbetü'n-Türkiyyetün”, **Tarih ve Medeniyet**, Şubat 1996, No: 24, s. 33-36.

[115] Tarhan, “Kimmerler ve İskitler”, s. 608.

unsurları ile zenginleşmiş olduğu gibi, İskit sanatında da bu yeni kültür unsurları ifade edilirken Ön Asya'ya ait bir çok konu işlenmiş ve yöntem denenmiştir.

Silah ve Askeri Teçhizatların Üretimi

Ok ve Yay: Ok ve yay bozkır savaşçısının başlıca silahıdır ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. Grekler, İskitler için "***atlı okçular***" deyimini kullanmışlardır. Ok, aynı zamanda sosyal bakımdan da bir anlam taşır: Herodot'un bildirdiğine göre kişi başına verilen birer ok ucu, büyük bir bakır kazanda toplanmakta ve bu yöntemle "***nüfus sayımı***" yapılmaktadır. İskitli çocukların yetiştirilmesinde, ok atma maharetine çok önem verilirdi.[116] Bu silahın kullanılmasında, sağdan veya soldan, ya da at üzerinde "***dört nala giderken geriye dönerek atış yapmak***", farklı pozisyonlarda aynı derecede de sürat ve maharet sahibi olmak gerekliydi. Mesela "***uzun menzil***" yay çekme yarışmaları ve elde edilen başarılar Grek kolonistleri tarafından da kutlanmış, hatta bunların şerefine anıtlar dikilmiştir.

Ok uçları, 40-70 cm uzunluğunda bir beden üzerinde yer almaktadır. Bunlar, kullanılma yerine göre ahşap veya kamıştandır. Demir ok uçlarına en eski İskit buluntuları arasında rastlanılmaktadır. Esas olarak, sert alaşımlı tunç ok uçları revaçtadır. Boyları -kullanılma cinslerine göre- 2,5-3 cm arasında değişmektedir. "Av" ve "Savaş" tiplerinin çeşitliliği dikkat çekicidir. "Mahmuzlu" tipleri karakteristiktir.

Yaylar ise "Doğu" veya "Asya Tipi" denilen sınıflamaya girmektedir. Bu yaya tipi, Türkitan'nın Atlı ve Göçebe kavimlerinde binlerce yıl kullanılmıştır. Bu tipin en güzel örnekleri daha sonra özellikle Hunlar'da mevcuttur. İskit yayı, düz veya içe doğru kıvrık bir "beden" ile buna raptedilmiş iki kısa koldan ibarettir. Ortalama boyu 1 m civarındadır. At üzerinde kullanmaya elverişli olması için kısa yapılmışlardır. Malzeme olarak ahşap, kemik, boynuz, sinir ve tutkal kullanılmıştır, yani bileşik türdedir, çok parçalıdır. Yayı geren kiriş, sinirden yapılmıştır. Yay germe veya başka bir deyişle "***yay kurma***" bir beceri işidir. Ünlü Kül-Oba vazosunda bunlarla ilgili çok gerçekçi sahneler resmedilmiştir.[117]

---

116 Herodot, IV, 52.
117 Tarhan, **a.g.e.**, s. 608.

Okdanlık: İskitler tarafından kullanılan ve Greklerin “Groyt” = “Ok-Yay Torbası” olarak adlandırdığı okdanlıkların kendine özgü bir formda yapıldıkları görülür. Ahşap iskeletler üzerine deri kaplanmış okdanlığın en büyük özelliği çift gözlü oluşudur. İç gözde yay, dış gözde ise oklar muhafaza edilmektedir. Oktanlığın aldığı ok sayısı 300 ile 400 civarındadır. En güzel örnekleri altın ve elektron kakmalı süslerle tezyin edilmiştir. Tasvirlerden ve mezarlardaki buluntu durumlarından anlaşıldığı üzere, -aynen kılıç gibi- bel kayışına, sol taraftan kalça üzerine asılmaktadır. At üzerinde ise, yine sol tarafa, eğere asılırdı. Bu tip okdanlıklar, Türkitan kökenli Türk kavimleri tarafından binlerce yıl süre ile kullanılmıştır.

Kılıçlar: Greklerce “***Akinakez***” adıyla tanımlanan, takriben 50 cm boyundaki demir kılıçlar, İskitlerin “milli silahı” olarak kabul edilmekte, Herodot’un verdiği ayrıntılı bilgiye göre de “***Savaş Tanrısı***”nı sembolize eden “***kılıç fetişi***” büyük bir saygı görmekte ve “kutsal” addedilmektedir. Kabzaları ve kınları altın kakmalı, süslerle tezyin edilmiş zengin örnekler de mevcuttur. Yukarıda değindiğimiz gibi, bel kemerine, sol yanda veya önde asılarak, taşınmaktadır. Ayrıca, ender de olsa, uzun kılıçlar da görülmektedir. Yakın dövüş için çok etkili bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

Mızrak ve Cirit: Bu iki silah, savaş ve spor teçhizatı olarak önem taşımaktadırlar. Mızrak uçları genellikle 10-15 cm boyunda olup, demirden yapılmışlardır.

Baltalar: Bozkır insanının en eski savaş aletlerinden biridir. Üzerleri çizgi veya kabartma olarak “***bozkır hayvan üslubu***”nun tipik motifleri veya geometrik desenlerle süslüdür. Küçük altın baltaların “***soyluluk***”, “***hanlık***”, “***beylik***” sembolü olduğu bilinmektedir.

Kalkanlar: Pek revaçta olan koruyucu unsur olarak görülmez. İskit süvarisi, çevikliği ile, at üzerinde kendini korumayı yeğlemiştir. Ancak, yer savaşlarında, yakın dövüşlerde nadiren kullanılmıştır.

Zırhlar: Başlangıçta nadir olarak kullanılmıştır. En eski örneklerden biri Ukrayna’daki kurganlardan birinde bir savaşçının üzerinde çok iyi korunmuş olarak bulunmuştur. MÖ. 5. yüzyıla aittir. Deri başlığın

üzeri metal pullarla kaplıdır. Bu görüldüğü gibi, kulaklıklıdır ve enseyi korumaktadır.[118]

Savaş Taktikleri

Antik kaynaklarda, İskitlerin "***cengaver***" karakterlerini yansıtan, "***güçlü ve muharip***" bir toplum olduklarına dair birçok ayrıntılı kayıt mevcuttur.

İskitlerin savaş taktikleri ile ilgili olarak Herodot'tan Pers kralı Dareious'un MÖ. 513'teki ünlü İskit seferi hakkında çok ilginç bilgiler edinmekteyiz. Burada, sözü geçen seferin tarihi ayrıntıları üzerinde durmayacağız. Ancak, savaş taktikleri ile bağıntılı olarak şu sonuçlara varmak mümkün olmaktadır:

Bozkır süvari birlikleri, süratli atlar nedeniyle, büyük bir hareket kabiliyetine sahiptirler. Uzak bölgelerdeki birliklerin süratle, stratejik noktalarda toplandıkları görülür.

Silahların, özellikle okların vurucu gücü fazladır; daha önce gördüğümüz üzere, silahlar, at üzerinde rahatça kullanılacak şekilde yapılmıştır. Ağır silah ve teçhizatlar taşımazlar.

Savaş düzenlerinde, han ve oğulları ve beyler tarafından yönetilen "***yan kanatlar***" ve "***orta***" ana kuvvet birimleri görülür. Düşmana aniden saldırılar ve süratle geri çekilirlerdi. Onların kaçtığını zanneden düşman birlikleri, peşlerine düşer ve geniş bozkırda amansız bir kovalamaca başlardı. Amaç, düşmanı içlere çekerek fazlaca yormak, yıpratmak ve de yardımcı kuvvetlerle irtibatlarını kesmektir. Bu arada, kuyular ve kaynaklar kullanışsız hale getirilir, tarlalar tahrip edilir, kendilerine ait yiyecek ve hayvan yemleri, diğer ağırlıklarla birlikte arabalar ve sürülerle gerilere alınırdı. Böylece, yabancı topraklarda ilerleyen düşman kuvvetleri açlıkla baş başa bırakılırdı. Bu arada yan yana, hilal şeklinde açılan yan kollar, yani kanatlar, çevirme harekatına girişir ve çembere alınan düşman birlikleri imha edilirdi. Bu kurnazca taktik, adeta yabani hayvan sürülerinin, özellikle atların sürülerek yoruluncaya kadar koşturulmasına ve de aniden çember içine alınarak yakalanmalarına benzemektedir. Bozkırın bu taktiği şüphesiz ki

---

118 Tarhan, **a.g.e.,** s. 607.

İskitlerin günlük yaşantısı içinde uyguladığı ve ezbere bildiği bir hareket tarzı idi.[119]

Bu savaş taktiği ve teknikleri de, binlerce yıl devamla, bütün Türk kavimlerince başarı ile uygulanmıştır. Mesela 1071'deki Malazgirt savaşında, Alp Arslan'ın savaş düzeni, bunun en güzel örneklerinden biridir.

İskitler'in Pers kralı Dareious'un ordularına uyguladıkları bu taktik, binlerce sene sonra Ruslar tarafından da örnek alınarak Napolyon Bonapart'a uygulanmış, II. Dünya Savaşı'nda da Alman orduları aynı nedenle hezimete uğramışlardı.

İskitlerin bu arada, küçük vurucu timlerle düşman üzerine yaptıkları devamlı ve yıpratıcı hücumlar, "çete savaşları" şeklinde düzenlenmiştir. Bu ufak, fakat tesirli darbeler, düşmanı psikolojik bakımdan büyük ölçüde etkilemektedir. Hunlar'ın, Göktürkler'in ve Oğuzların savaş tarihlerinde görülen aynı uygulamalar, bilindiği gibi, bir takım destanlara dönüşmüştür.[120]

ASYA HUN İMPARATORLUĞU

Yazılı belgelere dayanan Türk tarihi, Hunlar ile başlar. Hunlar, İç Asya'nın tarihi olarak belgelenmiş ilk "***Göçebe İmparatorluğu***"[121] dur. Mançurya'dan Kazakistan'a ve Baykal'dan Büyük Çin Seddi'ne uzanan bir bölge Çin'de siyasi kontrollerini kurmak için oluşturdukları siyasi kurumlar ile, Göktürk ve Moğol imparatorlukları başta olmak üzere, "bozkır imparatorluklarının" kendi çok uluslu devletlerini inşa etmesi için bir temel oluşturmuşlardır. Bu nedenle Hun İmparatorluğu Osmanlı, Moğol

---

119 A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", **Erken İç Asya Tarihi**, s. 150-157; Memiş, **İskitlerin Tarihi**, s. 36-40; Durmuş, **İskitler**, s. 78-79.

120 Tarhan, **a.g.e**., s. 608.

121 L. Kusanten, **İmperial Nomads**, **A History of Central Asia**, 500-1500, Leicester University Press/1979, pp. 9 vd.; J.P. Roux, **Orta Asya**, 88, 89; L.N. Gumilev, **Hunlar**, (Rusçadan çeviren, D.A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 45 vd.; Ying-Shıh Yü, **Hsiung-nu** (Şyunğ-nü), (çeviren, s. Esenbel), **Erken İç Asya Tarihi**, s. 167 vd.; N.Di Cosmo, "Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi", **Türkler, I,** s. 687-708; L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 65 vd.; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 57 vd.; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (çeviren, M.R. Uzmen), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1980, s. 38 vd.

imparatorlukları gibi erken modern Asya devletlerinin yönetim geleneğinin temel bir süreci sayılabilir.[122]

Hunlar, tarih sahnesine teşkilatlı ve güçlü bir devlet olarak çıkmışlardır. Hun devletinin ne zaman kurulduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Eski Çin tarihçileri, MÖ. XIV-IV. yüzyıllar arasında bazen büyümüş, bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun devletinin varlığından söz ederlerse de, bu dönemi aydınlatacak tarihi belgelere henüz ulaşılamamıştır.[123]

Hunlar'ın Türk veya Moğol soyundan olduğu hakkında tereddütler olmuştur.[124] W. Eberhard da Hiung-nu kavimleri arasında kuvvetli bir ahenk bulunduğunu, bunların bir gruptan olduğunu, Türklerin de bu kavimler arasında olduğunu söyleyerek, "Buna mukabil acaba Hiung-nu'ları Türk olarak kabul etmek mümkün mü, değil mi? sorusu hakkında muhakkak itirazlar yükselecektir. Benim için burada hiç şüpheye yer yoktur. Zira vaktiyle Hiung-nu'ların kültür maddeleri olarak nelerden bahsediliyorsa, bunların tamamıyla aynıları sonradan tekrar Tu-cüe'lerde geçiyor ki biz, bu Tu-cüe'lerin Türkler olduğuna hiç şüphemiz yoktur. Sonra bütün Türkler için bir hususiyet gösteren kurttan türeme efsanesi Hiung-nu'larda da vardır. yine şimdiye kadar tetkik edilegelen Hiung-nu dili bakiyelerinin bugün bile Türkler arasında kullanılması bu hakikati teyid eder." demektedir.[125] Jean-Paul Roux'a göre, "Türklerin imparatorluktaki tek göçebe topluluk olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, sayıları en kalabalık olan topluluğun Türkler olduğu anlamına da gelmez. Hiung-nu İmparatorluğu içinde, bozkırda doğan ve bozkırda ölen diğer tüm imparatorluklar için de aynı şey geçerlidir: Değişik soylardan pek çok ulus belli bir süre için bunların boyundurukları altına girerler. Zorla ya da gönüllü olarak bunlarla birleşirler, başlarındaki şef güçlü olduğu sürece kökenlerinin ne olduğunu unutmaya hazırdırlar, ama şef gücünü kaybetmeye başlayınca her an kimliklerini yeniden hatırlayabilirler."[126]

Çinliler, Hunlar'ı "***Hiung-nu***" adıyla anıyorlardı. "***Hiung-nu***" adı, "adam, insan" anlamına gelen "***Kun***" kelimesinden türetilmiştir.

---

122 Nicola Di Cosmo, **a.g.e.,** s. 709.
123 Koca, **a.g.e.,** s. 687.
124 Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s. 28.
125 W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (çev. M. Uludağ), TTK 1996, s. 90-91; M. Yazıcı, **Tarihte Türkler ve Türk Devletleri**, Konya 1997, s. 151-152.
126 Roux, **a.g.e.**, s. 89-90.

Fatih devrinin ünlü tarihçilerinden Şükrullah, "***Behçetü't-Tevarih***" isimli eserinde Oğuzlara "Kun" isminin verildiğini ifade eder.[127]

Ziya Gökalp de "***Kun***" adından hareketle Hiung-nu'ların asıl adının "***Koyunlu***" olduğunu ileri sürmüştür. Bu adın, Hunlar'ın ongunu (totem hayvanı) olan koyundan geldiği sanılmaktadır. Gerçekten koyun veya koç, eski Türklerin itibar ettikleri hayvanlar arasında idi. Daha sonraları Türk tarihinde görülen "***Karakoyunlular***" ve "***Akkoyunlular***" isimli devletler zamanında, koyun kültürünün önemini koruduğu anlaşılmaktadır.[128]

Çin yıllıklarının kesin kayıtlarına göre, Hunlar, ilk defa MÖ. 318 yılında devletlerarası mücadelelere katılmaları dolayısıyla görülür. Onlar, bu tarihte dört Çin beyliği ile anlaşarak, başka bir Çin beyliği olan Ch'in'e saldırmışlardır.[129] Bu olay bize, MÖ. IV. yüzyılın sonlarından itibaren devletlerarası ilişkilerde yerini almış, güçlü bir Hun devletinin bulunduğunu göstermektedir. Bu zaman diliminde Hunlar, Orhon ve Selenga ırmakları ile bu ırmakların batısındaki Ötüken ormanı (Ötüken Yış) çevresinde oturuyorlardı.

Hunlar, yukarıdaki hadiseden sonra devamlı olarak Çin beylikleri arasındaki mücadelelere karıştıkları gibi, Çin toprakları üzerine de akınlar tertiplediler. Bu akınlar neticesinde çok geçmeden Çin'in bütün Kuzey eyaletlerine ellerine geçirdiler. Çinliler zamanın en mükemmel silahlarına sahip olan ve çok hızlı hareket eden Hun akıncılarını durdurabilmek için dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş önlemlere başvurdular. Bu önlemleri, savunmaya yönelik önlemler ve reform niteliğindeki önlemler olmak üzere iki ana başlıkta toplayabiliriz:

1. ***Sınırlardaki tahkimi yapmak ve uzun duvarlar inşa etmek,***
2. ***Hunlar'ın ki gibi atlı birlikler teşkil etmek ve bu birlikleri onlar gibi giydirip silahlandırmak.***

Hun akınlarına karşı Çin Cao Krallığı'nın inşa etmeye başladığı surlar, Ts'in Krallığı zamanında tamamlandı (MÖ 214) ve bugün görenleri hayretler içinde bırakan "***Çin Seddi***" meydana getirildi.

---

[127] H. Göktürk, **Anadolu'da Türk Mührü**, Erzurum 1974, s. 64; M. Yazıcı, **Milli Tarih Şuuru ve Büyük Türk Devleti**, Ocak Yayınları, Ankaral 1984, s. 27.

[128] E. Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", **Türk Kültürü Dergisi**, III, sy. 34, s. 144; Memiş, **Eskiçağda Türkler**, s. 100-101.

[129] Koca, **a.g.e.**, s. 687.

Hatta, bu savunma sistemi sonraki dönemlerde takviye edilerek daha da mükemmel hale getirildi.[130]

Diğer yandan Cao Krallığı, Hun akınları yüzünden orduda bir takım köklü reformlar yapmak mecburiyetinde kaldı. Önce ağır savaş arabaları savaştan kaldırıldı. Bunların yerine Hunlar'ın ki gibi manevra kabiliyeti yüksek atlı birlikler oluşturuldu. Ayrıca, askerlerin üzerinden hareketi engelleyen uzun elbiseler çıkarılarak, bunun yerine Hun pantolonları, çizmeleri ve başlıkları (börk) giydirildi. Belleri Hun kemerleri ile sıkıldı. Hepsi Hun silahları ile donatıldı ve Hun tarzında eğitimlerine başlandı.[131]

Fakat Çin, almış olduğu bütün bu önlemlere rağmen, Hun akınlarını durduramadığı gibi, onları kuzey eyaletlerinden de söküp atamadı.[132]

MÖ. 250'li yıllarda Hunlar'ın başında bulunan Tuman (Teoman/Touman) adlı bir Hakan (Şanyu) bulunuyordu. Bu hakan, Mete Han'ın babası Teoman'dan başkası değildi. Bu sırada Hunlar'ın doğusunda Tunghular (Moğollar), güneybatısında ise Hunlar'la akraba olduğu zannedilen Yüeçiler bulunuyordu. Tunghu ve Yüeçi kavimleri arasında sıkışıp kalmış olan Teoman, ordusunun başında Çin sınırlarına inerek yeni otlaklar ele geçirdi. Böylece Hunlar'ın ekonomik durumu az da olsa düzeldi.

Islık Çalan Oklar

Tarihi arşivler, Hun İmparatorluğu'nun kurucusu olarak Mete'nin kariyerinin duygusal hikâyesini ortaya koymaktadır.

Hun Yabgusu Teoman'ın iki ayrı hanımından iki oğlu vardı. Teoman tahtı daha fazla sevdiği küçük oğluna verebilmek için, Mete'yi kurban etmeye karar verdi ve Yüeçiler'e rehin olarak gönderdi. Daha sonra da Mete'yi öldürtmek niyetiyle tutup Yüeçiler'e saldırdı. Fakat azimli bir insan olan Mete, Yüeçiler'den birinin atını ele geçirerek, kaçıp babasının yanına ulaşmayı başardı. Ama bu arada babasının yaptığı kalleşliği öğrenmişti. Teoman oğlunun yiğitliğini takdir ederek, öldürmek şöyle dursun,

---

130 W. Eberhard, **Çin Tarihi**, TTK, 1987, s. 83.

131 B. Ögel, **Hun İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1981, s. 92-112.

132 L.N. Gumilev, **Hunlar**, s. 67-68; Memiş, **Türkler**, s. 102; Ying Shıh Yü, **a.g.e.**, s. 167 vd.

bir de 10.000 çadırlık tebaayı onun emrine verdi[133]. Hemen kendi süvarilerini askeri eğitime tabi tutan Mete, onlara, oku ıslık çaldırarak nasıl atacaklarını öğretti[134].

Devletin oluşması için ilk hareket, ekonomik ve sosyal kriz nedeniyle bir ayaklanma sonucunda geldi. Zira Mete'nin darbe için yaptığı hazırlık ve devlet darbesi Çin yıllığında şöyle anlatılmıştır.

"Mete, (hedefe giderken) ıslık çıkaran bir ok imal etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi[135].

Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı (Şan-yü veya Tan-hu) olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı (Şan-yü) ilan etti.[136]

Mükemmel bir darbe ile babasının bertaraf ederek, Hun tahtına çıkan Mete, güçlü komşusu Tung-hu kavminin beklenmedik ağır siyasi baskısına maruz kalmıştır. Tung-hular, Hun tahtına genç yaşta birinin çıkmış olmasından yararlanarak, Hun ülkesini istila etmek istiyorlardı. Zira onlar, Mete'yi tecrübesiz ve desteğe muhtaç bir delikanlı olarak düşünüyorlardı. Bu düşünce ile, arka arkaya gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Mete'den bir dizi istekte bulundular.

---

133 Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 64.

134 Hun savaş oklarının üzerine tersine yerleştirilmiş kemik halkalar konulmuştu ve bunlar, hedefe giderken ıslık sesi çıkarıp, vızıldayarak düşmanı şaşırtır, atlarını ürkütürdü. Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 64.

135 Gumilev, **a.g.e.** s. 79-80.

136 Koca, **a.g.e.,** s. 692; İ. Kafesoğlu, "Türkler", **İA**, 12/2.

Bundan maksat, Hunlar'a saldırmak için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Siyasette de kabiliyet sahibi olan genç Mete, politik dehasıyla bu kavmi bir süre ustalıkla oyalamış, sonunda ona layık olduğu cezayı vermiştir. Bu tarihi olay Çin yıllığında şöyle anlatılmıştır:

“Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete’nin babasının öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, (Mete’nin babası) Tuman’a ait ‘bin li’ (bir günde 500 km) koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

- Ben nasıl bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim?

O, (bir günde) ‘bin li’ koşan atı (Tung-hu elçisine) teslim etti. Artık Tung-hular, Mete’nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete’nin hanımını da istediklerini bildirmek için bir elçi daha gönderdiler. Mete tekrar danışmanları ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar.

- Tung-hular'da ahlak diye bir şey yok. Biz, onlara (hemen) saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

- Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat, Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askeri birlikleri bulunuyordu. Tung-hular batıya doğru ilerlediler ve Hunlar ile aralarında bulunan ihmal edilmiş bu ülkeye saldırdılar.

Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi vasıtasıyla Mete’ye ‘benim ve senin sınırlarında askeri birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlar’a çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum.’ dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri, bu boş toprak parçası hem verilebilir, hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle dedi:

- Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu."[137]

Sonra da Tung-hular üzerine bir sefer açan Mete, onları beklemedikleri bir şekilde hezimete uğrattı. Tabii bütün toprakları, sürüleri ve mal varlıkları da Mete'nin eline geçti. Tung-hular'dan kurtulmayı başaranlar Wu-huan dağına çekildiler ve bundan sonraki tarihlerinde "***Wu-huanlar***" olarak bilinirler. Aşağı-yukarı Mançurya bozkırlarının tamamı Mete'nin eline geçti. Tung-hularla yaptığı savaştan dönünce ordusunu dağıtmayan Mete, bu defa batıdaki Yüeçiler'in üzerine yürüyerek onları daha da batıya sürdü. İşte bu tarihten itibaren Hunlar'la Yüeçiler arasında uzun süreli çarpışmalar başladı. Bu savaşların detayları hakkında bilgilere sahip değiliz. MÖ. 205-204 yılları civarında Mete Ordos'taki Lou-fang ve Bayan kabilelerini itaati altına alarak Ch'in hanedanının henüz yıkıldığı ve ülkenin iç savaşlarla çalkalandığı bir sırada Çin'e ilk akınını gerçekleştirdi.[138]

Başarılarıyla önündeki birkaç on yıl içinde Mançurya'dan Kuzey ve Batı Moğolistan'a, Altay bölgesine ve Batı Türkitan'a (Sincan) kadar uzanan bölgede hâkimiyeti ele geçirecektir. Bu rivayetlerdeki efsanevi ve duygusal etkenlere rağmen, Mete'nin tarihi varlığından kabul ettiğimiz kadarıyla, Mete'nin yükselişini, etkili bir koruyucu yaratmasına ve kendi babasını katlederek güce erişmesine borçludur.

İç Asya halkları arasında devlet oluşumunda diğer olaylardan alınan örnekler temelinde, Mete'nin yükseliş hikâyesinin detaylarında bir koruyucu yaratılması, eski kabilesel aristokrasiye darbe ve siyasi gücün merkezileştirilmesi gerçek olsa bile, Yüeçi esaretinden kaçma ve kendi babasını öldürme gibi diğer unsurlar hayali olabilir.[139]

Hun-Çin İlişkileri

Han sülalesinin (MÖ. 206-MS. 221) başlangıcında, Çin içindeki askeri durum imparatorun tam siyaset için rekabet ettiği yarı bağımsız krallıkların varlığı nedeniyle olağanüstü karmaşıktı. MÖ. 200'lerde Han Gaozu'nun hükümdarlığının yedinci yılında

---

137 Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 64, Koca, **a.g.e**., s. 694-695.
138 Gumilev**, a.g.e.,** s. 80.
139 Cosmo, **a.g.e.**, s. 713.

(MÖ. 206-194) Hunlar Han krallığı olan Mayi'deki Xin'in desteğini aldıklarında Hunlar ordularını Çin sınırlarına saldırmaya yönelttiler. İmparator şahsi olarak ordularını Hunlar'a yöneltti ve Xin'in isyanının bastırdı, ama kuvvetleri soğuk bir havaya maruz kaldı. Hatta, askerlerinin yüzde yirmi ile otuzunun soğuktan parmaklarını kaybettiği söylenmektedir. Bu sorunlara rağmen ordu Pingcheng'e baskı yaptı. Mete daha sonra Gaozu'ya karşı sayılarının iki yüz bin olduğu söylenen bir süvari ordusuyla hareket etti ve Han birliklerini Pingchen'de sardı. Han'ın yedi gün sonra çekilmesine izin verildi. Han'ın darbeli bir yenilgiyle cezalandırdıktan sonra Hunlar, iki güç arasında ilk bilinen bir anlaşmanın imzalanmasına yol açan vergi şartları yükledi. O zaman imzalanan anlaşma, "yakınlık ilişkileri içinde barış" anlamına gelen hegin kelimesiyle adlandırıldı.[140]

Hegin siyaseti genellikle saf ve basit bir taviz, mal değişimi ile satın alma arasında bir strateji olarak kabul edilmektedir. Gerçekte ise bundan daha fazlaydı. Her ne kadar bu siyaset rüşvetle göçebeleri pasifleştirdiyse de, mal anlamında olmasa da önceki sınır siyasetleriyle uzlaştıracak unsurları da içermekteydi. Hegin siyasetinin mimari Liu Jing idi ve Ona göre bir yakınlık ilişkisi kurulduğunda, Mete imparatorun damadı olacaktı ve sonra da Mete'nin oğlu -veliaht, Hun tahtına varis olan- Gaozu'nun torunu olacaktı ve dolayısıyla Çin'e itaat etme gibi bir durum söz konusuydu. Liu, bu siyasetin diğer iki stratejiyle kuvvetlendirilebileceğini de öne sürdü. Birincisi, bir "çürütme kampanyası" idi. Han'ın Hunlar'ın şiddetle arzuladığı değerli eşyaları periyodik olarak gönderecekti ev Han'ın burada bir artısı olacaktı. İkincisiyse, "***telsin***" kampanyası idi ve böylelikle Han Hunlar'a "etkin iletişim" kurallarını öğretecek hatipler gönderecekti. Uygun Konfüçyüs öğretisine göre bir torun dedesini kendine eşit göremezdi ve böylelikle Çin imparatorunun Hun imparatoruna üstünlüğü sağlanacak ve savaş olmayacağı için Hunlar Han'ın itaati altına girecekti.[141]

---

[140] Cosmo, **a.g.e**., s. 715. Bu anlaşma ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ö. İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", **İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi**, (1978), 9/87-106; Ayşe Onat, "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkına Bazı Bilgiler", **Belleten**, LIV/211, 913-920; Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 89 vd.; Tang Chi, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", **İ.Ü.E.F. Dergisi** 1980/81-33/215-226; Ying-Shih Yü, **Erken İç Asya Tarihi**, s. 173.

[141] Cosmo, **a.g.e**., s. 716.

Bu siyaset MÖ. 199'da imparatorun onayını aldı ve Han'ın Hunlar'la eşit diplomatik statüyü tanımasına ve iki kutuplu uluslararası bir düzenin başlamasının işaretini veren MÖ. 198 anlaşmasının imzalanmasıyla başlandı. Eşit haklar iki unsura dayanmaktaydı; (1) iki saray arasında evlenme ittifakı kontratı düzenlendi ve (2) Han yıllık olarak ipek, kumaş, hububat ve diğer gıda maddelerini göndereceği bir vergiyi kabul etti. Diğer anlaşmalar da aynı prensiplere dayandırıldı, bazen de empatik olarak ifade edildi, örneğin, "***Şanyu***" unvanı "***Huagadi***" (Çin İmparatoru) ile aynı diplomatik statüyü aldı ve iki yönetici arasındaki ilişkiler "***kardeşçe"*** olarak tanımlandı.[142]

Bununla beraber, eşit rütbelerin diplomatik olarak tanınması askeri açıdan gerçek güç ilişkilerini yansıtmıştır. Han'ın bir vergi ödemesiyle Hunlar'ı pasifleştirmeye ihtiyacı vardı. Han Gaozu ve Mete arasındaki Hunlar'a yıllık bir vergi ve bir Han prensesi ile evlilik şartları, Çin'in dış ilişkiler anlayışındaki bir değişime işaret etmektedir. Açıkça, Han'ı siyasi bir aşağılık kompleksine sokan böyle bir siyaset Çinliler için önceden benzeri görülmemiş bir durumdu. Mete dul kraliçe Lü Hou'ya bir evlilik teklifinde bulunduğunda incinmişliğe bir de hakaret eklendi. Bu hakaret Çin'in ülke onurunu korumak adına saldırgan bir tavır takınmasına neden oldu ve bundan sonra on yıllarca hegin siyasetinin onaylanması devam etti. Han'ın siyasi ve diplomatik olarak bir Hun liderini tanıması asla ciddiye alınmadı.[143]

Han Gaozu zamanında Çin'in zayıflığı elbette Hunlar'ın daha fazla askeri güç kazanmaları nedeniyleydi. Göçebe düşmanlarına karşı savaşların devam etmesi nedeniyle Hunlar Mançurya'dan Sarı Irmak'ın doğusundaki topraklara kadar olan bir alana yayılmışlardı. Bu süreçte diğer göçebe halkları içlerinde erittiler ve bu da merkeziyetçi yapısıyla birlikte askeri kurumlarının daha etkili olmasını ve silahlı kuvvetlerinin daha fazla büyümesine yol açtı. Han tarafından, Gaozu'nun ordusu göçebeler ve askerlerin savaş deneyimleri eksikliği, komutanların disiplinsizliği ve imparatorluğa sadakati garanti etmeyen soylular sınıfı nedeniyle zayıflatıldı. Bu faktörler kaçınılmaz olarak Han ordusunu Hunlar'a karşı alaşağı etti ve Gaozu'ya uzlaştırıcı bir tutum uygulama zorunluluğu getirdi. bu durum, uzun vadede Han'ın güçlü bir ekonomi ve "***modern***" bir

---

[142] Thang Chi, **a.g.m**., s. 226.
[143] Cosmo, **a.g.e**., s. 716.

ordu inşa etmesine neden oldu. Bu da Çin'e karşı atağa geçme kabiliyeti kazandırdı. Gelinler ve rüşvetler sınırlar boyunca Hunlar'ın akınlar ve saldırılar yapmalarını veya Çin tarafından ödenen verginin tekrar tekrar arttırılması taleplerini engellemediyse de cephede önemli bir dengeyi korudu ve büyük ölçekli bir savaşla kıyaslandığında devletin maliyesine daha hafif bir yük yükledi. Hegin siyaseti bu nedenle yeni doğan Çin İmparatorluğu'nun ekonomik gücünün ve toprak bütünlüğünün korunması için elzem oldu.[144]

Hun İktidarını Hedef Alan Yıkıcı Çin Politikası

Çin, Hunlar'ın sadece zayıf değil güçlü zamanlarında da tehlike olmaya devam ediyordu. Çin imparatorları, özellikle barış zamanlarında Hun Şan-yülerine eş olarak gönderdikleri Çinli prenseslerin maiyetlerinde Hun ülkesine birçok ajan sokmaktaydılar. Bu ajanlar, Hun beyleri ve Hun toplulukları arasında sinsice nifak tohumları ekiyorlardı. Çin, ayrıca, ticaret yoluyla Hun ülkesine bol miktarda ipek ve lüks eşya göndererek, Hun topluluklarını rahata ve zevke alıştırıyordu. Halbuki, rahat ve zevk düşkünlüğü, atlı-göçebe ve akıcı hayat tarzına tamamen aykırı idi. Lüks hayat, onların mücadeleci ruhlarını gevşetiyor, savaşçılık yeteneklerini körletiyordu. Bu, hiç şüphesiz, dışarıdan çökertilemeyen kalenin içeriden çökertilmesi demekti.[145]

Öte yandan bazı Hun beyleri, kendilerini Çin medeniyetinin şaşaasına kaptırıyor ve özentide çok ileri safhalara kadar gidiyorlardı. Çin hayat tarzına karşı aşırı derecede özenti, ilk defa Şan-yü Ki-ok zamanında ortaya çıkmıştır. Çin ipeklileri ile yemeklerinden çok hoşlanan Ki-ok, özentide o kadar ileri gitmiştir ki, bir ara veziri Chung-han-yüeh şu sözlerle kendisini uyarmak zorunda kalmıştır: "Bütün Hunlar'ın sayısı Çin'in bir sınır eyaletindekine bile eşit olamaz. Halbuki (nüfusun çokluğu bakımından), Çin daha güçlüdür. Ayrıca, onların giydikleri ve yiyecek maddeleri de tamamen başkadır. Şimdi, Hun Şan-yüsü, örf ve adetlerini değiştirerek, Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunlar'ın tamamen Çinlilerin etkisi altına

---

[144] Cosmo, **a.g.e**., s. 716.
[145] Koca, **a.g.e**., s. 701.

girmesi için, onların mamullerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir."[146]

Hun Devleti'nin Bölünmesi ve Sonu

Hunlar'ın güçlü zamanlarında pek etkisi görülmeyen bu olumsuz durumlar, daha sonraki zayıf hükümdarlar zamanında tam bir huzursuzluk kaynağı oldu. Bir de buna ekonomik darlık ile Çin'in gittikçe arttırdığı siyasi baskılar eklendi. Böylece, Hun iktidarında derin çatlaklar belirmeye başladı. İç ve dış baskılara dayanamayan Hun Şan-yüsü Han-han-yeh, vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek, durumunu kurtarmak istedi. Fakat bu durum tepkisiz kalmadı; Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı (MÖ. 58). Bu tartışmaların sonucunda Hunlar istiklali feda edenler ve etmeyenler olarak iki kısma ayrıldılar. İstiklali feda etmek istemeyenlerin başında Ho-han-yeh'in kardeşi Çi-çi bulunuyordu. İstiklali feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları, yaptıkları tercih ve seçim için şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı. "Bu olmalı! (Devletlerin de) hem güçlü hem de güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin, ezici güce sahip, Şehir devletleri ile Vu-sunlar, tıpkı bir cariye gibi hep Çin'e bağlandılar. Şan-yü Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet -bir daha birleştirilemeyecek şekilde- bölünüyor. Bundan dolayı, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülemez. Çin'in yüksek hâkimiyeti altında barış ve sükunet bulunabilir. Yoksa tehlikeler içinde batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?"[147]

Çi-çi ve taraftarları ise, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil, kendi güçlerinde görmekteydiler. Türklerin istiklale verdikleri değeri göstermesi bakımından Çi-çi ve taraftarlarının Çin yıllıklarına yansımış olan fikirlerini aynen buraya alıyoruz: "Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengaverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi, Çin bizden daha güçlüdür, fakat (bu durumda bile)

---

146 S. Koca, "Türk Tarihinde İstiklal Mücadeleleri", **Milli Kültür**. 42 (1983), s. 8; S.M. Arsal, **Türk Tarihinin Ana Hatları, İskitler, Sakalar, Asya Hunları, Yüeçiler, Avrupa Hunları**, Ankara, s. 29-48.

147 Koca, **a.g.m**. s. 13.

Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin, kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmak) sükunet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar."[148]

Bu fikri tartışmadan sonra Ho-han-yeh ve Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadeleyi, Çin'in desteğini arkasına alan Ho-han-yeh kazandı. Böylece Hun Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı (MÖ. 54).

Öte yandan, İstiklali feda etmeyi "gülünç ve utanç verici" bulan Çi-çi, kendisini destekleyen beyleri ve boyları yanına alarak, batıya çekildi. Tanrı dağlarının kuzeyinde oturan Vu-sunlar'ın direnişini kırdı. Tarbagatay bölgesindeki Ogurları, İrtiş kaynak havzasındaki Ting-lingleri ve Kırgızlar'ı itaat altına aldı. Bundan sonra Çu-Talas havzasına yerleşen Çi-çi, burada kendisine, etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurdu (MÖ. 41).[149]

Çi-çi'nin bu hızlı yükselişi, kuvvetler dengesini daima elinde tutmak isteyen Çin'i telaşlandırdı. Çi-çi'nin üzerine, Ho-han-yeh kuvvetleriyle destekli 70 bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Çi-çi'yi başkentinde kuşattı. Çi-çi, böyle bir harekatı beklemediği için Çin ordusuna hazırlıksız yakalandı. Milliyetçilik fikrini ilk defa devlet politikası haline getirmiş olan Çi-çi, burada, Çin'e ve kardeşine karşı tarihin en dramatik istiklal mücadelesini verdi. Çin ordusu, Talas Irmağı kıyısındaki surlarla çevrili olan Hun başkentini tamamen tahrip ettikten sonra Çi-çi'nin sarayına ulaştı. Bütün şehir, sokak sokak, oda oda didik didik edildi. Başta Çi-çi olmak üzere tiginler, hatunlar ve saray mensuplarından 1518 kişi, devlet ve istiklal uğruna hayatlarını kaybettiler. Böylece, Batı Hun Devleti'nin siyasi varlığı tamamen sona erdi (MÖ. 36). Çi-çi'ye bağlı olan Hun boyları ise, bölgede dağınık bir hayat yaşamaya başladılar.[150]

Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklal mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler; fakat onlar gelecek nesillere ölmez bir ideal ve

---

148 Koca, **a.g.m**., s. 7.

149 B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCFD. VI**, (1948), s. 259-278; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 45; Koca, **a.g.e**., s. 702.

150 Koca, **a.g.e**., s. 702.

örnek bıraktılar.[151] Çünkü Türk istiklalinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce, “oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları” inancını taşıyorlardı. Gerçekten de onlar, istiklal ve devletleri uğruna hayatlarını kaybetmişler, fakat inançlarını yaşatmayı başarmışlardır. Zira, bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklal fikri tekrar uyanmış, dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri devlete ve istiklale tekrar kavuşmuşlardır.[152]

İç bunalımlara ve dış baskılara daha fazla dayanamayarak bağımsızlığını yitirmiş olan Ho-han-yeh’e bağlı Hunlar, miladın ilk yıllarından itibaren düşmanaş düşmanaş toparlanmaya başladılar. Mete’nin politikasını canlandırmayı başaran güçlü devlet adamı Yü Şan-yü (MS. 18-46), Hunlar’a tekrar bağımsızlığını kazandırdı. Çin’i baskı altına aldı. Uzun süren saltanat döneminde tıpkı Mete gibi Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan kavimleri bir bayrak altında toplamaya çalıştı. Fakat, bu Şan-yü’nün son zamanlarında başlayan kıtlık ve hayvan kırımları (yud), Hunlar arasında yeni bunalımlara sebep oldu.[153] Şan-yü’nün oğlu P’u-nu ile yeğeni Pi arasında sonu gelmez bir taht kavgası başladı. P’u-nu, yeğenini bertaraf edip, Hun birliğini sağlayamadı. Pi, kuzeye çekilerek, kendisini Şan-yü ilan etti. Böylece Hunlar, Kuzey ve Güney Hun Devleti olmak üzere ikiye ayrıldılar (MS. 48).[154]

Bu iki Hun devleti arasındaki en belirgin fark, Güney Hun Devleti’nin sonuna kadar Çin’e bağımlı kalması, Kuzey Hun Devleti’nin de, daima bağımsızlığını korumuş olmasıdır.[155]

Güney Hun Devleti, Çin’in tayin ettiği kukla Şan-yüler tarafından yönetildi. Bu yüzden Şan-yülerin hiçbiri bağımsız bir siyaset izleyemedi. Öte yandan Güney Hun Devleti, Çin ile Kuzey Hunlar’ı arasında tampon görevi yaparak, Türk tarihinde kötü bir rol oynadı.

Kuzey Hunlar’ı ise, Çin’e ve Çin’in kışkırttığı kavimlere karşı büyük bir azim ve kararlılıkla mücadele ettiler. İstiklallerini sonuna kadar korudular. Fakat, vaktiyle Mete’nin ağır bir şekilde cezalandırdığı Tung-huların torunları olan Wu-huanlar'ın ve Sien-piler'in devamlı baskılarına maruz kaldılar. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Kuzey Hunlar’ı, 155 yılından sonra Moğolistan’ı boşaltmak zorunda kaldılar. Böylece, Türk anayurdundaki Hunlar’ın siyasi varlığı

---

151 Koca, **a.g.e**., s. 703.
152 Koca, **a.g.e**., s. 703.
153 B. Ögel, **Batı Hun İmparatorluğu, Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s. 23 vd.
154 Koca, **a.g.e.,** s. 703.
155 W. Eberhard, “Muahhar Han Devrinde (MS. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış”, **Belleten**, IV, (1944), s. 337.

tamamen sona erdi. Kuzey Hunları'nın yerini, Wu-huan ve Sien-pi kavimleri aldılar. Hun boyları ise, batıya çekilerek, Kırgız (Kazak) bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldılar.

Kuzey Hun Devleti'nin çökmesi, İpek Yolu'nun üzerinde bulunan ülkeleri işgal etmek için Çin'i harekete geçirdi[156]. Tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı değerlendirmesini bilen Çin, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirmek üzere bir ordu görevlendirdi. Çin ordusunun başında bulunan yetenekli komutan Pan-cao, 30 yıl gibi uzun ve sürekli bir mücadelenin sonucunda İpek Yolu'nun içinde geçtiği Doğu ve Batı Türkistan'ı tamamen işgal etti.[157]

Öte yandan, Çin egemenliği altında bulunan Güney Hun Devleti'nde ise, huzur bir türlü sağlanamadı. Hun boyları sık sık kukla hükümdarlara karşı ayaklandılar. Hun hükümdarları, bu ayaklanmaları Çin'in de yardım ile güçlükle bastırdılar. Çin hükümeti tarafından tayin edilen Hun Şan-yüsü, tamamen Çin'e bağlanmak isteyince, Hun beyleri tarafından öldürüldü. Yerine tayin edilen Şan-yüler ise, duruma hâkim olamadılar. Bunun üzerine Çin, son Hun Şan-yüsünü hapsetti. Hun topraklarını da ilhak etti. Böylece, Güney Hun Devleti'nin siyasi varlığı sona erdi (216).[158]

Hun Kültür ve Medeniyeti

Hun Devlet Yapısı

Hunlar, askeri birliklere değil halkın desteğine sırtını veren kabile büyükleri tarafından yönetilmişlerdir. Yabgu (Shan-yü) diğer yöneticilerin başıydı ve şahsi otoritesinden başka her hangi bir gerçek iktidarı yoktu. Yabgunun hareketleri kabiledaşları tarafından tasvip edilmediği ve dolayısıyla kendisine büyük miktarda savaşçı temin eden destekleri çekildiği zaman, elbette yabguluğunun bir anlamı kalmıyordu. Tarihi olayların seyrinde şahısların oynadığı rol her zaman aynı değildir ama başta kumandanlar sık sık, tesadüf kombinezonlarıyla gösterilen tarihi olayların seyrine yön

---

[156] L. Boulnois, **The Silk Road**, London 1966,s. 25-28, C. Gökalp, **Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları** (Ms. 552-999), Ankara 1973, s. 117 vd.

[157] Eberhard, **a.g.e.,** s. 108 vd.; Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 47; Koca, **a.g.e**., s. 704; Yıng-Shıh Yü, **a.g.e**., s. 205-207, Roux, **a.g.e**., s. 116, 117. Y. Bedirhan, **Ortaçağda İpek Yolu Hakimiyeti ve Türk Yurtları,**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Konya 1994, s. 58 vd.

[158] W.M. Mc Govern, **The Early Empires of Central Asia**, New York, 1939, s. 185-194; Roux, **a.g.e.,** s. 117; Koca, **a.g.e**., s. 706; Rasonyi, **a.g.e**., s. 67-68.

veriyorlardı. Hunlar'ın mağlubiyeti halinde dahi olayların genel seyri bozulmadığı için, Asya bozkırında kabileleri peşinden sürükleyenlerin Yüeçiler ve Tung-hular değil Hunlar olduğu bu durumla izah edilebilir.[159]

Mete ve halefleri dönemindeki Hunlar'ın siyasi sistemleri, sosyal yapıları ve kültürleri daha önceki hayat tarzlarından belirgin bir şekilde ayrılır. Bu yüzden Hun toplumunun, kendilerini tarih sahnesine çıkaran bu noktaya ulaşmadan önce sosyal gelişim yönünde uzun bir yol katetmiş olduğu görüşündeyiz Bununla birlikte Mete'nin Hun devletini kurması Hun halk ve toplumunun gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Mete'nin bütün yaptığı mevcut yapıyı tahkim ederek biraz daha yeni bir kalıba sokmaktan ibarettir.

Göçebe devletlerini savaş disiplinine tabi kabileler federasyonu veya bir takım insanların teşkil ettiği ordular gibi kabul etme adeti yaygındır.[160] Ancak bu görüş Hunlar ve benzerleri için doğru değildir. Çünkü Hunlar, çeşitli boylara bölünmüş tek bir kabileydi ve bu durumlarıyla onlar diğer kabile federasyonlarından farklıydılar.

Yabgu

Hun Devleti'nin başında "en büyük" anlamına gelen "Yabgu" (Shan-yü) vardı. Aynı manadan anlaşıldığı kadarıyla Yabgu elinin altında tebaaları bulunan bir hükümdar demek değildir. Fakat sayısı 24 olan diğer boy beyleri arasında en önde gelen kişidir. Yabgunun iktidarı büyüktür, fakat mutlak değildir. Bu iktidar boy beyleri yani her biri 2 bin süvariden 10 bin süvariye kadar ulaşan silahlı güce sahip beyler tarafından sınırlanmıştır. Yabgular seçim yoluyla iş başına geliyorlardı. Tahta oturma ve tahttan uzaklaştırılma usulü tamamen seçimi yapan meclis (toy) tarafından belirleniyordu. Yabgulardan bazıları, nadiren de olsa tahttan indirilmiştir. Mesela 102 yılında, "oğlu küçük olduğu için Hunlar yabgunun küçük amcasını tahta geçirmişlerdir."[161] MÖ. 80-65 için kurultay topladıklarından benzeri olaylar olmuştur. Fakat tahttan uzaklaştırma kurumu ancak belli şartların mevcudiyeti halinde devreye girmiştir. Tahtın miras yoluyla bir sonrakine bırakılması

---

159 Gumilev, **a.g.e.,** s. 90.

160 Mc Govern, **a.g.e**., s. 190 vd.; W. Samolin, **East Turkistan to the Twelfth Century,** The Hague 1964, s. 19-21.

161 Gumilev, **a.g.e**., s. 90.

usulü ise çok daha sonraları uygulanmıştır. Gerçi zaten Yabgu tahtını genelde oğluna bırakıyorsa da iktidarın bu şekilde devri yaygınlaşmıştı. Burada seçim geleneğinin tamamen yabgunun hür iradesine bırakılması şeklinde tedrici bir gelenek değişikliğine şahit olmaktayız. Yabgu, başkumandan ve aynı zamanda diplomatik ilişkilerinde son sözü söyleyen kişi olmanın yanı sıra, dini merasimlere de riyaset ederdi. Yani yılda bir defa yabgunun otağı önünde yapılan kurban takdimi merasimini yönettiği gibi, günde iki defa de güneşe veya aya karşı saygıyla eğilme vazifesini resmen icra ederdi.[162]

Memuri Hiyerarşi

Hunlar'da yönetim sistemi oldukça geniş ve karmaşıktı. Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılan devlet memurlarını veya daha doğru bir ifade ile devlet erkanını da birkaç gruba ayırabiliriz. Bir kere "Doğu" (sol) ve "Batı" (sağ) tabiri "büyük" ve "küçük" anlamındadır. Birinci gruptakilere Chu-ki-prens denilirdi. Chu-ki (t'u-ki) kelimesi ise "bilge" anlamındadır. Veliahtlar doğu Chu-ki prens (sol bilge elig)lerden olmak zorundaydı.[163] Ancak bu hak sık sık ihlal edilirdi. İkinci grup Lu-li-prens (sağ bilge elig); üçüncü grup ulu-şef; dördüncü grup ulu-t'u-yü ve beşinci grup ise ulu-tang-hu idi. Bu en yüksek dereceli memurlar daima yabgunun mensup olduğu boyun fertleriydiler. Bunların miras yoluyla sahip oldukları ülüşleri yoktu ama üstlendikleri önemli görevlerle birlikte ülüşler de edinirlerdi[164]. Rütbenin yükselmesi halinde yabguyla birlikte boyun derecesi ve ülüşü de değişirdi. Yabgu soyundan türeyen prensler istisnai bir aristokrat rütbesiyle birlikte mevki sahibi olurlardı. Bu rütbe her zaman kabiliyete ve yaşa göre verilmezdi. Bu yüzden yabgu ailesinden gelen aristokratların yanında yabgunun akrabalarından olmayan ve bey vazifesi gören kabiliyetli aristokratlar bulunurdu. Bunlara ku-tu-hou (Guduhav okunur)denilirdi. En üst düzey beylerin "yardımcıları"ydılar ve yönetimde bütün işleri onlar becerirlerdi. Üst düzey beyler gibi onlar da ayrı boylarla bağlantılı değil, aksine merkezi yönetim sistemine bağlıydılar. Bütün beylerin şahsi ordusu vardı ve bu ordular en az birkaç bin, en çok on bin kişi olabilirdi. 24 beyden başka bir de boy

---

162 Gumilev, **a.g.e.,** s. 90.

163 Gökalp, **Türk Uygarlığı Tarihi**, s. 165 –166.

164 İ. Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara 1987, s. 61-62, M. Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,**, Sayı 9, 1978, s.211-216.

beyleri vardı. Bunlar boylarla yakınlığı bulunan ve bir tür klan reisi durumunda olan prenslerdi. Alashan eteklerinde göçebe olarak yaşayan Hu-chui ve Hun-shieh prensleri ile, doğu sınır boylarında yaşayan Hsi-ju (Siju okunur), Ku-hsi (Gusi okunur) vd. klan prensleri gibi. Mete döneminde bunların bir önemi yoktu fakat daha sonra merkezi iktidar çökünce bunlar ön plana çıktılar[165].

Şu halde Hun aristokrasisini üç gruba ayırabiliriz: Doğuştan prensler, hizmet aristokratları ve boy beyleri. Yabgu, böylesine güçlü bir kesime hesap vermek zorunda olduğu gibi, onlar da onsuz bir şey yapamazlardı. Beyler ve kabile ileri gelenleri sadece geleneklere değil, aynı zamanda sahip oldukları silahlı güçlere de güvenirlerdi ve yabgu da prenslerin arzusunun hilafına bir şey yapmazdı. Elbette bu durum yönetimin çoğunlukla elini kolunu bağladığı gibi, yabguların iktidarını sınırlayarak, onların birer despota dönüşmesini de engellemekteydi. Mevcut belgelerden Hun Devleti'nin esasen patriarkal yapı şartlarının ortaya çıkardığı oligarşik bir yönetim olduğu anlaşılmaktadır.[166]

Kanunlar

Aristokratik Hun toplumu, Çinlilerin "karmaşık kanunları yoktu ve kullanımı kolaydı" sözüyle belirttikleri gibi kendine özgü bir sisteme sahipti. Buna "töre" deniliyordu. Ağır suçlar ve silahlı yaralamalar ölümle cezalandırılır; hırsızlık halinde suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, hırsızın malvarlığı müsadere edilir, ailesi efradının hürriyetleri kısıtlanırdı[167]. Ufak suçlar için suçlunun yüzüne çizik atılırdı. Zinanın cezası idamdı. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen iki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirirdi.[168] Mahkeme en çok on gün sürer; gözaltına alınan kişilerin sayısı aynı anda birkaç onu geçmezdi[169]. Alışılmış hukukun yanı sıra Mete döneminden itibaren savaş disiplinini bozan ve askeri emirlere itaat etmeyenlere karşı ölüm cezası getiren bazı devlet hukuku da konuldu[170]. Bu özel kanunlar hem Hunlar'ın konsolidasyonunda önemli bir rol oynadı, hem de onların Asya'nın en güçlü devleti haline gelmelerini sağladı. Hun kamu hukukunda diğer göçebe sistemlerin çoğunda rastladığımız

---

165 Gumilev, **a.g.e.,** s. 91-92.
166 Gumilev, **a.g.e.,** s. 92.
167 Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 81.
168 Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 81.
169 Ligeti, **a.g.e.** s. 40 vd.
170 Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 81.

mülkiyet hukukunu buluyoruz: “Her biri belli bir toprağa sahiptir ve su, mera durumuna göre bir yerden başka bir yere göçebilir.” Ancak metnin muhtevasından toprak sahibinin herhangi bir prense veya aileye bağlı bir boy olduğu şeklinde kesin bir hüküm çıkaramayız. İkinci bir varsayımda VI-VII. yüzyıllarda Türklerde uygulanan analojik bir formülden bahsediliyor. Metinde şöyle denilmekte: “Bu ülkede (Türklerin yaşadıkları topraklarda) ... geniş meralar, bol sulu topraklar vardı. Neden Türkiler kavgalar ederek dağıldılar?” Ancak Hunlar zamanında 24 boydan her birinin kendine ait bir toprak parçasına sahip olması istisnai bir olasılık değildir ki, zaten bu görüşü teyid eden bazı deliller de vardır. MS. 1. yüzyılın ortalarına kadar çıkan bütün iç savaşlarda boyların ana rolü oynaması, çarpışmaların onların mera topraklarına sahip olmasından kaynaklandığını gösteren dolaylı delillerden sayılabilir. Dağlık ormanların mülkiyeti muhtemelen ortaktı. Çünkü Çin sınırı boyundaki ormanla kaplı sıradağların elde tutulması meselesi yabguyu daima tasalandırmış ama buralardan faydalananlar “tali dereceli prensler” yani onlara bağlı boylar olmuştur. Çöllerin ve kullanışsız toprakların mülkiyeti ise bütün Hun halkına aittir. “Toprak, devletin temelidir” demişti Mete. Bu söz, bundan sonraki bütün Hun tarihi boyunca devletin temel prensibi olmuştur[171]. Kölelik Hunlar’da da vardı, fakat bu, uzun süreli boyunduruk altında tutma şeklinde değildi. Bu durum, daha ziyade Yakın Doğu için geçerliydi. Genelde savaş esir ve esireleri köle olarak kullanılıyor ama bunlar da bilindiği kadarıyla üretim işlerinde istihdam ediliyorlardı. Hunlar’ın köleye çok ihtiyaçları bulunmasına ve hatta Çin’e yapılan savaşlar sonunda pek çok insanı beraberlerinde getirmelerine rağmen, bütün Hun tarihi boyunca köle ticaretinin varolduğunu gösteren her hangi bir belirti bulamıyoruz.[172]

Savaşlar

Mete’nin yaptığı reformlar sayesinde patriarkal kabileler olan Hunlar savaşçı bir Hun Devleti haline dönüşmüştür. Her Hun bir savaşçıdır; başında bir kumandanı vardır ve onun emirlerine sıkı sıkıya uymak zorundadır. Ancak eski boy sistemi bozulmamıştı ve her savaş birliğinin başında daha sonraki devirlerde Çingis-han dönemindeki Moğollarda olduğu gibi alt tabakalardan çıkan kumandanlar değil, sadece doğuştan prens olanlar ve boy beyleri

---

171 S.M. Arsal, **Umumi Hukuk Tarihi**, İstanbul 1945, s. 200 vd.
172 Gumilev, **a.g.e.**, s. 93.

bulunmuştur. İktidarın yabgularla beyler arasındaki taksimi şu veya bu kişilerin tahta ortak olmalarına imkan vermemiştir. Mete'nin yaptığı ıslahatlar arasında savaşlarda kumanda mutlak itaati tamamiyle askeri bir mecburiyet olarak getirmesi ve memuri hiyerarşiyi tesis etmesi gösterilebilir. Ancak bundan daha önemlisi toprağın devletin temeli olarak görülmesidir ki bu durum, devletin yüzyıllarca muhafazasını temin etmiş olması bakımından boy yapısının bozulmasını engellemiş ve kabilelerin konsolidasyonunu sağlamıştır.

Savaşçı olarak doğan sıradan bir Hun, sadece savaşçı olmak zorundaydı. Bu durum bazı ikbalperestleri rahatsız ediyorsa da, savaşçı, boyu kendisini yüzüstü bırakamayacağı için, durumunun zayıflamasını engelleyecek bir takım garantiler elde etmişti. Ganimetler, kendisinden istirdat edilemeyecek özel mülkü sayıldığından onun tek servet yapma vasıtasıydı. Sıradan bir Hun vatandaşı barış döneminde oradan oraya göç etmekle (yılda 2-4 defa), savaş talimleri yapmakla ve ilkbahar ve sonbaharda keyfince dinlenmekle meşgul olurdu. Çinli bakanın sınır boylarındaki kölelerin anlattıklarına istinaden Hun savaşçılarının "rahat yaşadıkları" yolundaki sözleri tesadüfi değildi. Ve bu yüzden de Çinliler sık sık kaçıp Hunlar'a sığınıyorlardı.[173]

Ordu

Çinliler bütün Hun ordu sayısını 300 bin kişi olarak göstermekteydiler. Bu, biraz abartılı bir rakam gibi görünüyor. Eğer bütün erkeklerin savaşçı olduklarını kabul etsek bile (halbuki savaşçıların genel nüfusun ancak % 20'sini teşkil ettiğini biliyoruz) bu durumda Moğolistan topraklarında o dönemde 1,5 milyon insan yaşıyor olması gerekirdi ki, bu rakam bugünkünün dahi iki mislidir. Büyük bir ihtimalle burada eski Çin kroniklerinin alışılmış bir mübalağası söz konusudur[174].

Hun hafif süvari birliklerinin en başta gelen silahı oktu. Bu süvari ne piyade ile, ne de ağır silahlarla mücehhez atlı savaşçıyla kucak kucağa mücadeleye giremezdi, fakat seyyar hareket halinde onlardan üstündü[175].

---

[173] Gumilev, **a.g.e.**, s. 94.
[174] Gumilev, **a.g.e.**, s. 94.
[175] Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 74-75.

Hunlar'ın taktiği düşmanı yıpratmaktan ibaretti. Örneğin şehir açıklarında Hunlar Çin öncü birliklerini kuşatma altına almışlardı. Hun birliklerinin sayısı Çinlilerinkinden fazlaydı. Çin askerleri güneyli insanların alışık olmadığı soğuklarda donup kalmışlar ve ağırlıklarından uzak düştükleri için de orduda açlık baş göstermişti. Buna rağmen Hunlar saldırıya geçmediler. Elbette bunun sebebi korkaklıkları veya çok dikkatli olmaları değildi. Aksine Hunlar'ın kucak kucağa bir dövüşe ihtiyaçları yoktu. Onlar, düşmanın içinde bulunduğu tinimsiz alarm durumundan faydalanarak onları yorup tamamen işlerini bitirmek niyetindeydiler. Çünkü bu bitkinlik ve alarm hali düşmanın elinden silahı düşürecek ve düşman karşı koymayı değil, sadece kaçıp canını kurtarmayı düşünecekti.

Hunlar daha önceki küçük çarpışmalarda fazla ustalık gerektirmeyen bu tür manevraları başarıyla uygulamışlardı. Yalandan geri çekilmek suretiyle düşmanı pusuya düşürmüşler ve kendine güvenen düşmanlarını kuşatma altına almışlardı. Ancak düşman kararlı bir şekilde saldırıya geçerse, Hun süvarileri tekrar toplanıp, yeni hücumlar geliştirmek amacıyla "kuş sürüsü gibi" dağılırlardı. Hunlar'ı dağıtmak kolay; mağlup etmek zor, yok etmek ise imkansızdı[176].

Askerlik her Hun için bir mecburiyetti ama ona kesinlikle bir ödül vaad edilmezdi. Düşmanını öldüren bir savaşçı "bir kupa şarapla ve ele geçirdiği ülcenin tamamı kendisine verilmek suretiyle" ödüllendirilirdi. Savaşsız ele geçirilen ganimetler yabgunun payı da ayrılmak suretiyle taksim (duvan) edilirdi. Öbür türlü, yapılan alıntıyı açıklamak zordur. Savaşlar Hunlar'a hiç de az gelir bırakmıyordu ve aynı zamanda meşakkatsiz bir ganimetti. Çünkü Hun savaşçısının yaptığı tek şey belli bir mesafeden düşmana ok atmak, korkudan ödünü patlatıncaya kadar işkence etmek, sonra elini kolunu bağlayıp evine bir köle gibi alıp getirmekti[177].

Hunlar göçebe bir halktır. Hayvan mahsulatı boldu ama toprak mahsullerine ve kumaşa aşırı ihtiyaçları vardı. Çinliler ve Soğdlular sınır ticaretiyle bu işte fazla mahir olmayan göçebeleri aldatıyorlardı. Fakat göçebeler yaptıkları akınlarla bu zararlarını telafi ediyorlar ve böylece hak yerini buluyordu. Hunlar'ın savaşlarda elde ettikleri başarılar göçebe hayvancılığının gelişmesine zemin hazırlıyordu. Diğer yandan kabilelerin birleşmesi

---

[176] Gumilev, **a.g.e.**, s. 95.
[177] Gumilev, **a.g.e.**, s. 95.

iç çatışmaları azaltıyor; kendi başına buyruk kabilelerin sürekli yağmalarda bulunmasının önünü alıyordu.[178]

Gelirler

Yabgu ve beyler ayakta durabilmek için halktan toplanamayan gelirlere sahip olmalıydılar. Patriarkal bir toplum salık (vergi) kavramına yabancıdır; hür savaşçı ise yapacağı bir ödemenin hürriyetini gölgelediğine inandığından kimseye bir şey vermeye yanaşmazdı. Şu halde salık hür olmayanlardan yani itaat altına alınmış kabilelerden vergi adıyla, düşmandan ise savaş olcası (ganimet) adı altında toplanmalıydı. Mağlup Tung-hular salıklarını öküzle, at ve koyun derisiyle ödüyorlardı. En çok vergiyi ise Doğu Türkistan'ın zengin vadilerinin çiftçi zenginleri ödüyorlardı. Jo-ch'iang ve Lou-lan (Shan-shan) prensliklerinde Lob-nor Gölü civarında yaşayan mağrur Tankutlar'ın hazırladığı demir silahlar da Hunlar'a oradan geliyordu. Kürk ise muhtemelen kuzey sınırlarında yaşayan Kıpçak, Ting-ling ve Hakaslar'dan geliyordu. Bununla birlikte yabgunun en önemli gelir kaynağı Çin'de boysundurulmuş olan kabilelerdendi. Gerçi Çinliler gururlarına yediremediklerinden güya doğrudan vergi ödemiyorlar, verdiklerini bir tür savga (hediye) olarak kabul ediyorlardı ama esasen bu savgalar üstü kapalı bir vergi durumundaydı. Örneğin 176 yılında Mete Çin'e gönderdiği elçiyle birlikte mütevazı bir hediye: Bir deve, iki küheylan ve dörder adetten oluşan iki grup at göndermiş buna karşılık, gönderilen karşı elçiyle birlikte kendisine şu hediyeler takdim edilmişti: Astarlı ve süslemeli bir kaftan, bir adet uzun simli kaftan, altından yapılmış bir taç, altın işlemeli bir kemer, gergedan boynuzundan yapılmış bir kemer tokası, on top koyu kırmızı ve yeşil renkli işlemeli ipek kumaş.[179]

Hun Toplum Yapısı

Hun toplumunun sosyal yapısı ve devlet teşkilatı, bütün yönleriyle tespit edilemez; fakat Hun İmparatorluğu'nun sosyal bir gelişme kaydettiği kesin. Hun toplumunun üst tabakasını, birbirine sıhri bağlarla bağlı dört aristokratik boy teşkil ederdi ve ayrıca, bu dört boyun erkekleri, ancak birbirinden kız alabilirlerdi[180].

---

[178] Gumilev, **a.g.e.**, s. 95, 96.
[179] Gumilev, **a.g.e.**, s. 96, 97.
[180] Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 68,69.

Mete zamanında Hun kabilesi patriarkaldı. Yani çocuklar annenin değil, babanın soyuna mensupturlar. Büyük kardeşin dul hanımı, kendi sevgili hanımı kadar ona karşı da saygılı olmak zorunda bulunan küçük kardeşe kalırdı. Boy mensuplarına sağlanan dairesel güvenlik mutlaka bazı mecburiyetleri gerektiriyordu. Aile fertlerinden herhangi birinin işlediği suçun bütün aile bireylerinin ortak sorumluluğu olarak görülmesi de bunu gösterir. Bu genel çizgiler, boyun sağlam bir yapıya sahip olduğunu ve hiçbir şekilde parçalanmadığını ispat etmektedir. Ataerkil boylarda ekzogam ilişkiler daima vardır[181]. kadın, istisnai olarak yabancı boylardan alınabildiği ve özellikle yabgunun bu tür evlilikler yaptığı düşünülecek olursa, böyle bir şeyin Hunlar'da da olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Gerçekte kimlerin boy prensleri olduğu şeklindeki konuyu aydınlığa kavuşturmak için etnoğrafik bir salıştırma yapmaya yönelmek zorundayız. Patriarkal yönetime sahip büyük ailelerdeki ortak yaşam şekli XIX. yüzyıla kadar Güney Slavyanlarında (Zadura) muhafaza edilmiştir. Ailenin yönetimi "yaşlı olması şartı kesinlikle aranmayan" domaçin tarafından icra edilir. Roma patriarkal ailelerinde "familia" kavramı bir kişiye ait olan bütün köleler yani bütün malvarlığı anlamına gelirdi. Benzeri bir aile yapısı patriarkal Yahudi toplumunda, örneğin Avram'ın "Hayat" kitabında da tasvir edilmektedir. Bütün bu şekiller Hun boy yapısında tamamıyla müşahede edilmemektedir ama Hunlar'daki boy yapısı çok daha gelişmiş olmakla birlikte, bunun alp çizgisinin hâkim olduğu bir şekil olarak düşünülmesi mümkün değildir. Hunlar'daki boy prensi boyunun çıkarlarını gözeten, buna karşılık boyun tam desteğini sağlayan kişidir. Daha sonraki dönemlerde böyle bir sisteme Moğollarda da rastlıyoruz fakat bu sadece, boy bağlarını parçalayan ve onun yerine savaş hiyerarşisini yerleştiren Çingis-han'ın harp reformlarından etkilenmeyen boylarda geçerlidir. Buradan yabgu boyunun büyük bir devlette mutlak iktidardan ne ölçüde faydalandığını tespit edebiliriz. Bu iktidar toplum hukukunun ihlali üzerine kurulmamış aksine boy büyüklüğünün sağladığı ilkel otorite üzerine bina edilmişti. itaat altına alınan halklara karşı takınılacak tavır konusunda yabgu az veya çok katı davranma hakkına sahipti fakat ata tarafından olan kendi halkına karşı bir şekilde lütufkar davranmak zorundaydı.

---

181 Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 25-26.

Hunlar'daki boy yapısının mevcudiyetini tespit ettikten sonra artık askeri kumandanların ne gibi bir oruna sahip oldukları konusu üzerinde durmamız şart oldu. Her şeyden önce şunu belirtmeliyiz ki Hunlar'da kumandanların orunu boy sistemine göre tespit edilmez; neseplerine göre değil, özelliklerine göre seçilirlerdi. Bunlara "ku-tu-hou" denilirdi. En alt askeri hiyerarşiden başlayarak boy beylerine bağlıydılar. A.N. Berchtam (Hun Tarihi Üzerine Tedkikler) isimli eserinde yabgunun boyların hakkını gasbettiğini ileri sürerse de, bu görüşün tarihi kaynakların dikkatlice incelenmemesinden kaynaklandığı görülmektedir. Bir kere gerek yabgu ve gerekse yüksek orunlu beyler boyun üyeleri oldukları için onun temsilcisidirler. Bütün iktidarı ele geçiren boy beyi halk kengeşlerine boy prenslerini temsilen katılırdı. Halbuki boy prenslerinin ve beylerin yılda iki defa muntazam olarak yığıldıkları göz önüne alınırsa Hun tarihinde halk kengeşlerinin hiçbir zaman yapılmadığı görülür. Hun Devleti'ni bir çeşit kabile imparatorluğu olarak gösterme hakkına sahip olmakla birlikte, boy beylerinin konsolidasyonunun fazla üst düzeyde gerçekleşmediği görülüyor. Ancak böyle sağlam ve orijinal bir sistemi kurmak kolay değildi; çünkü bu sistemin kurucusunun üst düzey bir aileden geliyor olmasının yanı sıra, fevkalade savaşçı bir kabiliyete sahip olması da gerekiyordu. Eski savaş disiplinine saygı duymakla birlikte gücünü geliştirerek urukdaşları arasındaki düşmanlarını bertaraf edebilen Mete bütün bu özellikleri bünyesinde toplamıştı. Yukarıda da gördüğümüz gibi yönetimi henüz ele aldığı dönemde babasının ve kardeşinin kuvvetlerini ancak urukdaşlarının kendi tarafında yer aldığına kanaat getirdikten sonra bertaraf etmeye girişmişti. Yine yukarıda gördüğümüz gibi disiplini bozanlar ve halkın yöneticisine muhalefet etmeye çalışanlarla mücadeleye girdiğinde ilk yaptığı iş hoşnut olmayanların kellesini vurdurmak olmuştu. Göründüğü kadarıyla ilk temel ders saygıydı; çünkü ancak ondan sonra herhangi bir disiplin bozma girişimine rastlanmamaktadır[182].

MÖ. 209 yılı bütün Hun ulusunun kaderinin tayin edildiği meş'um bir yıldı. Çünkü eğer Mete'nin zeka ve enerjisi olmasaydı Hunlar da tıpkı Keltler gibi kabile savaşlarında yahut Germenler ve Samnitler gibi paralı askerlerin çarpışmalarında yahut Skandinavlar ve İrozketler gibi komşulara karşı girişilen yağma ve tenkil savaşlarında bütün güçlerini harcamış olacaklardı. Her halükarda

---

[182] Gumilev, **a.g.e.**, s. 96-97.

onlar, kanunları ihlal eden ve kendi kendini yok etme basiretsizliğini gösteren yarı vahşi göçebe kabileler arasında gösterilemezlerdi.

Mete'nin hiç yoktan bir devlet kurduğu söylenebilir. hayvancılık endüstrisinin gelişimine bağlı olarak göçebe kabilelerin konsolidasyonu bütün tarihi süreçlerde müşahede edilmiştir. Bununla birlikte Mete'nin faaliyet ve kabiliyetleri ancak dikkatli bir araştırmayla tespit edilebilir. Onun ıslık çalan oklarının ardından sadece usta avcılar değil, kumandanlarına güvenen ve verilen görevin şuuruna vararak itaat eden savaşçıları da gitmişlerdir. Mete, hayatının başlangıcında kendisinin de hayal etmediği büyük bir mevkiye ulaşarak 174 yılında hayata gözlerini yummuştur. Torunlarından hiçbiri kabiliyet yönünden ona denk olmamış olsa da, kurduğu devlet 300 yıl ayakta kalabilmiştir.[183]

İç Politika

"At sırtında bir imparatorluk kurabilirsiniz ama onu at sırtından yönetemezsiniz" demişti bir defasında Çingis-han döneminin etkili yöneticilerinden Yeh-lü Ch'u-ts'ai. Hun İmparatorluğu'nun kurucusu Yabgu Mete de bunu çok iyi anlamıştı. Hükümdarlığının sonlarına doğru Çin'den kendisine sığınan birçok Çinliyi hizmetine alarak, Çin sarayı ile Hun devleti arasındaki diplomatik ilişkilerde onlardan geniş ölçüde faydalanmıştı. Yerine geçen oğlu Lao-shang yabgu da onun izinden yürümüş ve Çin'den kendisine zorla elçi olarak gönderilen Chung Hang Yüeh, Hun tarafına geçmek isteyince bu teklifi sevinçle karşılamış ve kendisini iltifatlara boğmuştu. "Yüeh, yabgunun çevresinde bulunanlara tebaa ve hayvan sayısı ile mal varlıklarını bir deftere kaydedilmesini öğretti." Bu durumun kabulü Hun toplumunun iç işlerinde büyük bir devrim yarattı. Yabgu ve yakınlarına (ki hepsi de onun akrabalarıydı) verilen salıklar (vergiler) yabgu boyunu diğer küçük boylar arasından çıkarmış ve Mete'ye rüyasında bile göremeyeceği büyük bir imkan sağlamıştı. Bunun sağladığı en büyük imkan yabguya "Göğün ve yerin oğlu, güneş ve ayın ortaya çıkardığı büyük Hun Yabgusu.." unvanının verilmesi oldu. Burada iktidar hakkının "tanrıların lütfuyla" tayin edildiği; bu yüzden de kabiledaşların iktidara gelen kişiye itaat edip, karşı çıkmama mecburiyetinde olduklarını görüyoruz. Böylece yabgu iktidarı görülmemiş yetkilerle donatıldı. Gerçekte Hunlar eski hürriyetlerini

---

[183] Gumilev, **a.g.e.**, s. 97-100.

ister istemez kaybetmişlerdi ve onu elde etmek için galiba büyük bir bedel ödeyeceklerdi. Artık mağlup kabile ve halklardan elde edilen savaş ganimetlerinin ve vergilerin tamamı doğrudan yabgunun hazinesine gidiyordu. Gerçi bu ganimetlerin önemli bir kısmı savaşçıların elinde kalıyor ve Hun kadınları koyun derisinden yapılma giysilerini ipekli elbiselerle değiştiriyorlardı. Artık Hun sofralarında kımız ve kaşarın yanı sıra Çin şarapları, ekmek ve tatlılar da yer alıyordu. Tarihi kaynaklar Hun toplumunda görülmemiş bir refah ve lüks döneminin başladığını, bununla birlikte adetlerin bozulduğunu kaydetmektedirler.[184]

Serbest Ticaret Savaşı

Lao-sahg yabgu Yüeçiler'in işini bitirip, hareket serbestisine kavuşunca Çin üzerine yürüdü. 166'da 140 bin kişilik bir süvari ordusuyla Kuzey-batı Çin'e girip "büyük miktarda esir, sürü ve mal topladı"ktan sonra imparatorun yazlık sarayını yaktı. Hun süvari birlikleri başkent Ch'ang-an'a 43 km. kadar yaklaşarak hızlı bir akın düzenlediler. Seferberlik ilan eden imparator bin zırhlı savaş arabası, 100 bin süvari ve üç yardımcı kolordunun hazırlanmasını emrettiyse de, onlar toplanıncaya kadar Hunlar bir tek kayıp bile vermeden ele geçirdikleri olcalarla ülkelerine geri döndüler. Bunu takip eden dört yıl boyunca Hunlar akınlarını sürdürerek bütün sınır bölgelerini (özellikle de Liao-tung civarını) yağmaladılar. Esas darbe kısa süre önce Hunlar tarafından fethedilen ve Çinli olmayan halklarca meskun bulunan batı bölgesinden vurulmuştu. Askeri harekat bilhassa P'ei-ti'de (Doğu Kansu) etkili olmuştu. Burası İ-ch'ü Junğları'nın vatanı idi ve ancak MÖ. III. yüzyılda fethedilmişti. Burada Hunlar'ın yerli halkların yardımları sayesinde Merkezi Çin'de yenilgiden kurtulduklarını hatırlatmalıyız. Bu yürüyüş çok az olumlu sonuç vermekle birlikte Çinli süvarileri batıya itilmiş, aynı dönemde Hunlar Yin-shan'dan başlayarak bütün doğu sınırlarını yağmalamışlardı.

Sonunda 162 yılında İmparator Wen-ti, Lao-shang yabgudan barış anlaşması yapılması talebinde bulundu. Yabgu cevap olarak önemsiz havası vermek amacıyla bir tang-hu (düşük dereceli memur) gönderdi. Tang-hu beraberinde hediye olarak Çin vakanüvislerinin zikretmeye bile değer görmedikleri iki at götürdü. Buna rağmen Wen-ti kırgınlık duymadığı gibi, hediyeleri de kabul

---

[184] Gumilev, **a.g.e.**, s. 103-105.

ederek barış anlaşmasını akdetti. Yapılan anlaşma, Çin için oldukça ağır ve utanç vericiydi. Buna göre Çin ve Hyung-nular (Hunlar) iki eşit devlet sayılacak; Çin, komşusunun ülkesindeki soğuk iklimin güçlüklerini hesaba katarak Hun yabgusuna her yıl “hatırı sayılır ölçüde darı, beyaz pirinç, simli kumaş, ipek, pamuklu kumaş ve farklı değişik eşyalar” gönderecekti. Bu, bir tür üstü örtülü haraçtı. Anlaşmaya göre eski sığınmacılar iade edilmeyecek fakat yeni sığınmacılar ölüm cezası verilmemesi garantisiyle geri iade edileceklerdi. Anlaşma Hunlar’ın Çinlilere karşı bariz bir üstünlük sağladığının kesin göstergesi olmakla birlikte, serbest sınır ticareti konusunda herhangi bir madde konulmamıştı.

Lao-shang yabgu, Çin'le Hunlar arasındaki sınır ticareti meselesini halletmeden 161’de tahtı oğlu Kün-çin’e bırakarak öldü. Kün-çin hiçbir değişiklik yapmadan varılan anlaşmayı uyguladıysa da, 158’de Çin’e karşı saldırıya geçiverdi. Her biri 30 bin kişiden meydana gelen iki Hun birliği kuzey ve batıdan Çin sınırlarını aşarak, yağmalaya yağmalaya ilerlemeye başladılar. Sınırlara yerleştirilen ve ateşle yağmayı haber veren özel alarm sistemine rağmen Çin orduları hemen toparlanamadılar ve sonunda Çinliler sınırlara yaklaştığında Hunlar çoktan uzaklaşmış oldular. Hunlar bir sonraki yıl da başarılı saldırılar gerçekleştirdiler. Wen-ti 157’de ölünce, 156’da Ching-ti tahta geçti. İmparatorluk sınırları içinde şiddetli grup çatışmaları meydana geldi. Mağluplar tenkil edilmelerini beklerken, tekrar toparlanarak Hunlar’dan yardım istediler. Ancak yeni yönetim, iç problemleri bastırmayı başardı ve 154’te Hunlar yardım etmediği için, isyancılar tamamen tepelendi. Tabii Hunlar Çinlilerin iç işlerine karışmamanın karşılığını aldılar ve böylece 152 yılında sınır pazarları açılarak değiş-tokuş ticareti yeniden canlandı. Bundan başka Hun yabgusuna büyük hediyelerle birlikte bir de Çinli prenses gelin olarak gönderildi. 152. yıl Hun gücünün zirveye ulaştığı yıldı.[185]

Hun Devleti’ndeSosyo-Kültürel ve EkonomikHayat

Sih-ma-Ch’ien’e göre Hun toplumunun ekonomisi, oldukça ilkeldir. 1Barış zamanlarında sürülerinin peşinde gidiyorlar ve aynı sıralarda askeri eğitimlerini pekiştirmek amacıyla kuş ve vahşi hayvanları avlıyorlardı. Onlar doğuştan böyleydiler... Hükümdarlardan sıradan ferdine kadar herkes, evcil hayvanların

---

185 Gumilev, **a.g.e**., s. 105-106.

etiyle beslenir, derisini elbise yapar ve keçe kürkler giyerlerdi. Son derce sade olmakla birlikte, bir yabgu tarafından formüle edilen şu hususlar, Çin'le olan ilişkilerin ekonomik yönünü ortaya koymaktadır: "Han'la birlikte büyük ticari gümrük noktaları açmak, Han evinden bir kızı hanım olarak almak; böylece her yıl 10 bin dan pirinç şarabı, 5 bin hu mısır, 10 bin top çeşitli ipek kumaş ve başka şeyler gönderilmesini istiyorum. Böylece sınırlarda yağmalama da olmayacaktır".[186]

Güney Sibirya'da Altay Dağları eteklerindeki Pazırık'ta Rus arkeolog S. I. Rudenko 1924'te Hun kurganlarını ortaya çıkarmıştır. MÖ. IV. III. Yüzyıllara tarihlendirilen kurganlarda binlerce yıldan beri bozulmamış insan ve hayvan cesetleri ile halı, kumaş, aplike örtü parçaları ve çeşitli eşyalar bulunmuştur[187].

Türkitan'da Pazırık, Şibe, Tüekta, Karakol, Katanda ve Noin Ula kurganlarında bulunan giysi, silah, at koşum takımları ve günlük yaşamda kullanılan eşyaların Hun kültürünü yansıtmasında büyük katkısı olmuştur.

Kurganlardaki Hun yaşamını tanıtan bulgular arasında at koşum takımlarının, küçük heykellerin ve kemerlerin ayrı bir önemi vardır. Bunlar arasında atların başlıklarına, eğer takımlarına takılmış ağaçtan yapılmış insan başlarını içeren süsler son derece dikkat çekicidir. Özellikle Hun tiplerini yansıtan başlıklarda hafif çekik badem gözler, dolgun yanaklar görülmektedir. Bunların yanısıra güncel yaşamda kullanılan eşyalarda da bezemeye büyük önem verildiği gözlenmektedir. Dokumaların göçebe çadır sanatını süsleyen ve kolay taşınabilecek biçimde oluşları da hemen farkedilmektedir. Ayrıca taştan, pişmiş topraktan, madenden ve kemikten yapılmış eşyalar kurganlarda çok sayıda bulunmuştur[188].

Hunlar'da köleliğin mevcut olduğu, kaynaklarda sık sık zikredilmektedir. Köleler, savaş esirleriydiler[189]. "Savaş esirleri Hunların zenginliğinin temelini teşkil ediyordu ve Hunlar bu esirleri evcil hayvanlar gibi kullanıyorlardı"[190]. Ancak bizzat Hunlar'dan

---

186 Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 67.

187 E. Yücel, **İslam Öncesi Türk Sanatı**, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul 2000, s. 32.

188 E. Yücel, **a.g.e.** s. 34, N. Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, Ankara, I, 1969, s. 143-144.

189 Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 69.

190 Gumilev, **a.g.e**. s. 111.

çeşitli suçları işleyenler de köleliğe mahkum edilirdi. Yabancı kabilelerden edinilen köleler, öncelikle yerleşik düzen ekonomisinde kullanılır; bunlar, Hunlar'la birlikte müstahkem kasabalarda yaşarlar; sulama kanalları açarlar, toprağı sürerler; inşaat işlerinde, dağ hizmetlerinde ve diğer üretim alanlarındakifaaliyetlere iştirak ederlerdi. Hun kölelerin durumu bilinmiyor ise de, muhtemelen büyük patriarkal ailelerin alt kısmını teşkil ediyorlardı[191].

Türkitan kültüründe ve özellikle Türk halı sanatında Pazırık halısının ayrı bir yeri vardır. Halının bulunduğu Altay dağlarının eteğindeki Pazırık kurganı, çok eski yıllarda bir defa açılmış sonra da kapatılmıştır. Sibirya'nın sert ikliminden ötürü içeriye giren sular donmuş, kurganın içerisindeki cesetler, halı, kumaş ve diğer eşyalar bozulmadan korunmuştur[192].

Pazırık halısı ince dokusu, yüksekdüzeydeki kalitesi ve özellikle üzerindeki motiflerin zenginliği ile dikkati çekmektedir. Mumyalanmış ceset, at, dört tekerlekli araba ve günlük kullanım eşyaları arasında bulunan bu halı 1.83 x 2.00 m ölçüsünde olup 10 cm'sinde 36.000 gördes düğümü bulunmaktadır. Bu düğüm sayısı o güne kadar erişilememiş düzeydeki bir ustalığı göstermektedir.

Bu halı bize MÖ. V. Yüzyıldan kalmadır. MÖ. V. Yüzyılda bu kalitede bir halının yapılabilmesi için son derece ileri tekniğe ve geleneğe sahip olunmalıdır. Türk halı sanatı yeterince incelendiğinde MS. III-VI. Yüzyıl arasında bir boşluğun olduğu görülürse de onu VI –XIII. yüzyıllar arasında ikinci bir boşluk izlemektedir. Ancak Pazırık'da bulunan bu görkemli halı ile Hoço'daki parçalar halı sanatının sonraki yıllardaki gelişiminde rol oynayamamış, kendi çevresinde kapalı kalmıştır[193].

Hunların meydana getirdiği kültür, sanatta "Hayvansal Bezeme Üslubu" bronz çağının izlerini yansıttığı için "***sintaş kültürü***" olarak adlandırılır. Türkistan'da ortaya çıkan hayvansal üslup sonraki dönemlerde Anadolu ve Orta Avrupa'ya yayılmıştır. Hayvansal mücadelelerin gelişiminde Hunların Göktanrı'ya olan inancının, başka bir deyişle Şamanlığın da büyük bir etkisi olmuştur. Sihire

---

191 Klyashtorny- Sultanov, **a.g.e.** s. 69.
192 E. Yücel, **a.g.e.** s. 35, E. F. Tekçe, **Pazırık** , s. 23vd.
193 O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, Doğan Kardeş Aş. Yayınları, İstanbul 1960, s. 14, Yücel, **a.g.e.** s. 37.

dayalı sembollere, koruma tılsımlarına yaptıkları eşya üzerinde de geniş yer verilmiştir[194].

Hun sınırlarının asıl ulaştığı noktalar Moğolistan bozkırlarının yayıldığı alanlardı. Büyük Bozkır ilk devirlerde tıpkı bir deniz gibi, Güney Sibirya ve Kuzey Çin meskun orman-step şeritleriyle bölünmüştü. Her iki şeritte yaşayanlar -çiftçiler, yerleşik hayvan yetiştiricileri ve orman avcıları- bozkırlara yönelemezlerdi. Çünkü bozkır bitkilerinin onlara sağlayacağı bir faydası yoktu. Hunlar yeterli miktarda at üretmişler, hamut vurulan öküzler ehlileştirmişler ve kulübeler -tekerlekli arabalar- kurmuşlardı. Hayvancılıkla uğraşanlar ilk göçebelerdi ve günlük hayatta ihtiyaç duydukları et ihtiyacını karşılamak için sürek avı tertipliyorlardı. Hatta MÖ. III. yüzyılda şahinle avlanmayı bile öğrenmişlerdi[195].

Kulübeleri -tekerlekli çadırları- kullanıma oldukça elverişliydi. Her şeyden önce, dondurucu toprak ve taş duvarlara nispetle bu çadırlar rüzgar ve soğuğa karşı fevkalade koruyucu durumundaydı. Ayrıca otağı sökerek daha sıcak bir yere taşıma imkanı vardı. İkinci olarak, Hunlar'ın da yaptığı gibi, tekerlekli kulübe, mevcut mal varlığını düşmana kaptırmamak için daha güvenliydi[196].

Deri elbiseler, dayanıklı, hafif ve kullanışlıydı. Sürüleri çok olduğu için gıda maddesi olarak kullandıkları et ve süte yeterinden fazla sahiptiler. Ağır işlerle uğraşmamaları ve sürekli avlanmakla meşgul olmaları fiziki güçlerini geliştiriyor; sık sık tertipledikleri askeri yürüyüşler ise erkeklik ve iradelerini kuvvetlendiriyordu[197].

Bunun yanında askeri seferler Hun ekonomisinde önemli bir rol oynuyordu. Tarihi gelişimin erken dönemlerinde, ilkel kabilelerde kendilerinde yeterli ölçüde bulunmayan gıda maddelerini sürekli olarak komşularını yağmalamak suretiyle elde etme alışkanlığı ortaya çıkmıştı. Bu, tehlikeli bir yol fakat akıllıca bir gelir elde etme şekliydi. Çünkü elde edilen olca (ganimet) halkın ihtiyacını karşılamaya yetiyordu. Birçok haklar gibi Hunlar da bu merhaleden geçtiler. Ancak ilk yabgular döneminde Hunlar'ın esas gelirlerini itaat altına alınan halkların ödedikleri haraçlar teşkil ediyordu[198].

---

194 Yücel, **a.g.e**. s. 40.
195 Gumilev, **a.g.e**. s. 112.
196 Gumilev, **a.g.e**., s. 112.
197 Gumilev, **a.g.e**., s. 113.
198 Gumilev, **a.g.e**., s. 113.

Hunlar'ın Dini

Din meselesi söz konusu edilince hemen iki soru yöneltilir; Neye inanıyorsun ve nasıl inanıyorsun? Hunlar her yıl ilkbaharda bir defa "atalarına, gökyüzüne, yeryüzüne ve ruhlara" kurban keserlerdi. Yabgu ise her gün iki defa olmak üzere, sabahleyin doğan güneşe, akşamleyin ise aya karşı tazimde bulunurdu. "Ay ve yıldızların durumuna göre" tedbirler alınırdı[199].

Hun Türklerinin inanç sisteminin esasını Tek Tanrı (ya da Gök-Tanrı) inancı oluştururdu. Eski çağlarda başka hiçbir kavim ile iştiraki olmayan bu inanç sisteminde Tengri (Tanrı) en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almıştı. Yaratıcı, tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda "semavi" mahiyeti haiz olup, çok kere "Gök-Tanrı" diye anılıyordu[200].

Gök-Tanrı itikadının esaslarını eski Çin kaynaklarından, Orhun Kitabelerinden ve diğer Türk ve yabancı vesikalardan az-çok tespit etmek mümkün olmaktadır: Asya Hun İmparatoru Mo-tun MÖ. 176'da Çin imparatoruna gönderdiği mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek, askeri zaferlerini önce "Gök-Tanrı'nın inayeti" ile kazandığını belirtmiştir[201]. Buna benzer daha bir çok olay zikredilmektedir.

Türkçede ulu varlık manasındaki ***bayat*** (kadim), ***açu*** (baba), ***idi*** (sahip), ***ogan*** (kadir), ***çalap*** ((mevlâ) tabirleri aslında "***Tanrının Sıfatları***" olmalıdır. [202]

Hun Türklerinin inancına göre, öbür dünya aşağıdaki dünya ile aynıdır. Işık alemi olan göğün de, aşağı dünyanın da bir çok tabakası vardır. En yaygın inanç şekline göre, göğün 17 katı bulunmaktadır. Aşağı dünyanın ise 7 ve ya 9 katı vardır. İki alem arasında yer yüzü ve insanlar bulunmaktadır. Her şeyi yaratan Tengri (Tanrı), bozulmaz, alem nizamının kurucusu olup, göğün en üst katında oturmaktadır.[203]

Hunlar arasında Budistlerin bulunduğu konusunda kesin bir delil yoksa da, onların Budizm hakkında bilgileri olduğu ve onunla ilgilenmiş olmaları önemli bir husustur. Bu, kültür gelişiminin en alt seviyesiyle dahi bağdaşmayan geniş bir ufuktur. Bütün bunlar karşısında onları hala vahşi olarak kabul edebilir miyiz? Kaldı ki bu

---

199 Gumilev, **a.g.e**., s. 114.
200 Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 308.
201 Kafesoğlu, **a.g.e**. s. 308.
202 Kafesoğlu, **a.g.e**. s. 309.
203 Rasonyi, **a.g.e**. s. 30.

sağlam sisteme kültürlü bir Çinliyi bile cezbeden idari mekanizmayı ve insanca yaşama şeklini de ilave edersek Hunlar'ın MÖ. III-I. yüzyıllarda "vahşi oldukları" meselesi kendiliğinden ortadan kalkmaktadır.[204]

Eski Türkler, mesela Hunlar defin merasimi için yaprak dökümünü ve ya ağaçların yapraklanması zamanını beklerler[205], devlet ileri gelenlerinden biri öldüğü zaman cenaze bir çadıra koyulur, yedi kez çadırın etrafı atla dönülür ve ağlanıp yakarılırdı. Cenaze törenine yabancı kavimler ya da halklar çağırılırdı. Misafirler çok uzaktan geldiği için cenazenin gömülmesi geciktirilirdi[206]. Büyüklerin mezarı üstüne kurgan yaparlardı. Mezara kahraman ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanların ***balbal*** adı verilen taştan yontma tasvirleri dikilir, onlara göre bunlar; "ölünün uşaklarıdır. Cennette ona hizmet edeceklerdir"[207].

GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU

İlk Türk alfabesi ve edebi dilini yaratmak suretiyle Türk Medeniyetine eşsiz hizmeti olan Göktürk kağanlığı 552 yılında kurulmuştu.

Göktürk adı karşımıza Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında, dünyanın yaratılışı ve İstemi ile Bumın'in Türk ilini ve töresini düzenlemeleri vesilesiyle zikredilmektedir. "Yukarıda Mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış, insan oğlunun üzerine atalarım Bumin ve İstemi Kağan oturmuş, oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş, dört taraf hep düşman imiş, asker sevk edip dört taraftaki halkı itaate almış, tabi etmiş. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan-Yış'a kadar, batıda Temir-Kapı'ya kadar milletini yerleştirmiş. İkisinin arasında pek teşkilatlı Göktürkler böylece oturur imiş."[208]

---

[204] Gumilev, **a.g.e.,** s. 114-116; A. İnan, "Altaylarda Hun Devri Kültürü", **Hayat Tarih Mecmuası,** 2/2, İstanbul 1967, s. 23.

[205] Rasonyi, a.g.e. s. 27, Roux, a.g.e. s. 64.

[206] Roux, a.g.e. s. 64.

[207] Rasonyi, a.g.e. s. 27.

[208] Bkz. **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu Tarafı, 1-3; H.N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TTK, Ankara 1987, s. 22-73; Atsız, "İkinci Türk Müverrihi: Yulığ Tigin", **Orhun**, sayı 5,

Siyasi bir isimlendirme olan Göktürk kavim adındaki Gök'ün manaları; mavi renk, gök yüzü, göke ait, doğu, kök, kaynak, menşe gibi şekillerle açıklanmaya çalışılmıştır.[209]

Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu

Kitabelerden Göktürkler'in hangi soydan olduklarını kesin olarak öğrenemiyorsak da, ancak Çin kaynakları, Göktürk hanedan soyunun Aşina (A-shih-na) ailesinden olduğunu haber vermektedir.[210] Çin kaynakları Göktürkler'in etnik menşeini anlatırken birtakım rivayetlerden bahseder. Bu kaynaklardan Göktürkler'in, Hun neslinden gelmiş olduklarını görüyoruz. Türeyişleri de dahil olmak üzere bütün adetleri Hunlarınınkinin aynıdır.[211]

Kitabelerde Göktürk Kağanlığının kuruluşu şu cümlelerle anlatılmaktadır: "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş, dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki halkı hep itaate almış, tabi etmiş. Doğuda Kadırkan-Yış'a kadar, batıda Temir-kapı'ya kadar milletini yerleştirmiş. İkisinin arasında pek teşkilatlı Göktürkler böylece oturur imiş. Bilge Kağan, yiğit kagan imiş. Bakanları da yine bilge ve yiğitmiş şüphesiz.

Edirne 1934, s. 95-101; M. Ergin, **Orhun Abideleri**, 8. Baskı, İstanbul 1980, s. 17-51, 65-90; A. Taşağıl, **Gök Türkler**, TTK, Ankara 1995, s. 15, 31; L.M. Gumilev, **Eski Türkler**, s. 48 vd.; D. Sınor, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", (çev. T. Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**, s. 383-458; S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997, s. 7.

209 E. Esin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, s. 96; İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası, Mahiyeti", **Jean Deny Armağanı**, Ankara 1958, s. 131; A.V. Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", **Türkoloji Dergisi**, 3/1 Ankara 1968, s. 108-109; S. Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", **AÜEF Araştırma Dergisi**, sayı 3, Erzurum 1972, s. 46; O. Düşmanuz, "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası", **TDA**, sayı 52, İstanbul 1988, s. 44; L.N. Gumilev, **a.g.e**., s. 21, 22.

210 E. Chavannes, **Documents Surles Toun Kive** (Tur'es) Occudentaux, Paris 1903, s. 315; Gumilev, **a.g.e.,** s. 41; Jean Paul Roux, **a.g.e**., s. 130 vd.; Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 172; L.K. Ling, **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları** (Doktora Tezi), Ankara 1978, s. 66; A.N. Kurat, "Göktürk Kağanlığı", **Türkler, I**, s. 50-78; Taşağıl, **a.g.e**., s. 9 vd.; Gömeç, **a.g.e**., s. 8-9.

211 B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 20-23; Taşağıl, **a.g.e**., s. 110-111; B. Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, 21, (1937), s. 81-137; Eberhard, **Çin'in Şimal Kom**şuları, s. 86-88; B. Codrington, "The Geographical Introduction to the History of Central Asia", **The Geographical Journal**, vol. CIV, No: 1-4, London 1944, s. 28; Gömeç, **a.g.e**., s. 9.

Begleri de, milleti de yine doğru imiş. Onun için ülkeyi böyle tutmuş, ülkeyi tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi daha sonra ölmüş."[212] Göktürk Kağanlığının ilk başbuğu olan Bumin'in adına başka kitabelerde de rastlıyoruz.[213] Bu herhalde Kutlu Göktürk Kağanlığının kurucusuna duyulan saygıdan ileri gelmektedir. Onun adına Soğdca yazılmış, Göktürk Kağanlığının ilk hükümdarlarını anlatan Bugut Kitabesinde de rastlıyoruz. Bumin Kağan'ın adı Çin kaynaklarında "T'u-men" şeklinde transkripsiyon edilmiş olup, Aşina ailesindendir. Onun atası T'u-Wu'dur. (Büyük yabgu), onun da atası A-hien Şad, onun da atası Na Tu-lu ve Aşina ailesidir.[214]

460'lı yıllarda Juan Juanlar'ın hâkimiyeti altına girmiş olan Göktürkleri Çin kaynakları, önceleri Altaylarda yaşayan ve demircilikle uğraşan bir topluluk olarak göstermektedir. Ön sırada Turfan'dan Tanrı dağlarının doğusuna kadar hâkim olan zümre Juan Juanlar'dı, ancak onlarda sürekli iç meseleleriyle meşgul olmak zorundaydılar. Özellikle Töleç çıkarıyor ve sürekli isyan ediyorlardı.[215] 534 yılında, Batı Tabgaç devletinden Göktürkler'in nezdine bir elçi geldi. 545'lere doğru Bumin'in liderliğindeki Türklerin Çin hudutlarında ticaretle uğraştıklarını görüyoruz. 546 senesine gelindiğinde ise, bir Töleç ayaklanması üzerine, Göktürkler Juan Juanlar'ı uyarmış ve yardım etmişlerdi.[216] Juan Juanlar'a sunduğu hizmetin öneminden emin olan Bumin Kağan, Juan Juan Kağanının kızlarından birini ister. Aşağılandığını düşünen Juan Juan Kağanı bu isteği reddeder ve küçümseyerek Bumin'e; "Siz Altay'da demir döverek bize silah yapan kölemiz değil misiniz!" der. Buna sinirlenen Bumin Çin sarayına bir elçi gönderir ve Vey ailesinden Çinli bir prensesle evlenmek ister. Bumın'a göre bu bir Juan Juan prensesidir ve kendisine yapılan davranışı protesto etmesini sağlayacağı ve Göktürk İmparatorluğu'na iyi imkanlar sunacağı çok açıktır.[217]

---

212 Kültigin Yazıtı, Doğu tarafı, 1-4, Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı 1-5.

213 Ongin Yazıtı, 1. satır.

214 Gömeç, **a.g.e**., s. 11-12.

215 M. Czaplicka, **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918, s. 70-71; B. Ögel, "İlk Töleç Boyları", **Belleten,** sayı 48, (1948).

216 Kurat, **a.g.e**., s. 54 vd.; Sınor, **a.g.e**., s. 399, 400; H. Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century", **AO**, Tom, 21 Budapest 1968, s. 133.

217 K. Czegledu, "Göçebe Kavimlerin Doğudan Batıya Göçleri", (çev. H.Z. Koşay), **Belleten**, c. 35, (1971), s. 307; Roux, **a.g.e**., s. 129; Gömeç, **a.g.e**., s. 48 vd.

Görüşmeler uzun sürer ve oldukça çetin geçer ve büyük bir gizlilik içinde yürütülür, ama sonunda bir anlaşmaya varılır. Türkler için her zaman önemli olmuş en yüksek unvana erişen, yani imparatorun damadı olan bu Türk böylece öcünü alacak ve isyan edecektir. Bumın'ın ordularıyla Juan Juan ordusunun daha ilk karşı karşıya gelişinde Türkler o kadar kesin bir zafer kazanırlar ki, Juan Juan hakanı düş kırıklığı ile intihar edecek ve imparatorluğu bir anda çökecektir (552). Kağanın oğlu, soylular ve maiyetleri hayatlarını kurtarmak için Şangan'a sığınmak zorunda kalacaklardır. Üç yıl sonra Çinliler tarafından Göktürklere çok aşağılayıcı bir biçimde teslim edilecekler ve Göktürkler de onları başkentin kapılarının önünde idam edeceklerdir.[218] Bumın İl-Kagan unvanı almış ve Göktürkler, tarihi Türk yurdu Ötüken'i merkez yapmışlardır.

Bu teşekkülden sonra Bumın Kagan, devletin batı kanadının yönetimini, yani On-okların idaresini kardeşi İstemi'ye vermiştir. Kaynaklarda İstemi'nin unvanının Yabgu olduğu zikredilmektedir.[219]

Bütün Avarlar'ı yendikten sonra, bu imparatorluğun yerine sahip olur, kağan unvanını alır ve hemen (552) Kuzey Moğolistan'da nehirler bölgesine, tam olarak Ötüken dağının kutsal ormanına yerleşir. Bu yer değiştirme Türk'lerin bozkır imparatorlukları geleneğini kabul etme, Hun'ların ve Avarlar'ın halefi olma, bunların yerleştikleri topraklara yerleşme isteklerinin göstergesidir.

Aslında Ötüken önemli bir stratejik noktadır ve bundan sık sık söz edeceklerdir. "Ötüken ormanından daha yüce bir yer yoktur. (...) İmparatorluğun birliğini sağlayan toprak Ötüken ormanıdır. (...) Ötüken ormanında oturuyorsan, Ey Türk halkı, sonsuz imparatorluğun hâkimi sensindir."[220]

Zaferinden bir yıl sonra Bumin ölür ve yerine oğlu Mugan (553-572) geçer. Bizanslılar Mugan'a Dilzibul ya da Silzibul adını vermektedir. Mugan da kendisini batıda temsil etmesi için amcası İstemi'yi seçer ve sonradan kağan unvanını alsa da İstemi daha alçakgönüllü bir unvanı, daha çok yardımcı kral anlamına gelen "Yabgu" unvanını kullanmayı yeğler. Birlik gibi görünmesine karşı aslında iki

---

218 Roux, **a.g.e.**, s. 130.

219 Gömeç, **a.g.e.**, s. 14.

220 Gömeç, **a.g.e.**, s. 13-14; Chavannes, **a.g.e.**, s. 47; Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s. 74; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 95; Atsız, "İstemi Kağan", **TA**, c. 20, 1972, s. 368; Taşağıl, **a.g.e.**, s. 16-17; Sınor, **a.g.e.**, s. 400; Gumilev, **a.g.e.**, s. 51; Roux, **a.g.e.,** s. 135.

imparatorluk vardır, Batı Türk İmparatorluğu ve Doğu ya da Kuzey Türk İmparatorluğu. Beraber ya da ayrı çok parlak diplomatik ve askeri başarılar kazanırlar.

Türk'ler Avarlar'ı yenerek Eftalitler'le komşu olurlar. Bunlara saldırmakta gecikmezler. Savaş uzun sürer, ama kesin sonuç verir. Menandros'a göre, İstemi ona saldıracağını söylemiştir. Onları kesin olarak 568'de ya da daha sonra göreceğimiz gibi 563 ya da 564'te yener.

Yeni bir göçebe konfederasyonuyla dönemin en büyük güçlerinden birini karşı karşıya getiren tartışmada Türk'ler bazı ittifaklara ihtiyaç duyarlar. Bu ittifakları İran'dan bulurlar. İstemi kızını Sasani kralı II. Hüsrev'e (Hüsrev Anuşirvan) verir. Bu daha sonra pek çok örneğinin görüleceği şaşırtıcı evliliklerdendir. Görkemli bir sarayda yaşayan dünyanın en kültürlü prenslerinden biriyle çadırda yaşayan göçebe kızının evliliğidir. Fakat genç kadın sarayda yaşayan, yatağını ve yerini kendinden daha gösterişli olanlara rahatlıkla bırakan öteki eşler gibi olmaz. Belli bir otorite kurar, Hüsrev'le ülkeyi yönetir ve Hüsrev'e varis verir, oğlu IV. Hürmüz (579-590) Türkzade (Türk Oğlu) olarak çağrılır. Ayrıca Türk'ler İran ordusuna paralı askerler sağlar. Böyle bir ittifak tarihte ilk kez gerçekleşmektedir, ama bu son olmaz; Selçuklular da dahil son zamanlara kadar Türkler İran'la her zaman ittifak yapıp sıhriyet bağları oluşturacaklardır.[221]

Müslüman tarihçiler için İran, Eftalit İmparatorluğu'nun parçalanmasında aslan payını kapar; Sogd ülkesini, Fergana'yı ele geçirir ve topraklarını Keşmir'e, hatta daha da uzağa Hindistan'a kadar yayar. Kimi kaynaklara göre İstemi Şaş, Fergana, Semerkant, Buhara, Keş ve Nesef'i alacaktır. Artık bundan sonra Ceyhun nehri iki devlet arasında sınır olacaktır. Türkler böylece Maveraünnehir'e girmeye başlarlar. Tabii Türkler Maveraünnehir'in önemli şehirlerine (Buhara, Semarkand, Fergana, Taşkend, Şaş) yerleşirler ve buraların hâkimiyetini ellerine geçirirler. Ancak buralarda daha önce yaşayan ve genellikle yerleşik kültüre geçmiş

---

221 Roux, **a.g.e.**, s. 136; Mesudi, **Müruc** I, Beyrut 1973; Belazuri, **Fütuhu'l-Buldan**, (çev. M. Fayda), Ankara 1984, s. 280; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 81; el-Belazuri'nin bildirdiğine göre İran hükümdarı Anuşirvan Türk hükümdarıyla aralarındaki savaşı sona erdirmek için bir anlaşma teklif etti. Sulh içinde olmayı ve işlerinin birlik ve beraberlik içinde olmasını istedi. Dostluğunu göstermek için de kızı Liyunse'yi onunla evlendirmeyi ve böylece onunla akrabalık kurmayı arzu ettiğini belirtti. Ancak o, Türk hükümdarına karılarından birinin evlat edindiği hizmetlisini gönderdi ve ona kızım diye bildirdi. Türk hükümdarı da ona kızını hediye etti.

ve ticaretle uğraşan Soğudlara, Kuşanlara ve diğer milletlere dokunmayarak onları faaliyetlerinde serbest bırakırlar.

Türk'lerin ve İranlıların ittifakları çok uzun sürmez. Komşu, ama düşman olurlar. İpek Yolu üzerinde belli bir egemenlikleri olan Sogdlar ham ya da işlenmiş haliyle bu değerli kumaşın ticaretinin tekelini ele geçirmeye çalışırlar. İranlılar daha çekingen davranırlar ve Semerkant ve Buhara'dan gelen ithal malları durdurmaya çalışırlar. Sogdlar, çok doğal olarak koruyucuları Türk'lerden, ortakları Samaniler'den ticaret lisanslarını alabilmek için arabuluculuk yapmalarını isterler. İstemi 563, 564 ya da 565 yıllarında Hüsrev'e Sogd Maniah başkanlığında bir elçi heyeti gönderir. Hüsrev ipeği satın alır, ama yaktırır. İstemi fazla başarıya ulaşmadan yeni elçiler gönderir. Gönderilen bu elçilerin çoğu zehirlenir, İranlı yetkililer ülkelerinin havasının bozkır adamlarına yaramadığı söylentisini yayarlar. İranlılar ve Türkler arasındaki anlaşmazlık son duruma gelir.[222]

İranlılar, Türkler ve Bizanslılar

Kuşkusuz Maniah'ın teşvikiyle İstemi İranlıların eski düşmanlarıyla Bizanslılarla dialog kurmaya karar verir. Bu, İstemi'nin uzak görüşlülüğünü gösteriyor. Türk İmparatorluğu batı yönünde en azından Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktaydı ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Türk ya da değil tüm halklar üzerinde etkiliydi. İmparatorluk Hindistan'ın kuzeyine, Keşmir ve Kandehar'a yerleşmişti, bu bölgede kurulan pek çok Türk tapınağı bunu göstermektedir. İmparatorluk en parlak döneminde tüm bozkırları topraklarına dahil ettiği gibi sınırlarını Kore ve Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzatır ve hemen hemen yerleşik bütün komşu ülkelerin topraklarına girer. Dünyanın en büyük güçleriyle eşitlenir. Çin, İran ve Bizans. Oysa Avarlar'ın köle olarak gördükleri Türk'lerin ayaklanışının üzerinden yalnızca yirmi yıl geçmiştir.

567'de Maniah yanında yer alan kalabalık bir elçilik heyeti ile Kafkasya'yı geçer ve Konstantinopolis'e gelir. "İskit alfabesiyle"[223] yazılan bir mektup taşımaktadır; Bizans kralını selamlar ve ona

---

[222] Kafesoğlu, **a.g.e.,** s. 81; Ligeti, **a.g.e.,** s. 1-58; Y. Bedirhan, **Ortaçağda İpekyolu Hakimiyeti ve Türk Yurtları** , s. 73.

[223] A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, I, s. 251; Kafesoğlu, **a.g.e**., s. 83; Bedirhan, **a.g.e.,** s. 74, W. Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi** (çev. E.Z. Karal), TTK, 1975, s. 18; Grausset, **a.g.e**., s. 96; Ligeti, **a.g.e**., s. 59.

armağanlar sunar, dört hükümranlığa bölünmüş Türk'lerin hepsinin İstemi'ye bağlı olduğunu bildirir. Ayrıca Türk'lerin elinden kurtulan ve Avrupa'ya sığınan Avarlar'dan da söz eder. Maniah 568 Ağustosuna kadar imparatorun yanında kalır, sonra Zemark'ın yönetiminde pek çok Bizanslı elçi eşliğinde ülkesine geri döner. Türklerin ülkesine gelince Bizanslı iki ateş arasından geçerek arındırılır, daha sonra İstemi'nin bulunduğu "Altın Dağı"na götürülür, bu dağın adından anlaşıldığı üzere Altay Dağı olması gerekir, ama olmayabilir de; Türk şefinin belirli bir konutu yoktur, genelde İli Havzası civarında oturmaktadır.[224]

Zemark'ın, tavrını koruma çabasına karşı gözleri kamaşır; kağan her an bir atın çekebileceği iki tekerlekli, altın bir tahtta oturmaktadır ve çadırı dünyanın en güzel renkleriyle dokunmuş ipeklerle süslenmiştir. Her yerden zenginlik akmaktadır; orada burada heykeller, hükümdarın altın yatağı, kavanozlar, ibrikler ve üstü açık iki tekerlekli altın arabalar; altın kaplamalı ahşap sütunlar, altın dört tavuskuşu heykeli üzerinde yükselen altın yaldızlı bir yatak bulunmaktadır. Arabalar gümüş kap kacakla ve yine gümüş "hayvan biblolarıyla" doludur. Theophylacte Simocatta, Türklerin Perslilerden aldıkları altınla koltuklar, kupalar, kürsüler, at süsleri ve silahlar yaptıklarını anlatır. Çinli hacı Hsiuan Tsang (Xuan Zang) av partilerinden birinden söz ederken Tokmak'ın yanında gördüğü kağanı şu sözlerle anlatır: "Saçları açıktadır ve üzerinde yeşil saten bir pelerin vardır. (...) Saçları örgülü, hepsi de brokar pelerin giymiş yaklaşık iki yüz subayla çevrilidir. Ordunun geri kalanı uzun mızraklar, bayraklar ve yaylar taşıyan, ince dokunmuş kaliteli yünlü kumaşlar ve kürkler giymiş atlı ya da develi süvarilerden oluşmaktadır. Sayıları o kadar fazladır ki, hükümdarın maiyeti göz alabildiğince uzanmaktadır."[225]

Zemark İran seferlerinden birinde barbar prense eşlik eder, daha sonra Aral Denizi ve Volga Irmağı üzerinden yüksek rütbeli bir Türkle, tarkanla birlikte Bizans'a döner. Bizanslılar ve Türkler arasındaki dostluk onaylanmıştır. Elbette ilişkiler burada kalmaz,

---

224 Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Öesikalar ve Notlar", **Belleten** c. 21; 1957, s. 81-137; W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Haz. Y. Kopraman-A.İ. Aka), Ankara 1975, s. 109-110; G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (çev. F. Işıltan), Ankara 1991, s. 73.

225 Ö. İzgi, "Türk Devletlerinin Çin ile Ticareti", s. 102; N. Togan, "Hz. Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,** c. IV, İstanbul 1964, s. 21-64.

diplomatik ilişkiler 600'lü yıllara kadar ve büyük olasılıkla çok daha sonraki dönemlere kadar giderek çoğalır. Theophylacte Simocatta hükümdarı Mauric'e, 598 yılında Türk'lerin büyük kağanı -kuşkusuz İstemi'nin oğlu Tardu'dur- tarafından yazılan bir mektuptan söz eder ve Türkler hakkında çok önemli bilgiler vermek için bu fırsatı iyi değerlendirir. Türk sarayına dört Bizanslı diplomat gönderilir, bunlardan Valentinus sarayı iki kez ziyaret etmiştir.[226]

Tekelin Sonu

Hiçbir şey Türkleri şaşırtamazdı; buna karşın Bizans kralı II. Justinus (565-578) onlara Bizans'ta ipekböceği yetiştirildiğini ve ipek üretildiğini gösterdiğinde oldukça şaşırırlar.

Çinliler ipekleri konusunda çok hassastırlar. İpek üretimi sırlarını ifşa etmek özellikle de ipekböceği kozalarını dışarı çıkarmak kesinlikle yasaktır. Aldıkları çok sıkı önlemlere karşın bir gün birinin bu sıkı kontrollerden sıvışmayı başardığı açıktır. Bunun Justinianus döneminde nasıl gerçekleştiğini anlatan iki hikaye vardır. bu hikayelerden birinin yanıltıcı olup olmadığını bilmiyoruz, ama tesadüf eseri her iki girişim de aşağı yukarı aynı zamanda başarılı olmuştur; aynı şekilde bu hikayelerin doğru olup olmadığı konusunda da emin değiliz. İlk hikayeye göre Seres ülkesinden (Çin) ayrılan bir İranlı "bir sopanın içinde ipekböceği tohumu saklar." İkinci hikayeye göre Hintli bir din adamı uzun süre Serinde'de yaşamıştır; ipekböceği üretimi burada çoktan beri bilinmektedir, bu din adamı bir gün İstanbul'a gelir ve Bizans kralı ondan Tarım Havzası'na geri gidip ipekböceği kozası almasını ve Bizans'a getirmesini ister.[227]

Bu işin doğrusu belki de çok farklıdır. 531 yılına doğru Justinianus artık İranlılarla ticaret yapmak istemez ve ipek kumaşını elde edebileceği başka yollar arar. Yemen ve Etiyopya'dan gelen Arap denizcilerle ilişki kurar, amacı Hindistan'a giden gemiler kiralamak ve buradan ipekböceği getirtmektir. Nasıl olursa olsun sonuçta bu muhteşem kumaş artık Bizans'ta üretilmektedir. Ama kalitesi nasıldır? İpek hangi kalitede üretilmiştir? Bunu bilmiyoruz. Yalnızca Bizanslıların Çinlilere ciddi anlamda rakip olamadıklarını ve üretimlerinin Çinlilerin ipek ticaretine zarar vermediğini biliyoruz.

---

226 Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 73; Kafesoğlu, **a.g.e**., s. 103; H. Palaz Erdemir, **Göktürk-Bizans İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 30-32.

227 Bedirhan, **a.g.e**., s. 78-79.

Türk'lerin Gücü

Türkler ve Bizanslılar arasındaki diplomatik ilişkilerin esas amacı Yunanlıların İranlılara saldırmasını sağlamaktır. Sonunda istenilen sonuca ulaşılır. Bu konuda çok da zorlandıkları söylenemez doğrusu. Bizans doğu politikasını, yani savaş politikasını Roma'dan miras almıştır. Sonunda otuz yıllık bir savaş (602-630) başlar ve iki imparatorluğun da gücünü tüketir; böylece bu iki devlet daha sonra Araplara kolay lokma olacaktır. Bu arada Türk'ler Sasaniler'e saldırıyorlardı ya da kendilerine bağlı devletleri bunlara saldırmaya itiyorlardı. Aslında tam olarak kendilerini bu saldırılara veremiyorlardı. Seferlerinden büyük yararlar sağlayamamışlardır.

Bunu, bir Türk anneden doğan Hürmüz'ün yaklaşık üç yüz bin askerden oluşan büyük bir Türk ordusuyla karşı karşıya kaldığında iyice anlıyoruz – kuşkusuz bu ordu Maveraünnehir'e yerleşmiş birkaç asi şefin ordusudur. Aynı sıralarda Bizanslılar Suriye'ye, Hazarlara saldırırken Türkler de, daha doğrusu Türklere bağlı devletler de Hazar Denizi güneyindeki şehirlere saldırıyorlardı. Bununla birlikte Türk'ler bu savaşlarda ağır yenilgilere uğramışlardır ve savaş alanında şeflerini bırakmak zorunda kalmışlardır.

Bu tür bir koalisyon karşısında İran'ın kazandığı zafer Sasaniler'in gücünü göstermesi açısından belirleyicidir. Ne Türklerin ne Bizanslıların İran'ı ele geçirememiş olması ilginç bir noktadır. Beş yüz yıl sonra Selçuklular burayı birkaç yılda ele geçireceklerdir, ötekilerin bunu başaramamış olması İran'ın o dönemde oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.

Bizanslılara gelince, zayıflıkları Türk ittifakına verdikleri önemden de anlaşılmaktadır. Bu ittifakı korumak için her şeyi kabullenmişlerdir. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi arındırılmayı kabul ederler ya da Türk'lerin doğu sınırlarında sorun çıkaran Türk kavimlerine yardım etmelerine göz yummuşlardır. Hatta kimi zaman aşağılanmaya da katlanmışlardır. 576'da Valentinus, başkente bir görevle gelmiş yüzon Türk'le (Ya da Sogdlar'la?) elçilik görevine çıkar, babası kısa bir süre önce ölmüş Türk yöneticisi Tardu'yu ziyaret edip cenaze törenine katıldığında yanaklarını kesici bir aletle çizmesi gerektiği söylenir. Valentinus hiç çekinmeden ev sahiplerinin isteğini yerine getirmiştir. Daha

gururlu olan Çin elçisi dört yıl önce böyle bir istekle karşılaşınca Mugan'ın cenaze törenine katılmayı reddetmişti.[228]

İmparatorluğun Parçalanması

Batıda gerçekleşen bu olayların yanı sıra doğulu Türk'ler Liao-ho bölgesinde Hitay proto-Moğollarını ve Yenisey Kırgızlarını yenmişlerdi. Bundan endişelenen Çinliler kuzeydeki bağlı halkları ayaklandırmayı ve İstemi ve Mugan'ın arasını açmayı denemişlerdir. Rakiplerinin arasını açmak her zaman için Çinlilerin en sevdikleri savunma yöntemi olmuştur. Türkler de bu durumun farkındaydılar ve bundan şikayetçiydiler: "Çinliler kurnazlar; arabozucular, nifak tohumları ekmeyi seviyorlar. Kardeşler arasına fesat sokuyorlar (...) bey'lerin ve halkın arasını iftiralarla açıyorlar."[229]

Buna karşın Mugan'ın halefi To-po (Taspar) Kağan (572-581) batıdaki kuzenleri tarafından saygıyla tanınır ve imparatorlukta birlik bozulmaz. Ama ölümünden sonra her şey değişir. Çinlilerin Şapo-lio dediği halefi İşbara Kağan, (581-587) batılı Türk'lerce tanınmaz, bunlar İstemi'nin oğlu Tardu'yu (Ta-teu) desteklerler. Bu tarihten sonra doğuda ve batıda iki imparatorluk kurulur: Batıdakine On Oklar adı verilir, bunun nedeni kuşkusuz kendi aralarında on büyük kavime ayrılmış olmalarıdır. Sıkıntılar üst üste gelir ve Şapo-lio'nun iki akrabası da tahtta hak iddia ederler. Tardu bu kavgaya müdahale etmesi gerektiğine karar verir ve imparatorluğu yeniden birleştirmek için Moğolistan'ı işgal eder. Onun başarıya ulaşmasından korkan Çinliler İşbara Kağan'ı destekler. Tardu geri çekilmek zorunda kalır. VII. yüzyılda son bir çabayla geri dönecek, doğrudan Çin'e saldıracak, başkent kapılarına kadar ilerleyecek bir tür yıldırma harekatı düzenleyecektir, ama çabalar yine boş kalacaktır. Çin diplomasisi gücünü bir kere daha gösterecektir. Tardu'nun topraklarında Töleş isyanının çıkmasını sağlayacaktır. Zavallı prens yenilecek, kaçacak ve Kukunor'da saklanacaktır. Batı Türk İmparatorluğu yıkılmak üzeredir. Doğu Türk İmparatorluğu'ysa daha iyi durumda değildir.[230]

---

[228] Bedirhan, **a.g.e.**, s. 79; Ligeti, **a.g.e.**, s. 72; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 96; Grousset, **a.g.e.**, s. 97.

[229] Bkz. **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu, 5-8, **Bilge Kağan Yazıtı**, Doğu, 6-8.

[230] Gömeç, **a.g.e.**, s. 28 vd.; Atsız, **İşbara Kağan**, s. 478-479.

Bu gelişmeler üzerine İmparator Yang-ti (605-616) Kore'yi işgal etmeye karar verir. Bu sefer acı biçimde sonuçlanır ve yıkıcı etkiler getirir (612-614). Doğulu Türk'ler toparlanmak için bu durumdan yararlanırlar. Suy hanedanının son dönemlerinde (581-618) ve Tang'ların tahta geçişinden kısa bir süre önce (618-907) Çin'de patlak veren kavgalar başkaldırılarını kolaylaştırır. Töleşleri ve Altay Sir-Tarduşları'nı da etkileri altına alarak Oxus'u geçerler. Yeni hükümdarları El Kağan -Çinliler ona Hie-li (620-630) adını verirler- ordusuyla Çin'e hücum eder ve iki denemesinde de Şang'an'ı (Singan, Xian) tehdit eder. 626'da kayda değer bir orduyla başkent kapılarına dayanır, ama endişesini açığa vurmak gibi bir hata yapar. Savaşmaktansa anlaşmayı tercih eder. Böylece bir daha bulamayacağı bir fırsatı kaçırmış olur.

Tang'lar hanedanı kurulunca Suy'un politikasına daha büyük bir hırsla sarılırlar: Yani Barbarlarla aktif diplomasi ve en ufak bir işgal şüphesinde karşı saldırı. Her yandan sıkıştırılan El Kağan Moğolistan'a geri çekilir. Çinliler onu izlerler ve 630'da onu teslim olmaya zorlarlar. Tüm Moğolistan Çin egemenliğine girer. Ve Türkler, "cahil kağanların (...) bilgelikten yoksun, değersiz ve kötü kağanların" başlarına geçtiğinden dem vururlar.[231]

Çinlilerin Serinde'ye Dönüşü

El Kağan savaşı sırasında Çinliler, batılı Türkler On Oklarla görüşürler, hatta onlarla bir ittifak kurmaya bile çalışırlar. Kuşkusuz Türkler artık bölündükleri için eskisi kadar güçlü değillerdir, ama belli bir saygınlıkları vardır – ve yeniden güçlenip güçlenmeyeceklerini kim bilebilir? Isık Göl'ün her iki yanında neredeyse birbirine eşit iki güç halinde örgütlenmiş bu topluluk önemli ve güçlü şefler başa geçtiğinde ortak bir cephe oluştururlar.

Moğolistan'da tam bir başarı kazanan Tang'lar (630) Türklerden kurtulmanın zamanının geldiğine karar verirler. Han'ların eski yayılması politikalarını uygulamaya başlarlar. Tarım'ın yöneticilerinin önyargılarıyla işleri kolaylaşır. 609'dan sonra Turfan kralı, Yang-ti'ye saygısını sunmak için saraya gider. 618'de Kuça kralı Tang'ları yeni hanedanları nedeniyle kutlamak için bir elçi gönderir. Bununla birlikte Serinde'deki krallıklar Türklerden ancak Çinlilerin pençesine düşerek kurtulabileceklerini anlayınca bu işi en az zararla nasıl halledebileceklerini düşünürler ve en sonunda

---

[231] **Kül Tigin Yazıtı**, Doğu, 7-8.

kendilerini savunmaya karar verirler. Bunu yapabilecek gücü kendilerinde bulmaktaydılar. Askerleri oldukça gösterişliydi. Kahramanlık yapmayı seviyorlardı, abartılı bir onur anlayışları vardı, ama çok gururlu ve disiplinsizdiler, onlardan bir ordu kurulamazdı.

Hala bazı yanılsamaları yaşayan Türk'ler etkili olmaya çalışıyorlar ve vahaların kendilerine güvenebileceklerini söylüyorlardı. 646'da kağan Şe-koei Çinli bir prensesle evlenmek istedi. Çin bu evliliğe ancak bunun elinde bulunan, en denetimi altında tuttuğu Hoten, Kaşgar, Kuça ve Taşkurgan'ı kendilerine vermesi karşılığında izin vereceğini bildirdi. Bu barbara, yatağına Çinli bir bayanı alma onurunu yaşamanın bedelini çok fazla olacağını göstermek istemişlerdi. Türk'ler bu isteği reddettiler. Buna karşın zaten bu tarihlerde Turfan, Göğün Oğulları tarafından altı yıl önce ele geçirilmişti bile, Karaşar ise iki yıldır Çinlilerin elindeydi.

Kuça Karaşar'a yardım etmişti, şimdi kendisi tehlikedeydi. Türk'ler unlara yardım etmediği gibi Çinlilerin davetine kulak verdiler ve Çin'den gelen zayıf birlikleri desteklemek için kendi güçlerini gönderdiler. Kuça onurlu bir boyun eğiş yaşamaya hazırlandı. Kraliyet ailesi Suvarna ya da Svarma uzun süredir Çin hayranıydı ve sık sık Çin hükümdarlarına saygılarını gönderirdi: Bu nedenle bunları pohpohlayıp gözlerine girebileceklerini düşünmüşlerdi! Çin ise anlaşmak istemiyordu. Kuça savaşmak zorundaydı. 647'de son bir çabayla Türkitan'nın bu eski ve onurlu askerleri er meydanında bir kez daha çıktılar.

Kuça kralı bu karşılaşmadan canını zor kurtarabildi ve Aksu'ya kaçabildi. Çinliler şehri kuşattılar ve onu yakaladılar. On bin asker öldürüldü, beş büyük şehir yağma edildi ve burada yaşayanlar öldürüldü. Şaşkın ve korkmuş Serinde boyun eğdi. Kuça bir daha kendini toparlayamadı.[232]

Batı Türkistan'da Çinliler

Artık Serinde'nin efendisi olan ve Dört Karargah'a, yani Kuça, Kaşgar, Hoten ve Tokmak'a (Tokmak yerini 719'da Karaşar'a bırakacaktır) sırtını dayayan Çinliler artık batılı Türk'lere, On Oklara son darbeyi vurmaya hazırdılar. On Oklar 650'de kendilerine şef olarak Kağan Hu-lu'yu seçmişlerdi. Çinliler ona

---

[232] Roux, **a.g.e.**, s. 141-142.

imparatorluğu düzenleme fırsatı vermediler. Henüz tanımadığımız, ama daha sonra fazlasıyla ilgileneceğimiz bir Türk halkı olan Uygurlarla birlikte Guçen yakınlarında (652) bunları yendiler. Dört yıl sonra Tarbagatay Yulduz bölgesindeki başka bir Türk halkı olan Karluklar'ı egemenlikleri altına alacaklardır. 657'de İli yakınlarında Hu-lu'yu yeniden yendiler ve kağan, Taşkent hükümdarına sığınabileceğini umarak Talas'ın ötesine kaçtı. Ama bu hükümdar onu Çinlere teslim etti. Bu, Batı Türk'lerin sonu oldu. İmparatorlukları en azından resmi olarak Çin'e bağlandı; ama hiçbir zaman burada ne kendi yönetimini kurabildi ne de sözünü geçirebildi; bölgede anarşi hüküm sürdü.

Göçebelerin toprakları Çin koruması altında Çu'nun sınır olduğu iki ayrı devlete bölünür, bunlar da yakın ortaçağda Türkitan'nın en önemli merkezlerinden biri olan Beşbalık'a bağlanır; burası en iyi anlatımla Guçen yakınlarında bulunmaktadır. Birincisi Tarbagatay, İli, Semireçi, Yulduz da dahil olmak üzere tüm Çungarya'yı kapsar. İkincisinin başlıca merkezi, artık Soie-şe olarak adlandırılan Tokmak ve Talas'tır. Yerleşiklerin topraklarıysa, bu konuda belgeler bölük pörçüktür, yerel yöneticilerin elinde kalır. Sogdiyana'daki yerel yönetimler Taşkent, Semerkant, Keş (Şehr-i Sebz), Buhara ve "Fer-ha-na"dır (Fergana). Oxus ve İndüs arasında Çinli on altı yönetim önceki on altı yönetimin yerini alırlar, en önemlileri Kunduz, Badakşan, Herat, Gazne, Kapisa, Bamiyan, Baktra ve Merv arasındaki bölge, Vahan ve tabii Pers ve son olarak Sasani kralı Firuz'un sığındığı Seistan yönetimleridir.

Tang'ların Çin'i Moğolistan, tüm Türkitan bozkırları, Tarım Havzası ve Sogdiyana, Baktra, günümüz Afganistan'ının tüm doğu bölgesi ve kuzey Hindistan'ın bir bölümünü ele geçirir. Dünyanın en büyük gücü olur ve tartışmasız bir saygınlık kazanır. Daha önce hiç bu kadar büyük bir güce erişmemiştir. Bununla birlikte kültürleriyle, dilleriyle, yaşam biçimleriyle kendisine yabancı tüm bu bölgelerde otorite kuramadığı da açıktır. Türk ülkelerinin işgal edilmesinden beş yıldan daha az bir süre sonra (661-666) Çin egemenliği zayıflamıştır bile ve Tibetliler her yerde kendisine kafa tutmaya başlamıştır. 670'te Tibetliler Çin'i yenecektir ve Batıyla ilişkilerini kesecektir. VII. yüzyılın son yıllarında, Türk'lerin güçlerini yeniden topladığı bir zamanda gerçek iktidar Türgeşler'in eline geçer.[233]

---

[233] Gumilev, **a.g.e.,** s. 322; Roux, **a.g.e**., s. 143; Taşağıl, **a.g.e**., s. 93; Gömeç, **a.g.e**., s. 42-43; Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 205.

Budist Hacılar

Toplumsal girişimler her zaman bireysel girişimlerle iç içedir. Sömürgecilik politikası kaçınılmaz olarak keşif yolculuklarını beraberinde getirir. Avrupa'da deniz aşırı imparatorluklar kurulmaya başlayınca pek çok maceraperest Afrika'yı keşfe çıkmıştır, aynı şekilde Çin'in Türkitan'ya yerleşme sürecinde sayısız yolcu batı yollarına düşmüştür. Bunlara kaşifler diyebilir ve kutsal yerleri ziyaret etmek, üstatlarla karşılaşmak, kutsal metinleri götürmek için Hindistan'a gidenleri Brazza ya da Livingstone gibi adamlarla karşılaştırabiliriz, ama inançla hareket eden bu yolcular genelde Budist hacılar olarak adlandırılmaktadır. Sayıları çok fazladır, ama yalnızca birkaçının adı tarihe geçebilmiştir. Hepsi de belli bir karaktere sahiptirler, biraz Kudüs'ü ziyaret eden Latin hacılara benzemektedirler. Bezeklik'te bulunan IX. Yüzyıl tarihli bir resimde bu hacılardan biri neredeyse karikatürize edilmiş bir halde sırtında el yazmalarının asıldığı tahta bir levha taşırken resmedilmiştir.

Bu yolcular oldukça eskiye dayanmaktadır, tıpkı Çin'in bu konudaki istekleri gibi. Bizim tanıyabildiğimiz ilk hacı Fa-hien'dir (Fa Xian), 399'da Hoten ve Pamir'den yola çıkar. 412'de deniz yoluyla geri döner, bu arada anılarını yazmak için Ceylan ve Çinhindi'nde mola verir. Bu yolculukların doruğa ulaştığı dönem Sog Yun'la başlar. Song Yun Eftalit İmparatorluğu'nu geçer ve 518-522'de Kandehar ve Udyana'da kalır. Bir yüzyıl sonra Hiuan Tsang (Xuan Zang), Yi-tsing (Yijing) (635-713), Koreli Hae-ç'uen yola çıkarlar; Hae-ç'uen Hindistan'a deniz yoluyla ulaşır ve 721'de karayoluyla geri döner ve U-kong, Çinli bir elçilik heyetiyle geldiği Kandehar'da yakalandığı bir hastalık sonucu önce keşiş, ardandan hacı olur.. 751'de yola çıkar, 759'dan 764'e kadar Hindistan'da kalır ve yurduna ancak pek çok sıkıntı yaşadıktan sonra döner.

Bunların en ünlüsü Hiuan Tsang'ın (Xuan Zang) dönüşünde bir keşiş onun yolculuk notlarını birleştirerek çok önemli bir eser yazar: Memoires sur les contrees d'Occident (Batı Bölgesi Anıları); bu eser coğrafi, ekonomik, siyasal, dinsel. Etnik ve dilsel bilgilerle doludur. Hiun Tsang 629'da Şang'an'ı (Singan, Xian) terk eder. Kansu'yu geçer ve Hami'ye gelir, buradan Beşbalık'a gitmeyi planlarken Kao-çang (Turfan) kralının davetini alır; bu davet aslında örtülü bir emirdir. Bu emre uyar; ne yazık ki hükümdarı o kadar hoşnut eder ki hükümdar gitmesine izin vermez. Hükümdarı ancak ölüm orucuna girmekle tehdit ederek özgürlüğüne kavuşur. Ama hükümdara geri geleceğine ve üç yıl sarayında kalacağına dair söz vermesi gerekir. Yala çıktığında Tokmak yakınlarında Türk

hanıyla karşılaşır, burada çok iyi ağırlanır, sonra Talas, Taşkent, Keş, "Türk'lerle sınırı oluşturan" Demirkapı, Kunduz, Baktra ve Kapisa'ya gider. Yarımadada on iki yıl kalır, bu kıtanın her yerini ziyaret eder ve Birmanya'ya kadar uzanır. 645'te sonunda vatanına döner, burada heyecanla karşılanır. Hiuan Tsang MS binli yıllarda Asya'nın çıkardığı en önemli adamlardandır.[234]

Göktürk'lerin Yeniden Doğuşu

630'dan 680'e Moğolistan Göktürk'leri Çin egemenliği altında kalmıştır. Göktürk beyleri büyük güney uygarlığının etkisinde kalmışlardır. Pek çoğu Çin'e gitmiş, bozkırda kalanlarsa az çok Çinlileşmiştir. Halk ise Türk kalmaya devam etmiş, gelenek ve göreneklerini korumuştur; bunun nedeni belki de yalnızca halkın yaşam biçimini değiştirememesi, yurtlarını, atlarını, sürülerini terk edememesi, engin alanları bırakıp özgürlüğünü kısıtlamak istememesiydi. Halk, devletin düşkünlüğünden ve bağımlı konumundan dolayı acı çekmekteydi. Beyken bağlaşık konumuna düşmüşlerdi: Efendiyken uşak olmuşlardı. Halkın doyasıya yediği de kuşkuludur. "Bir imparatorluk kurmuş bir halktım (...), bir kağanım vardı (...). kağan elindekilerin alınmasına göz yumarak (halkını) oğullarını köle, kızlarını da Çinlilerin odalığı yaptı. Türk soylular Türk adlarını unuttular; Çinli olan soylular Çinli adlar aldılar ve Çinli kağana boyun eğdiler" sözleriyle yakınmaktadırlar."[235]

Zamanla halkta milliyetçi duygular güçlenmiştir; bu duyguları ne kadar kavme ve hanedanlığa bağlılıkla karıştırılırsa da, tarihsel bir çelişki olarak görülse de oldukça gerçek bir duyguydu; milliyetçilik arada sırada bazı aksamalar yaşasa da (örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi) Türklerde hiç kaybolmayacaktır. Halk, beylerin de soyluların da milliyetçi olmalarını istiyordu ve onları ihanetle suçluyordu; eskinin görkemli günlerini yeniden yaşatacak bir kağan, bir şef bekliyorlardı; bu kağan gelmekte gecikmedi: Kurtarıcı, İlteriş Kağan'ın soyundan gelen Kutluğ Kağan'dı.[236]

Bozkır tarihindeki tüm büyük şahsiyetler gibi kuşkusuz bu kağan da bir maceraperestti; Cengiz Han ve Timur gibi önce saklanmak, sonra bir avuç adamıyla çarpışmalara başlamak, ardından aşama aşama yüzlerce insanı kendisine katmak zorundaydı. Gelişimi

---

[234] Roux, **a.g.e.**, s. s. 144; Togan, **a.g.m.**, s. 50-53, 484 vd.
[235] **Kül Tigin**, Doğu, 20; **Bilge Kağan**, Doğu, 16.
[236] Gömeç, **a.g.e**., s. 46-47.

genelde simgesel sayılar kullanarak bu biçimde anlatılır ve ilk yıllardaki sayılardan biraz küçümsemeyle söz edilir. Gölgeden çıktığında büyük bir halk hareketiyle desteklenir, tabii ihanet eden büyükler tarafından değil, sıradan sadık halk, birden dalgalanan "birleşmiş Türk halkı" tarafından ve Tanrı'nın iradesiyle desteklenir. Hükümdar "Gökten gelmiştir". "Gök tarafından görevlendirilmiştir", "Göğe benzemektedir". Hükümdar, Türklerin inandığı, ama zayıfladıklarında ve birbirleriyle kavgaya tutuştuklarında çok çabuk unuttukları yüce tanrı Tengri'ye benzemektedir. Kağan kendisinden ne istenirse verir. Anavatana, her zaman "imparatorluğu bir arada tutan" Ötüken ormanına, geleneklere dönüş, ulusal dinin ve dilin yeniden yapılanması, Türkçe ilk kez edebiyat dili olur.

Bu Çin'le tüm köprülerin atılması anlamına geliyordu, özellikle yatıştırıcı Budizm, buna bağlı Taoculuk vb. yabancı tüm dinler reddediliyordu. Büyük kumandan ve bakan Tonyukuk hala bu dinlere bağlı gözüken prense: "Buda ve Lao-tseu insanlara yumuşaklığı ve alçak gönüllüğü salık veriyorlar. Bunlar savaşçılara uygun vasıflar değil." diyordu. Böylelikle şehirler terk edilerek göçebe yaşam biçimi yeniden düzenlendi. Ama aynı Tonyukuk bu kopuştan prensini caydırmaya çalışmıştır.[237]

Kraliyet geleneğinde tahtla halkın birleşmesinde büyük bir bey olan Tonyukuk'un büyük payı vardır. bu muhafazakar devlet adamı 645-650 arasında Çin'de doğar, ama Çinlilerden nefret etmektedir. Şen-si'nin kuzeyindeki bir kazanın idaresinde belli bir süre önemli bir görevde bulunan bir aileden gelmektedir, çok genç yaşta İlteriş Kağan'a katılır ve kağanın yanında görev yaparken bunun iktidara gelmesinde etkin rol oynayacak kadar iyi bir konuma gelir. Daha sonra hükümdarın damadı olur ve kavgalı oldukları 705 ve 716 yılları dışında bir tür başbakanı, özel danışmanı, orduların kumandanı ve halefi üç hükümdarın başkomutanı olur. bununla birlikte bu ardılların sonuncusu, her bakımdan farklı olduğu Bilge Kağan'la anlaşamadığı doğrudur. 725 dolaylarında seksen yaşlarında ölür; ölürken uğruna bu kadar çabaladığı eserini çok da emin olmadığı ellere bıraktığı için gözü arkada kalır. Bu duygularını Türkçe'nin en eski anıtlarından biri olan zafer anıtına kazdırdığı sözlerle de ifade eder: "Artık ben de yaşlandım. Yaşlıyım. Eğer bir halkın başına yetersiz bir kağan gelirse, başına ne gelmez ki!"[238]

---

[237] Roux, **a.g.e.**, s. 146.
[238] Kurat, **a.g.m.** s. 62; Gömeç, **a.g.e.**, s. 84 vd.

İkinci Göktürk İmparatorluğu

İlteriş, imparatorluğu 680 ile 681 yılında kurmuştur. İmparatorluğun en azından 682'de kurulu olduğunu iddia edebiliriz. Aynı yıl Türk'lerin de bir parçası olduğu büyük bir Türk konfederasyonunu, Oğuzları kendine bağlar ve Ötüken ormanına yerleşir. İnekler Gölü Savaşı (İnek Köl) bunların ve küçük komşuların teslimiyetini getirir. Hemen ardından Çin seferleri başlar. Bu seferler Çinlilerin tepkilerin önceden karşılamak, siyasal sefaletten kurtulmak için ekonomik bir gerekliliktir, ama göçebelerin güçlerini nasıl bu kadar çabuk toparlayıp sonra nasıl bu kadar çabuk dağıldıklarını görünce şaşırıyoruz. 683'te öncü birlikleri Tayuan'ın kapılarına dayanmıştır; 687'de Pekin'dedir, ama Çin Seddi onu engeller; yazıtların "Okyanus Nehir" adını verdikleri Peçili Körfezi'nde okyanusa kadar ulaşır. On yılda halkını refaha kavuşturmuştur. 691'de ölür.

İlteriş'in yerine 665'de doğan küçük kardeşi Kapağan Han gelir (691-716). Adının anlamı "Yakalayan"dır, eskiden Bek Çor olarak çağrılmaktadır. Hükümdarlığının ilk yılları sakin geçmiş olmalı, çünkü ancak iki seferden söz ediliyor: İlki Çin'e oluyor, ordu Ning-hia bölgesine kadar ulaşır (694); ötekini -yazıtlarda sözü geçmez- ama proto-Moğollar Hitaylara karşı gerçekleştirir (696-697). Bu seferlerden anladığımız kadarıyla Kapağan Han büyük bir komutan olmalı.

Hitaylar'la savaşıldığı yıl kışın ortasında (696-697) Göktürk'ler Yenisey Kırgızları'na saldırmak için kuzeydeki dağlık bölgeyi aşarlar. Prens batıya büyük bir sefer düzenlemeden önce arkasını emniyete almak istemekteydi kuşkusuz. Birkaç ay sonra kağanın genç oğlu (on üç yaşındadır) Bilge, Tarduşlar'ın şad'ı ilan edilir ve yurtluk olarak eskiden İstemi'ye verilen toprakları, tüm batı bölgelerini alır. Böylelikle imparatorluk yine adet olduğu üzere kaçınılmaz olarak ikiye bölünür; sol kanat ve sağ kanat. Bununla birlikte hâlâ egemenlik altına alınacak topraklar vardır. Kapağan Han Çin'e baskınlar düzenlerken Bilge ve Tonyukuk batıya doğru yürürler. Türgeşler'le karşılaşırlar, kağanlarını esir alırlar ve kendilerine bağlarlar (699 civarı).

İkinci Göktürk İmparatorluğu'nun batı macerası yeniden başlamak üzeredir. Tukiu'ler Sirderya'nın kuzeyindeki bozkırların efendisidirler. Bizans ve İran politikalarını çok iyi tanıdıklarını düşünmekte, Çin konusunda hiçbir kaygı duymamaktadırlar.

Tibetlilerin de saygısını kazanmışlardır. Doğuda olduğu gibi batıda da eski güçlerine yeniden kavuşacaklarından kuşkuları yoktur. Ama kendilerini toparlayana kadar geçen elli yılda durum tamamen değişmiştir. Müthiş bir iştahla hareket eden ve bu davaya baş koymuş, yenilmez görünen dinamik yeni bir güç olan Araplar 651'de Horasan'a varmışlardır ve o tarihten sonra sürekli Sogduyana'ya baskı yapmaktadırlar; işte bu yeni güç Türk'lerin tüm umutlarını suya düşürecektir[239].

700'de Sogduyana üzerine ilk sefer yapılmış ve iki yıl sürmüştür. Demirkapı'ya kadar ulaşabilmiş ve başarıyla sonuçlanmıştır. Türk'ler bu başarıyı kutladılar ve "ülkeyi düzenleyeceklerini" söylediler. Ama bu şehri 702'de terk etmek zorunda kalmışlar, ama beraberlerinde "bol bol sarı altın, beyaz gümüş, bakireler ve kadınlar, iki hörgüçlü deve (Baktra devesi) ve ipek" götürmüşlerdir. 707, 711 ve 713 seferleri başarısızlıkla sonuçlanır. Yazıtlarında, Arapların sıkıştırdığı Buharalılar'ın çağrısıyla çıktıkları 707'deki seferle ilgili tek bir sözcüğe rastlanmaz ve 711 ve 713 seferlerini de birkaç satırla geçiştirirler[240].

Her şey kötüye gidiyor görünmektedir. Yalnızca Sogdlar'ın düş kırıklığı yaratması -Müslümanlardan çekindikleri ve uzun süredir tanıdıkları ve uygarlığı öğrettiklerini düşündükleri için Göktürkler'den yana olmuşlardır- nedeniyle değil göçebelerin de nefret etmesi nedeniyle her şey ters gitmektedir. 711'de Türk'ler Karluklar'ın güçlü konfederasyonunun isyanını bastırmak zorunda kalmışlar ve Türgeşler'in kağanını öldürtmüşlerdi[241]. Beş yıl sonra 716'da kağanın halefi Sulu, atak bir prensti ve imparatorluktan koptuğunu ilan etti. Türk'lerin egemenliği bu tarihten sonra Altay'ın batısında son buldu.

İmparatorluğun doğu bölgelerinde de işler çok iyi gitmemektedir. 698'den 706'ya Kapağan Han Çin seferlerini çoğaltmıştır, yolunda ne var ne yoksa yağmalamıştır. 698'de Pekin'in batısına varmış, 699'da Hopei'nin (Hebei) merkezine ulaşmış, şehir üstüne şehir almıştır. 702'de yeniden Hopei'ye gelir ve Şen-si'nin kuzeyine ulaşır. 706'da Çinlileri Kansu'da (Gansu) Ming-şa savaşında yener.

---

239 Arapların Maveraünnehir seferleri için bkz. Z. Kitapçı, **Arapların Aşağı Türkistanı Fethi,** TDA Vakfı, İstanbul 2001.

240 S. G. Klyaştorny, "Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair" (Orhun Yazıtlarına Göre, Çev. İ. Kaynak), **Belleten**, XXVI/104, Ankara 1962, s. 765.

241 Bedirhan, **a.g.tez.** s. 128.

Ama nedendir bilinmez 709 ve 711'de Türk'ler yeniden Kırgızlarla savaşmaya başlarlar. Bu tarihten sonra zaferlerinin hep yarım kaldığını, hatta iç işlerindeki büyük bozgunların yenilgilerini takip ettiğini düşünmeye başlarlar. Yazıtlar Kapağan Han'ın son yıllarını karartan olayları anmaktan kendilerini alamazlar. "İmparatorlukta sıkıntılar baş gösterince (...) hükümdarla ve halklar arasında ikilik çıkınca..."

716'da hükümdarın ölümü genel bir isyan dalgasına neden olur. Halefi Bögü onun ayarında değildi kuşkusuz. Daha sonra ondan, "ödlek ve tabansız küçük kağan" olarak söz edilecek ve, "Gökte Tengri, aşağıda yer ve kutsal sular bu kağanın hükümdarlığını kabul etmiyor", diyeceklerdir. Kuzeni Kültigin, bunu, tüm Kapağan ailesini ve bunun danışmanlarının çoğunu öldürtecektir, bu kıyımdan yalnızca kardeşi Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk kurtulur. Kültigin başa da Bilge'yi getirir, artık unvanı Bilge Kağan'dır (716-734).

Durum kritiktir. İmparator Kapağan'ın ölümünden genel olarak "cahil ve kötü olan" Türk halkını sorumlu tutar. Oğuzlar yeniden doğmak üzeredir ve Otuz Tatarlar ve Uygurlar ya ayaklanmışlardır ya da ayaklanmak üzeredirler. Batıda Çinliler 714'te Tokmak'ta parlak bir zafer kazanmışlardır ve Çungarya'nın ve Karluk ülkesinin denetimini almışlar ve Batıyla tüm bağlantıyı kesmişlerdir. Uygurların ayrılışı, bunların egemenliğini hiçbir zaman kabul etmemelerine, Çinlilerle pek çok kez işbirliği yapmalarına karşın çok önemlidir, çünkü Uygurlar kuzeydoğu sınırlarını gözetmekle yükümlüydüler. Oğuzların başkaldırısı korkunç sonuçlar doğurur. 682'de boyunduruk altına alınmış olmaları imparatorluğun yeniden kurulmasını sağlamıştır, bu nedenle imparatorluğun önemli bir parçasını oluşturmaktadırlar.

Bilge Kağan önce Oğuzlara karşı yürür. 717'de çetin çarpışmalar sonucunda iki kez yener, ama sürülerini vuran bir salgın hastalık sonucunda zayıflamalarına karşın yola getirmeyi başaramamıştır. Bozkırlardaki seferler de ender olarak net sonuçlar verir. Türk'lerinki en karmaşık olanlarıdır; Bilge Kağan'ınkileri çözmekse neredeyse imkansızdır. Oğuzların Çin'e kaçışından, Türk'lerin Karluklar'a, Hitaylara, Çinlilere, Tibetlilere karşı seferlerinden söz edilir. Türk'ler kimi zaman başarılı olurlar, bu akla yakın görünmektedir. 723'te on yedi bin atlıdan oluşan Çin ordusunu yendiklerinden, 732'de yaklaşık kırk bin askerden oluşan tüm bir

Çin ordusunu yok ettiklerinden kuşkulanılması için bir neden yoktur. Ama zaferler çok işe yaramazlar ve Türk'ler sınırlarını bilmektedirler ve eskisi gibi alınan sürülerden, ganimetle dolu arabalardan, köle edilen kadın ve çocuklardan söz etmezler. Bilge Kağan da en önemli iki desteğini, çocukluktan beri yanında yer alan Tonyukuk'u ve 731 Şubatında ölen kardeşi Kültegin'i kaybetmiştir. Çin Yıllıkları'nın tanıklığına güvenirsek bir süre sonra 734 Kasımında bakanlarından biri tarafından zehirlenerek öldürülür.

Yerini iki oğlu alacaktır. Yiyan birkaç ay başta kalır, sonra "Tengri Kağan" unvanını almaya cesaret eden oğlu da bunun yerini almak isteyen devlet adamlarından Özmiş tarafından tahttan indirilir (734-741). Özmiş Kağan'ın (741-744) darbesi Uygur İmparatorluğu'nu oluşturacak devremin ilk adımı olur.

Tüm bu sarsıntılarına karşın Türk imparatorluğu, 546 ve 680'de kurulan iki imparatorluk da dünya tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu imparatorluktan Türk halkı doğmuştur. O güne kadar kozmopolit olan bozkırlıların Türkleşmesini büyük ölçüde sağlayan bu imparatorluktur[242]. Sogdiyana, Serinde, hatta başka yerleşik ülkelere Türk olgusunu sokan ilk devlettir. Türkçe konuşulmasında kuşkusuz büyük payı olmuştur ve gelecekteki Türk egemenliklerinin tohumlarını atmıştır. Bu devlet var olmasaydı Selçuklular, Osmanlılar, Altınordu ve Özbekler, Timur İmparatorluğu ve Hindistan'daki Büyük Moğollar da var olamazlardı dersek yanılmış olmayız sanırım.[243]

Türk Yazıtları

Gökürk İmparatorluğu'nun kuruluşu ya da daha doğrusu İkinci Göktürk İmparatorluğu'nun kuruluşu olduğundan farklı görünür. İlk başlardaki başarılara ve Kapağan Han ve İlteriş Kağan dönemlerinde Çin üzerinde gerçek bir tehlike oluşturmalarına karşın ilkinin düzeyine hiçbir zaman erişememiştir. Ünü 681-706 yıllarındaki zaferlerinden çok büyük yazıtlarından kaynaklanmaktadır. Bu yazıtları Finli Thomsen ve Rus Radlov'un çözümlemeleri sayesinde, ancak XIX. yüzyıldan sonra tanıyabildik.

---

242 Ö. İzgi, "Orta Asyanın Türkleşmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12,İstanbul 1981-1982,.

243 Roux, **a.g.e.**, s. 146-149; Gumilev, **a.g.e.**, s. 365-416; Gömeç, **a.g.e.**, s. 55-75.

Yine de bu imparatorluğun hakkını yemeyelim. Döneminde gerçek bir güç oluşturmuştur. Gerçek bir güç olmasının yanı sıra saygı uyandıran bir devlet olmuştur. Kapağan Han korkunç Çinli imparatoriçe Vu (683-705) oğlu için ondan kızını isteyince bunu küçümseyerek reddetmiştir: Kızının çok daha büyük ve soylu bir halka layık olduğunu söylemiştir. Hangi halka? Türk halkına elbette, çünkü bir Türk'e ancak bir Türk layıktır. İhtişamlı Bilge Kağan döneminde, Kültigin'in cenaze törenleri için dünyanın dört bir yanından hediyelerle elçiler gelir: Hitaylar, Tibetler, Sogdlar, Persler, Kırgızlar, Türgeşler, Çinliler beraberinde "on bin metre ipek kumaş, sınırsız altın ve para" getirmişlerdir. Ve aynı Çin, ölen kişinin mezar anıtını süslemek için sanatçılarını, Türk yazıtının yanına bir Çin yazıtı dikmek için de kendi yazıtçılarını gönderir.

Türk yazıtları, Türk dilinin ilk eserleridir (Bugut'taki Sogdca yazılmıştı). Yalnızca ilk eserler olmakla kalmayıp bize verdikleri çok değerli bilgilerle her tür dikkati hak eden yapıtlar olmuşlardır. Sayıları fazla değildir. Yalnızca üçünde uzun metinler vardır. bayan Tsokto yazıtı ve Koşa Çaydan yazıtları. İlki, Tola Irmağı'nın yukarı vadisinde bulunmuştur ve 725 dolaylarında dikilmiştir ve 62 satırdan oluşmaktadır. Tonyukuk'un yaşamöyküsü ve siyasal vasiyetini içerir. Koşa Çaydam yazıtları ise genelde Orhon yazıtları olarak bilinmektedir, çünkü bu ırmağın vadisinde bulunmuştur, 3,75 metre yüksekliğinde iki büyük dikilitaşa yazılmıştır. 732 tarihli olanı Kültigin, 734 tarihli olanı Bilge Kağan anısına dikilmiştir. Sırasıyla 72 ve 89 satırdan oluşmaktadırlar ve birbirlerini tekrar ederler.

Öteki yazıtlar daha kısadır ve tarihsel açıdan da daha az öneme sahiptirler. Tarihi belli olmayan, ama 719-720 arasında yazıldığı sanılan Ongin yazıtı içlerinde en eskisidir. Oldukça kısadır (12 büyük ve 7 küçük satır) ve yıpranmış durumdadır. Orta Moğolistan'da bulunan İke Khuşotu (723-724 dolaylarında) daha uzundur (29 satır). Bundan başka iki kişiye daha adanmasına karşılık yazıta Kül İç Çor adı da verilmiştir. İki Aşete 724 tarihlidir ve bir soylunun (tarkan) mezar taşıdır, en kısa olanıdır, yalnızca 10 satırdır. Talas Vadisi yakınlarında bulunanlar batılı Türk'lerin eserleridirler; kazılara ve sopalara yazılmışlardır; daha kısadırlar ve yerli halkın etkisini daha çok taşımaktadırlar.

Yanlış bir tanımla rünik olarak adlandırılan alfabe, belirsiz bir tarihte Sogdiyana'dan taşınan Part etkisindeki Aramcanın bir türevidir. Türk dilinin fonetik yapısına ve gereklerine çok iyi uyum sağlamış,

mükemmel bir uyarlamadır; öyle ki bundan sonra başka hiçbir Türk alfabesi aynı başarıyı gösterememiştir. Uzun bir evrim geçirdiği dilinin eskiliğinden belli olan bir edebiyatla birdenbire ilk kez burada karşılaşmamız gibi, kusursuzluğu da sorun çıkarmaktadır. Bugün bile, eğitim görmüş bir Türkün bu yazıtları rahatlıkla okuyabildiğini görmek oldukça ilginçtir.

Bu yazıtlarda görülen milliyetçilik, Türkçe'yi boyunduruğu altına girmiş olduğu Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırmaya çalışan Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçiliğini andırmaktadır ve kendini, yazıtlarda başka dillerden alıntılanan çok az sözcük olmasıyla gösterir. Bu yazıtlarda, Sogdca'dan (katun, yabgu, şad) ve Çince'den (tutuk, sengun) alınan birkaç unvan dışında, başka dillerden alıntılanmış çok az sözcük bulunmuştur.

Yazıtların belli bir insancıl ve yazınsal değeri vardır. açık ve net bir dille, özenli bir biçemle yazılmışlardır. Ayrıntılara önem verilmiştir, örneğin bir atın koşumlarının rengini belirtmek gerektiğinde, eğlenceli ve kısa cümleler kurmaya ve böylece anlatıma canlılık katmaya özen göstermişlerdir. Epik bir esinle yazıldıkları için mutluluklarını (halkın midesi doluydu), mutsuzluklarını (ateş ve fırtına gibi geldiler), üzüntülerini (gören gözlerim görmez, bilen ve gören bilgeliğim bilgisiz kaldı) ve çabalarını (bıraktım kanım aksın, bıraktım her yerimden ter aksın, pis pis koksun) basit ve gerçekçi imgelerle dile getirmişlerdir. Bu yazıtlara yapılabilecek tek eleştiri dövüş anlatılarındaki, şiir ve düz yazının yer değiştirdiği ritimli cümleleriyle aşmaya çalıştıkları, ama başarılı olamadıkları tek düzelikleridir. Burada dile getirilen çok soylu duygulardır: sadakat, cesaret, özgürlük aşkı... Siyasal ya da ahlaksal kaygılar daha çok dinsel kaygılarla açıklanır. Ve kaybedilen yakınlar için gerçekten kalplerinden kopan içten ağıtlar vardır: "Gözlerden yaş, ruhtan ve kalpten hıçkırıklar geliyorsa..."; "Yaz geldiğinde, gökte gökkuşağı belirdiğinde, dağlarda dişi geyikler kaçışmaya başladığında onu düşünürüm."

Tüm bu niteliklerine karşılık "runik" alfabe, başka alfabelerin rekabeti nedeniyle uzun süre varlığını sürdüremez. Bununla birlikte, günümüz Tuva bölgesinin halkları, Kırgızlar ve egemenliklerinin ilk yıllarında Uygurlar tarafından kullanılır ve en azından X. yüzyıla kadar bazı mektuplarla ve kutsal yazılarla korunmayı başarır. Bunun en önemli kanıtları, bir görevli olduğunu düşündüğümüz Bögetay Şigri'nin Miran ya da Bezeklik'te bulunan

mektubu, 930 tarihli ünlü kehanet kitabı Irk Bitig, Bezeklik'te bulunan 925 ile 1000 tarihli Çince-Türkçe bir el yazmasıdır.

Göktürk Devleti'nde Hakimiyet Anlayışı

İl

Elli kadar kitabede geçen il kelimesi, Göktürkçe yazıtlarda "***devlet***" ve "***ülke***" manalarında kullanılmıştır. Kitabelerde geçen il kelimesinin devlet ve ülke manalarının yanında değişik anlamları varsa da, S. Gömeç'e göre, şimdiye kadar bu yanlış anlama neticesi olarak "yer-su ruhları" şeklinde çevrilmiş olan lir ve yir-sub deyimi genellikle "ülke, toprak parçası" anlamında kullanılmıştır. Yir-sub deyimi Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, önce İlteriş Kağan'ın istiklal hareketi dolayısıyla zikredilmiştir. Ayrıca 699 yılındaki Türgiş ayaklanması ve bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra, buraların düzene sokulması vesilesiyle geçmektedir. Yir-sub deyimi dışında geçen Yir kelimesi ise hep yine "Ülke, toprak parçası" manasında kullanılmıştır.[244]

Türklerde toprak, yani ülke, yani vatan kutsal olduğu için de Iduk'tur. Vatanın kutluluğu Göktürk kitabelerinde zaman zaman Iduk kelimesiyle zikredilmiştir. Bunun yanında zaman zaman da Tengri-el ve Tengri-Yir deyimi ile ifade edilmiştir. Mesela Şine-Ulu yazıtında Tengri-yir deyimine rastlanılmaktadır.[245]

Siyasi Hakimiyet

Göktürkler ve Uygurlar devrinde olduğu gibi, eski Türk devletlerinin tamamında siyasi iktidar "kut" kelimesi ile ifade edilmiştir. Kut'un sahibi olan devletin de sahibidir. Göktürk kitabelerinde görüleceği üzere, Bilge kağan ve ondan önce İlteriş Kağan'ın ölümünden sonra devletin başına geçen İl-Bilge Hatun'un iktidarı da "kut" ile açıklanmıştır.[246]

Eski Türkçe'de Kut kelimesinin manası "devlet, ikbal, saadet, ruh, baht" gibi anlamlara gelmektedir. Göktürk kitabelerinde geçtiği üzere, kut ve kutluluk Türk kaganlarına ve kişilere Tanrı tarafından

---

[244] Gömeç, **a.g.**e., s. 97.

[245] Gömeç, **a.g.e**., s. 99.

[246] B. Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı, 13. Yüzyıl Sonuna Kadar**, Ankara 1982, s. 20; Gömeç, **a.g.e.,** s. 99; M. Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig", **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Samsun 1986, s. 102.

verilmektedir. Kutadgu Bilig'de kut'un mahiyeti çok güzel bir şekilde açıklanmıştır: "Fazilet ve kısmet kuttan doğan, begliğe giden yol ondan geçer, her soy kut'un eli altındadır."[247]

Bundan başka siyasi hâkimiyetin kişilere Tanrı tarafından bağışlandığı, yani karizmatik bir yapısı da olduğu gözden kaçmamaktadır. Bu da "Yarlık" terimi ile ifade edilmiştir. Yarlık'ın manası ise "emir, hüküm, irade, ferman, lütuf"tur. Bu düşünce İslami dönem Türk devletlerinde de aynen varlığını devam ettirmiştir. Hem Selçuklular'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda devleti kuran hanedan aile kutsal sayılmış ve hükümdarlar yer yüzünde Allah'ın gölgesi "zillullah-ı fi'l-arz" olarak hâkimiyetlerini Allah adına ifa etmişlerdir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere devletin gerçek sahibi Tanrı'dır. bunun tam açıklamasını Uyuk-Orzak II yazıtındaki "İlig Tengri" deyiminde görmek mümkündür. Tanrı kendine ait olan iktidar hakkını istediğine verir, istediğinden geri alır. Yani siyasi hâkimiyete layık olanlar başa geçer.

Tanrı yarlık verdiği için, ülüg de verendir. Yani "pay, kısmet, saadet" demek olan ülüg'ün sahibi, iktidarın da sahibidir. İnsan ülügü ne kadar ise o kadar yaşar. İktidar sahibi olmanın bir tezahürü de küç'e sahip olmaktır.[248]

Bilge Kagan'ın unvanlarından hükümdarlık yetkisinin Tanrı tarafından verildiğini açıkça görüyoruz; Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan ve Tengri tek Tengri yaratmış Türk Bilge Kağan gibi.[249]

Türk devlet ve hâkimiyet mefhumunun temelinde cihan hâkimiyeti ülküsüne dayanan bir devlet fikri bulunmaktadır. Türklerdeki bu cihan hâkimiyeti fikrinin iki temel unsura dayandığını görüyoruz. Bunlardan biri; Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlama, diğeri ise, "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her tarafı Türk idaresi altına almaya çalışmaktır. Bu düşünce "Devlet-i Ebed Müddet"i doğurmuştur.[250]

---

247 Arslan, **a.g.m**. s. 102-103; E. Memiş, **Türk Kültür Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2003, s. 108 vd.

248 Gömeç, **a.g.e**., s. 101-102; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s. 445; Esin, **a.g.e**., s. 88.

249 Gömeç, **a.g.e**., s. 102; Bkz. **Bilge Kağan**, Doğu 1.

250 O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. I. İstanbul 1999, s. 7 vd.; Kafesoğlu, **a.g.e**., s. 242; Ögel, **a.g.e**., s. 357.

Hükümdar

Göktürkler’de hükümdarlık, yani devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbrüge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Göktürkler’de de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Göktürk Devleti’ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Göktürk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onlar hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında sadece Tonyukuk Yazıtı’nda bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kağan, konumuz açısından ele alındığında göze çarpan en önemli nokta, despotizma ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kağanın vazifesi millete bakıp, gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip, kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim.” Göktürkler’de siyasi iktidar kut tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz, çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut’unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürüldü. 716 yılında İnel’in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.[251]

Hükümdarlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık, kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular,kendisi de uyar, fakat, kanun yapamazdı. Kısacası başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı

---

[251] F. Laczlo, “Kagan ve Ailesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, c. I, Ankara 1944, s. 41 vd; Gömeç, **a.g.e**., s. 112 vd.; A. Caferoğlu, “Tukyu ve Uygurlarda Hun Unvanları”, **THİTM**, C. I, İstanbul 1931, s. 106; K. Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, (çev. İ. Gökbakan), **Belleten**, C. 9, 1945, s. 499-504.

millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Göktürk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkelerde propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası İşbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek, onu seçmişti.[252]

Kağanların Devlet'i çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Göktürk Kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Göktürk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapagan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716). Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Göktürk halkının tepkisi idi.[253]

Göktürk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar da almışlardı. Bunlar; "Büyük Kağan, Kutluğ, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Göktürkler'in ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi.[254]

Göktürk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur. Kağan zor durumda kalarak, kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.[255]

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması

---

252 Ögel, **Türklerde Devlet Yönetimi**, s. 267; Gömeç, **a.g.e.**, s. 113.

253 H.N. Orkun, **Türk Tarihi**, c. I, Ankara 1946, s. 136; Laczlo, **a.g.m.**, s. 46-47; Esin, **a.g.e.**, s. 43-136.

254 Shiratori, **a.g.m.**, s. 500.

255 Bu geleneğin İslamdan sonraki Türk devletlerinde de devam ettiğini görüyoruz. Tuğrul Bey 1040 yılında Horasan'da tahta oturduğu zaman kendisine benzer bir tören tertip etmişti. Hatta İslam tarihçileri Şaman geleneğine göre bir İslam devletinin hükümdarının tahta oturmasını yadırgamışlardır. Y. Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Çizgi Kitabevi, Konya 2000, s. 152.

gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: "Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung ovasına kadar akın yaptık. İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanının kaybedivermiş..." "İllileri ilsiz kılmış; kağanlıları kağansız kılmış." Diğer taraftan Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Göktürk kağanları üniversal (cihanşumul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.[256]

Göktürk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Göktürk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1. Ordusunun başında olmak,
2. Halkı doyurup giydirmek,
3. Halkı kondurup iskan ettirmek,
4. Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.

Öte yandan kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler, bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi[257].

Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu, onun önemini çok daha fazla arttırmaktadır.

Göktürk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu, Çin kaynaklarından ve Orhun Abideleri'ndan çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis, aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Göktürkler'de meclis kelimesinin karşılığı toy idi. Bütün diğer Türk lehçelerine ve Türkçe'den geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis,

---

[256] Arslan, **a.g.m**. s. 102 vd.; Memiş, **a.g.e**., s. 109 vd.; Turan, **a.g.e**., s. 9 vd.; Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, s. 22 vd.

[257] Daha geniş bilgi için bkz. E. Memiş, **Türk Kültür Türihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-guan) denirdi.[258]

Göktürk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki; çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Göktürk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Göktürkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Göktürkler'in henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihi kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Göktürkler, kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 515 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo, Göktürk merkezine vardığında, Göktürkler, reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile Göktürkler'in henüz devlet haline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz.[259]

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği, Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve İşbara daha layık görülerek kağan seçildi. Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu.[260]

504 yılında cereyan eden bir başka hadisede meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Do-

---

258 Gökalp, **Türk Uygarlık Tarihi**, s. 205; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 670 vd.

259 Ögel, "Doğu Göktürkleri ..." s. 130 vd.

260 Ögel, **Türk Kültürünün** ..., s. 571.

lan) Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinliler ve Soğdlular'la irtibat kurarak, bir takım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi Göktürk toygunlarından (ta-guan) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkarınca devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan, bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı.[261] Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Göktürk Devlet meclisinde kabul edilmemişti.[262]

Diğer taraftan halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak, havaya kaldırması, kağanın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarkan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dini-milli törenler yapılır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafet verilirdi.

Hükümet

Orhun Abidelerinde geçtiği üzere, Göktürkler'de hükümetin karşılığı ayukı tabiri idi.[263] Yukarıda da bahsettiğimiz gibi memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayukı (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler, o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Göktürk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise buyruk idi.

Hükümet üyelerinin taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak, vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.[264]

Hükümetin başında ise hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten devlet merkezinde ayrıca

---

261 Taşağıl, "Göktürk Ülkesine Gelen ...", s. 24.
262 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 124, 267.
263 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 283.
264 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 317, 318.

tamgacı ve bitigciler bulunurdu. Tamgacılar, katip ve mühürdar, bitigciler ise haberleşmelerden sorumlu katip idiler.[265]

Görüldüğü gibi Göktürk devlet teşkilatlarında, devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Göktürkler'de de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan askeri bir karakter taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynaklarının ifadesi ile sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiç bir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Göktürk devlet sisteminde Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Göktürk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri vb. Çin kaynakları ise kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak Yabgu, sonda şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.[266]

Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Göktürk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine yargu denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında Göktürk Devleti'nde bir adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Göktürk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.[267]

---

[265] Kafesoğlu, **a.g.e**., s. 317 vd.

[266] Daha geniş Bilgi için bkz. A. Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.

[267] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 280.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Göktürk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası idam,
- Adam öldürme idam,
- Soygun yapan, bağlı at çalan idam,
- Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi,
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.
- At ve koyun çalanlar, on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi.
- Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırılırdı.
- Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkum edilirdi.[268]

Cezai işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel Hukuk

Göktürk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılındaki Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesine ve 615 yılında Yen-men'de Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi (Şi-bi) Kağan'ın kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemesinde çok önemli menfi rol oynamışlardı.[269] Yine kitabelerde mevcut, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözler ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadına Göktürkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Göktürkler'in verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de

---

[268] N. Sevinç, "İslam Öncesi Türk Hukuku", **TDA. Dergisi**, Haziran 1980, s. 166.
[269] Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 76 vd.

kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çince'dir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme geleneği (leviratüs) vardı. Bu şekilde ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.[270]

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Göktürkler'in hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. bunun yanında altın uçlu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan Göktürk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriliyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Göktürk Devleti'nde savaşırken ölmek, büyük bir şereftir, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Göktürk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

Göktürk Devleti'nde Sosyal Yapı

Göktürkler'de en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğunu bu devletin tarihin kaynakları Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun Abideleri sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp, sırasıyla aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halklarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirmektedir.

Göktürk tarihinin başlangıcında, devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynakta (Chou Shu 50. bölüm) devletin kağanı Bumın, o sırada tabi olduğu Juan Juanlar'ı (Moğol) bozguna uğrattıktan

---

270 Bunun en güzel örneğini Türk hakanlarında görüyoruz. Hakanlar ya kendileri bizzat yabancı bir kadınla evlenmişler ya da kızlarını yabancı ülkenin hükümdar ailesinden biriyle evlendirmişlerdir.

sonra devlet karşılığı olan “İl” ile hükümdarlık unvanı “Kağan”ı birlikte zikretmiştir (İl Kağan-devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile artık bağımsız hale gelinmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Göktürk Devleti söz konusudur. Devlet mevcut olduğuna göre onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri, hukuku da olmalıdır.[271]

İslamiyet’ten önce ve sonra Türkitan bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Göktürk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halklar zincirine sahipti.[272] Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine urug denilmesine rağmen henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara ok denirdi. Boyların da birliğine budun denirdi ki; başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

Bilindiği gibi bir devletin (yani, İl’in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.

Göktürkler’in istiklallerini nasıl kazandığını yukarıda anlatmıştık. Fakat, Moğol asıllı Juan-Juanlar’ı hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce Çin Seddi’nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vs. ticarete başlayan Bumın Kağan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin’deki Batı Wei İmparatoru, 545 yılında bir elçiyi Göktürk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Göktürkler sevinmiş ve birbirlerini tebrik ederek “Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir” demişlerdi.[273] Göktürkler’in bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Göktürkler’in istiklallerini kazanışları kaybedişlerine, Orhun Abideleri’nde oldukça önem verilerek, anlatılmış, istiklalin

271 Taşağıl, “Kapgan Kagan Devrinde Göktürk-Çin Münasebetleri”, **TDA Dergisi**, sayı 65, s. 309-312.
272 Gömeç, **a.g.e.** s. 97-100.
273 A. N. Kurat, “Göktürk Kaganlığı”, **DTCFD**, 10/1-2, Ankara 1952, s. 11.

kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı, 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar, Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Göktürk Devleti'nde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır.[274]

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdüreceği bir coğrafi mekana sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekan, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğunu hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigarı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abideleri'nde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Abideleri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillere unutulmaması için taşa yazdırtılıp dikilmesi), ancak, o toprakların ilelebet Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynakları Göktürk sınırlarını doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla) güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir. Ülke hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperion düşüncesi ile yönetiliyordu.

Göktürk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Göktürk Devleti zamanında 698 yılında Kapgan, Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan Bizans kaynağı Tactica da Göktürkler'in hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Göktürkler'de hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

---

274 Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde", s. 309.

Eski çağlarda ve diğer Göktürk çağdaşı kültüründe, insanlar, yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştirildiğine, çobanlığa dayanan bozkır Göktürk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adalet gücüne sahip at olmak üzere hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hâkimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkum kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler) sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzeni öyle devam ettirmek için yüzyıllar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler zamanla töre (anayasa) hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı.[275]

Göktürkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollar'da kölelerin yanında, fakat, onlardan ayrı olarak da esirler (özellikle savaş esirleri) de vardı. Öte taraftan köle kelimesi hiçbir Göktürkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır.

1. Geniş araziye sahip olmak (ekonomik),
2. Askerliği meslek edinmek (idari- askeri),
3. Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.

---

[275] Kafesoğlu, **a.g.e**. s. 233-235; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 152.

Bu durum göz önüne alınarak, Göktürk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce Göktürkler'de ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda, askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünemez. Zaten, Göktürkleri anlatan Çin kaynakları Göktürk ordusundan bahsederken, çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırımı yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Göktürk Devleti de siyasi ve askeri karakter taşıyor, dini karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir, kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir.[276]

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin ırsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını, Göktürk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası Göktürkler'de sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.[277]

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki; devleti kuran ve başarılı yapan milleti idi: "Türk milleti il yaptığı ilini... kağan yaptığı kağanının kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise; "Babam İlteriş, 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular."[278]

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Göktürk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunların sistemi de olması gerekmektedir. Orhun Abideleri'nde bildirildiği üzere, Göktürk Devleti'ndeki kanunların bütününe töre deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. bu da Göktürk Devleti'nin töreye (kanun) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle devletin varlığı törenin varlığını sıkı sıkıya bağlı idi: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "Ey Türk bodunu devletini töreni kim bozabilir?",

---

276 **Kül Tigin Yazıtları**, Doğu Cephesi, 6, 7, 8, 11; **Bilge Kağan** Doğu Cephesi, 1, 7, 8, 21, 22.
277 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 113.
278 Ögel, **a.g.e.**, s. 136.

"Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "Devletin töresini terk etmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Türk gereğince amucam tahta oturdu..."[279]

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk Devletlerinde olduğu gibi Göktürk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet milkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta, Göktürk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan Göktürk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Göktürk Abideleri'nde il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Göktürkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: "İl berigme tengri (il veren Tanrı)", kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyor ve elinden alıyordu.[280]

Ordu

Ordu Millet olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. Barış zamanında günlük işleriyle meşgul olan halk, savaş zamanında çoluğundan-çocuğuna top-yekün seferberlik halinde bulunuyorlardı. Özellikle harp, Türkler için bir sanat halini almıştır.

Yapılan araştırmalara göre, Türk ordusunu diğer ordulardan ayıran en önemli üç unsur göze çarpmaktadır:

1. Türk ordusu ücretli değildir,
2. Türk ordusu daimidir,
3. Türk ordusunun temeli atlı birliklere dayanır.[281]

---

279 **Kül Tigin**, Doğu Cephesi, 2, 6, 26-27; **Bilge Kağan**, Doğu Cephesi, 1, 21, 22.
280 Ögel, **a.g.e.**, s. 570-580.
281 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 269-270.

Göktürk yazıtlarında ordu kelimesi “sü” terimiyle karşılanmıştır. Bu Göktürk abidelerinde en çok geçen kelimelerden biridir. Göktürkler'de ordunun başında bugünkü genelkurmay başkanı yerine Sübaşılar bulunuyordu. 710 yılındaki Türgiş seferi sırasında orduyu sû-başı İni İl-Kağan komuta etmişti. Moyun-Çor da sü-başılık yaptı. Genellikle sü-başılık görevlerini kağan çocukları, kardeşleri veya yeğenleri yapmaktadırlar.[282]

Sü-başından sonra orduda en büyük rütbe, Çabış'lık olmalıdır. zira Tonyukuk kendi yazıtında İlteriş'in çabışı olduğunu zikretmektedir. Göktürk tarihinin ünlü devlet adamlarından Köl iç çor da, Bilge Kağan'ın çavuşluğunu yapmıştır.[283]

Kitabelerde asker manasına sü'den başka çerig kelimesi de kullanılmıştır. Ayrıca Göktürk ordusunun onlu sisteme göre düzenlendiğini görmekteyiz. Buna göre en büyük askeri birlik an bin kişiden meydana gelen tümendi. Ondan sonra beş bin kişilik birlikler gelmektedir. Beş bin kişinin başına, Beş bing er başı denmektedir. Ordunun idaresinde daha sonra Binga başılar geliyordu. Beş yüz kişinin başında, Beş yüz başılar; yüz kişinin başına da yüz başılar geliyordu.[284]

Kısaca kitabelerde geçen savaş araç ve gereçlerinden bazıları şunlardır: At, ok, yay, kılıç, keş (okluk), süngüg (mızrak), tug, kargu (ateş kulesi), köprüge (davul), yarık (zırh), yaşuk (tulga), yelme eri (öncü keşif kolu) gibi deyimlerdir. Ancak kitabelerde savaşla alakalı daha yüzlerce kelime ve deyim mevcuttur.

Türklerin savaş taktiği de çok ilgi çekicidir. Türkler savaşa başlamadan önce, esas kuvveti saklama ve yedek güç ayırmaya büyük önem vermişlerdir. Tarihte Türk savaş taktiği Kurt Kapanı, Kaz Ayağı ve en çok bilinen şekliyle Turan Taktiği olarak anılmıştır. Turan taktiğinin en büyük hususiyeti sahte ricattır.[285]

---

282 Gömeç, **a.g.e**., s. 123.

283 Gömeç, **a.g.e**., s. 123.

284 Gömeç, **a.g.e**., s. 124.

285 Gömeç, **a.g.e**., s. 125; H.Z. Koşay, “Türklerde Harp Usulü”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s. 92; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme** ..., s. 165; M. Alpargu, **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu ile Baburname'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1984, s. 91.

UYGUR DEVLETİ

Türkitan'da kurulan imparatorluklardan üçüncüsü 744 yılından 840 yılına kadar sürmüş olan Uygur İmparatorluğu'dur. Bu imparatorluğu kuran Uygurlar, ilk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenga nehri kıyıları ile Aral Gölü civarında oturmakta ve çeşitli adlarla anılmakta idiler. Göktürk Devleti'nin ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir.[286]

Uygurlar, tıpkı Göktürkler gibi Hunlar'dan inen ve Türk soyundan olan önemli Türk kavimlerinden biridir. V. yüzyılda Töles boylarının bir kısmını oluşturan ve dokuz oymaktan meydana gelen Uygurlar, daha sonra Dokuz Oğuzlar'la birleşerek On Uygur adını almışlardır. "Uygur" kelimesi Türkçe "uymak" fiilinden çıkmış bir isim olup, "akraba, müttefik" anlamına gelmektedir. On Uygur da "on müttefik" demektir.[287]

İmparatorluk kurulmadan önce, Çin kaynaklarının Gu-li-pey-lo diye bildiği Uygurların başı, kendisinin mensup olduğu Yajlakar klanının, diğer Uygur boylarına hâkim olmasını sağladı. Nihayet 742 yılında bu bey, Uygur, Karluk ev Basmıllar'dan oluşan bir koalisyonun başında, Doğu Göktürkler'inin son hükümdarını Ötüken'den attı. Bu durum Gu-li-pey-lo'yu bozkır hâkimiyetine götüren ilk adım oldu; nitekim devrin Çin tarihçisi 744 yılı için kısaca şunu kaydediyor: "Basmıllar'a hücum etti, yendi ve Kutlug Bilge Kül Kağan unvanını aldı."[288]

T'ang sülalesi tarihçileri, Kutluk Bilge Kül Kagan zamanında Uygurların, Altay dağlarından, Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine baş şehir olarak, o zamanlar "ordu-balıg" denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun nehri üzerinde bulunan "Kara Balgasun" şehrini seçmişlerdir.[289]

---

286 C. Mackarras, "Uygurlar", (çev. Ş. Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**, s. 425 vd.; Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 72, Ankara 1987, s. 11; S.M. Kaşgarlı, **Uygur türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s. 15.

287 V. Hatiboğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", **Türkoloji Dergisi**, VIII, (1979), s. 45-91; S. Koca, **Türk Kültürünün Temelleri** 1, s. 90; Memiş, **Eskiçağda Türkler,** s. 150-151.

288 Mackerras, **a.g.e**. s. 425; Koca, **a.g.e**., s. 90; İzgi, **a.g.e**., s. 14.

289 İzgi, **a.g.e**., s. 15.

Kutluk Bilge Kül Kagan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Mo-yen-ch'o "Moyun-Çur" Kağan başa geçmiş ve "Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kagan" unvanını almıştır. Bu kagan ihtiraslı bir hükümdardı; imparatorluğun gücünü artırmak için babasının başarılarını, Karluk ve Basmıllar'ı idaresi altına almak suretiyle devam ettirdi. Ayrıca Çin'de T'ang devletindeki isyanı bastırmak üzere en büyük oğlunu bir orduyla göndermek suretiyle Uygurların tarihi önemini dünyanın gözünde bir kat daha arttırdı.[290] Ayrıca o, Arapların, Karluklar'ın desteği ile Çin'i Talas Savaşı'nda (751) yenmelerinden yararlanarak, Tarım Havzası'nı topraklarına kattı. Batıda devletin sınırlarını Seyhun nehrine kadar genişletti.[291] Bundan sonra Çin'de çıkan isyanlar nedeniyle Uygur Kaganları Çin'deki gelişmelere yön verici oldular. Özellikle, bu ülkenin ticari ve kültürel hayatında başlıca rol oynadılar.[292]

Moyun-Çur; zamana, zemine, şartlara uygun hareket etmesini ve çok iyi sonuçlar almasını bilen bir hükümdar idi. Türk kavimleri onun enerjik idaresinde Türkitan'nın en büyük devletine kavuştular.

Moyun-Çur'un galip ordularının Çin'de açtığı yolu ticaret kolonileri izledi. Uygur ticaret kolonileri, Çin ülkesinin en önemli merkezlerine yayıldılar ve bu ülkenin ticaretini kendi tekellerine aldılar; ekonomiye istedikleri gibi yön verdiler. Çin imparatoru Moyun-Çur'dan çekindiği için öz kızını Moyun-Çur Kagan ile evlendirmişti. Moyun-Çur Kagan'ın bıraktığı en büyük miras, Şine-Ulu yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt olmuştur.[293] Ayrıca o, şehirler kurmuş (ordu-balık: Karabalasagun yakınında) ve Tarım Havzası'nın Türkleşmesini sağlamak için şuurlu bir iskan politikası gütmüştür.[294]

Moyun-Çur'un 759'da ölmesi üzerine, Çin kaynaklarında adı İ-di-cyen veya Moğ-yü şeklinde geçen ikinci oğlu Böğü veya Tengri (Bilgin, filozof) Kagan oldu. Çin'e karşı daha önce babasının temelini attığı korumacı politikaya devam etti. Bunun saltanatı zamanında Uygurlar hâkimiyetlerinin zirvesine ulaşırlar. 762'de

---

290 Mackerras, **a.g.e**., s. 426.

291 Koca, **a.g.e**., s. 91.

292 Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 202.

293 Kafesoğlu, **a.g.e**., s. 124; T. Tekin, "Kuzey Moğolistanda Yeni Bir Uygur Anıtı, Taryat (Terhin) Kitabesi", **Belleten**, XLVI, (1982), s. 795-834.

294 L. Ligeti, **a.g.e**., s. 225; A. Von Gabain, **Göktürkler'in Tarihine BirBakış**, s. 692; F. Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", **DTCFD**, XX, (1962), s. 214; Koca, **a.g.e**., s. 92.

Çin'de ortaya çıkan isyanı bastırmak için bizzat kendisi Çin'e gider. Bu isyanın bastırılması Çin için çok önemli bir hadisedir. Fakat bu Çin seferinin, Böğü Kagan'ın milleti için en önemli sonucu kağanın Mani dinini kabul etmesidir. O sıralarda Uygur devletinin ağırlık merkezi de tedricen güney-batıya ve tamamıyla Tarım havzasına kaydırılmıştır.[295]

Böğü Kagan bir süre sonra Çin'e karşı güttüğü korumacı politikadan vazgeçti. Çin'in içinde bulunduğu karışıklıktan faydalanarak, bu ülkeyi ele geçirmek istedi. Uygur boyları da bu hususta Kaganı durmadan teşvik ediyorlardı. Başta Vezir Tun Baga Tarkan olmak üzere bazı devlet büyükleri Bögü Kağan'ın bu fikrine şiddetle karşı çıktılar. Onlar, Çin'in büyük bir ülke olduğunu, bu seferin Uygur askeri gücünü zayıflatmaktan başka bir işe yaramayacağını, Çin zapt edilse bile Türklerin burada bir süre sonra eriyeceklerini ve milli benliklerini kaybedeceklerini ileri sürerek, Kagan'ın bu seferden vazgeçmesini istediler.[296] Kağan ve veziri arasındaki bu münakaşa büyümüş ve Vezir Tun Baga Tarkan, Bögü Kagan'ı 779 yılında öldürüp yerine kendisi kağan olarak başa geçmiştir.

Çim imparatoru, Uygur tahtında meydana gelen değişiklikten yararlanarak, ülkesindeki Uygur ticaret kolonilerinin hâkimiyetine son vermek istedi. O, önce bunları sınır dışına çıkarmayı düşünürken, sonra birden bire fikir değiştirerek, üzerine gönderdiği bir ordu ile hepsini öldürttü.[297] Bunu, şiddetli bir siyasi gerginlik dönemi izledi: Tun Baga Tarkan bu duruma son derece sinirlendi; fakat büyük liderlere mahsus kendini tutma, ılımlılık ve gerçekçilikten de ayrılmadı. O, imparator adına özür dilemek için gelen Çin elçisini soru yağmuruna tutarak bunalttı. İmparator, ancak ağır tazminat ödemek ve kızını Uygur sarayına gelin olarak göndermek suretiyle Tun Baga Tarkan güçlükle yatıştırabildi. Böylece, Tun Baga Tarkan, hiddetini büyük bir ustalıkla siyasetine vasıta yaparak amacına ulaştı; Çin ile yeniden iyi ilişkiler kurdu, ticareti canlandırdı.

---

295 İzgi, **a.g.e**., s. 16; Mackerras, **a.g.e**., s. 426; Koca, **a.g.e**., s. 93.

296 Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kagan-Bögü Kagan ve Uygurlar**, Ankara 1986, s. 31; G. Çandarlıoğlu, **Uygur Hakanlığı, Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s. 227; Koca, **a.g.e**., s. 93; İzgi, **Uygurların** ..., s. 17.

297 Koca, **a.g.e.**, s. 24; Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s. 228.

Aslen aşağı tabakadan çıkmış olmakla birlikte yükselişini kendi zeka ve kabiliyetine borçlu olan Tun Baga Tarkan, iyi idaresi ve kanun yapıcılığı ile Uygurlara istikrarlı ve huzur dolu bir dönem yaşatmıştır.[298]

Tun Baga Tarkan ölünce yerine oğlu geçmiştir. Bu kaganın unvanı "Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kagan"dır. bugünkü anlamıyla "Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kağan"dır. Görüldüğü gibi, bu kağanın unvanındaki yenilik "Ay" kelimesinin olmasıdır. Uygur devleti kurulduğundan beri, kaganların unvanlarında bu kelimeye rastlanmamıştı. Bilindiği gibi, "Ay" Maniheizm'de önemli bir mefhumdur. Bu sebeple, Mani dini ilk tesirlerini kaganların unvanlarında göstermeye başlamıştır. "Ay" Maniheizm'de "Gök" kadar önemli bir mefhumdu.[299]

Karabalgasun yazıtında, bu kaganın Uygurların örf ve adetlerini ıslah etmeğe çalıştığından bahsedilmektedir. Karabalgasun yazıtının Maniheist bir düşünce ile yazıldığı göz önünde tutulursa, bu kagan'ın da Bögü Kagan gibi, Mani dinini yaydığı ve unvanının başına "Ay" kelimesinin niçin konduğunu anlayabiliriz.

Ay Tengride Kut Bulmuş Kutluk Bilge Kagan zamanında Türkitan'da karışıklıklar çıkmıştır. Beşbalık şehrinin yakınlarında yaşayan Şato Türkleri, Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Diğer taraftan Uygurlar ise, Beşbalık'daki kendi çıkarlarını koruyabilmek için bu Şato Türklerine cephe almışlardır. Fakat Şato'lar Uygurları yapılan savaşta bozguna uğratmışlar ve bu durum üzerine kaganın kendi ülkesinde itibarı sarsılmış ve karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.

Öldürülen bu Kagan'ın yerine küçük kardeşi başa geçmiştir. Türk töresine göre, yerine oğlu geçmesi lazımken kardeşinin tahta geçmesine devletin ileri gelenleri göz yummayarak yeni kaganı taraftarları ile birlikte öldürmüşler ve kaganın küçük oğlunu Uygur tahtına çıkarmışlardır. Herkes bu töre geleneğine saygı göstermiştir. Bu arada Tibetlilerde mağlup edilmişlerdir. To-lo-szu Kagan arkasında hiç bir halef bırakmadan 794 senesinde ölmüştür.[300]

---

[298] Koca, **a.g.e.**, s. 94; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 114.

[299] Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, s. 108.

[300] Ö. İzgi, "Uygur Kaganlarının T'ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi", s. 293.

To-lo-szu'nun 794 senesinde ölümü üzerine yerine nazırı "Kutluk Bilge" geçmiştir. Bu yeni Kagan'ın unvanı "Ay Tengride Ulug Bulmuş Alp Ulug Bilge Kagan"dır. Bu unvanın manası ise, "Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük Bilge Kagan"dır. kendisi Böğü Kagan'ı öldürerek yerine geçen Tun Baga Tarkan'ın torunudur. Kutluk Bilge Kagan'ın Töles kabilelerinden birisine mensup olduğu biliniyorsa da, hangi kabileye mensup olduğu meçhuldür. Ölen kaganın yerine nazırının geçmesi kaganla bu kişi arasında bir akrabalık olup olmadığı meselesini de ortaya getirmesine rağmen bu hususta da bir bilgi kaynaklarda mevcut değildir. Uygurlarda bilindiği gibi kaganlığa hep "Yağlakar" soyundan gelen kimseler geçerdi ve bunlar aynı zamanda isimlerinin sonunda hep "Yağlakar" kabilesinin adını taşırlardı. Kutluk Bilge Kagan ise "Yağlakar" kabilesinden de değildi. Fakat, Kutluk Bilge Kagan'dan sonra başa geçen oğullarının ve torunlarının hem kagan olduklarını ve hem de isimlerinin arkasında "Yağlakar" adını taşıdıklarını görüyoruz. Bu karmaşık duruma bize yine Çin kaynakları açıklık getirmektedir. Bir Çin kaynağında "Kutluk Bilge" Kagan'ın, Uygur kağanının "evlatlığı" olduğu yazılıdır. Bu sebeple onun oğulları kagan ailesinin adı olan "Yağlakar" ismini taşıyorlardı denmektedir. Bu suretle Uygurlarda bir "evlatlık" müessesenin olduğunu görmekteyiz. Uygur Hukuk vesikaları incelenirken bu konuya tekrar değinilecek olmasına rağmen burada şunu hemen belirtmeliyim ki, Uygurlarda "evlatlıklar" babalıklarının aile ismini taşıyabiliyorlardı.[301]

Karabalgasun yazıtına göre bu kaganın tahta çıkışı şöyle olmuştur. 794 senesinde kagan öldüğü zaman, kendisi bütün prenslerin ve Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısıymış. Bütün Uygur tudun (vali)ları, nazırları, ordu komutanları, sınır valileri kendisini desteklemişler ve hatta tahta çıkması için teşebbüste bulunmuşlardır. Neticede kendisini kagan olarak tahta çıkarmışlar. Uygurlara saadet verdiğinden, otağında yaptığı harp planlarıyla, çok uzak bölgelerdeki harpleri kazandığından bahsedilmektedir. Esirgeyici, koruyucu, kendi halkını daima müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar çıkartan bir kagan olarak bilinmektedir.[302]

---

[301] Ögel, **a.g.e.**, s. 101.

[302] Ögel, **Hunlar, Göktürkler, Uygurlar**, s. 75.

Kutluk Bilge Kagan'ın başlıca faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz. Tibet ve Karluklar'ın Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri ortadan kaldırmış, Karluklar'ı tamamen kendisine tabi kıldıktan sonra Turfan bölgesine inmiştir. Burada da Tibet ve Karluk çeteleriyle karşılaşmış ve bunları da tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak, asayişi bozmayan bölge halkını mükafatlandırmış, asayişi bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Kutluk Bilge Kagan'ın en büyük, icraatı Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedileştirmiş denilebilir. Türkitan'nın kuzeyinde oturan ve bir Türk kabilesi olan Kırgızlar, cesur ve kuvvetli bir kabileydiler. Uygurlar, bugünkü Turfan bölgesine kadar hâkim olunca, Kırgızların güney bölgeleri ile ilişkileri hemen hemen tamamen kesilmişti. Bu yüzden Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardı. Karabalgasun yazıtına göre, bu dönemde, Kırgızlar 400.000'den fazla okçuya sahipmişler. Yapılan bu savaşta Kırgız Kagan'ı öldürülmüştür. Yazıttaki bilgilere göre, Kırgızlar tarafından terk edilen at ve sığırların sayısı vadiler dolusu, elde edilen silahlar ise, bir dağ yüksekliğinde imiş.[303]

Kutluk Bilge Kagan 805 senesinde ölünce, yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kagan" geçmiştir. Bu unvanın bugünkü anlamı ise, "Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kagan"dır. Bu Kagan'ın önemli faaliyetlerini de şöyle sıralayabiliriz. Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizmin Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayret. 806 senesinde Uygurların başkenti Ordu-balık'ta Mani rahipleri kagan ile ülkenin idaresi hakkında konuşuyorlar.

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Kutluk Bilge Kagan 808 senesinde ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kagan" geçmiştir. Bu unvanın bugünkü manası, "Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman bilge Kagan"dır. bu Kagan'ın diğer Uygur kaganları arasındaki önemi, Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasıdır. Bu dönem Uygurlarının, bilhassa kaganlarının faaliyetlerini Çin kaynakları kadar bu yazıttan da takip edebilmekteyiz.[304]

---

303 Ögel, **Türk Kültürünün ...**, s. 102; İzgi, **Uygurlar ...**, s. 23.
304 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 226.

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kagan'ın önemli siyasi faaliyetleri yoktur. Kendinden öncesi kaganlar gibi Maniheizmin yayılması için de fazla bir gayret göstermemiştir.[305]

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kagan ölünce yerine bir evvelki kaganın küçük kardeşi 821 yılında kagan olmuştur. Bu kaganın unvanı "Ay Tengride Kut Bolmış Bilge Kagan"dır. bu unvanın bugünkü Türkçe karşılığı, "Ay Tanrısında saadet bulmuş, Bilge Kagan"dır. Uygurların ilk devirlerinden itibaren 21. kaganı olan bu kişinin bir başka ismi de "Hasar Tegin"dir.[306]

Hasar Tegin başa geçince, Çinlilerle bir evlilik yoluyla akrabalık kurmak istemiştir. Daha önceleri de gördüğümüz Çinli prenseslerle evlenerek bir akrabalık bağı tesis edilmesinin her iki toplum, yani Türk ve Çin toplumları açısından bir takım yararlar sağlayacağı aşikardır. Çinliler açısından, bir defa, Türklerin Çin sınırlarına gelip şehirleri yağma etmeleri az çok önlenecek ve Çin'in zaman zaman gördüğümüz gibi, zayıf dönemlerinde, yardımına gideceklerdir. Türkler açısından ise, bu akrabalık tesisi ile ticaretin daha iyi işler bir hale gelmesini sağlamaktadır. Zaman zaman Türklerin bu isteklerine Çinliler çeşitli sebeplerden dolayı karşı çıkmışlardır. İşte Hasar Tegin'in de böyle bir isteği Çin sarayına çok masraf açtığından dolayı önce kabul görmemiş fakat sonradan kabul edilmiştir. Çin imparatoru küçük kız kardeşi T'ai-ho Konçuy'u Hasar Tegin ile evlendirmiştir. Bu evlilik merasiminin nasıl yapıldığı hakkında bir Çin kaynağı çok ayrıntılı bir şekilde bilgi vermektedir.[307]

Hasar Tegin bütün maiyeti ile birlikte öldürülmüştür. Yerine 832-839 seneleri arasında başa geçen manevi oğlu "Hu T'e-le" kaganlık yapmıştır. "Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kagan" unvanını almıştır. Bugünkü anlamı ile "Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Kagan"dır.[308] bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş ve bu arada büyük bir kış mevsiminden sonra hayvanların pek çoğu telef olmuştur. Bu durum ise, Uygur ekonomisini oldukça sarsmış ve Çin'e satacak mal bulamaz duruma gelmişlerdir.

---

[305] İzgi, **a.g.e.**, s. 24.
[306] İzgi, **a.g.e.**, s. 263.
[307] İzgi, **a.g.e.**, s. 25.
[308] İzgi, **a.g.e.**, s. 264.

Hu T'e-le kagan 839 senesinde ölünce yerine Wu-tü-kung ile yine aynı senede Wu-chieh Kagan başa geçmiştir.[309]

840 senesine gelindiğinde, yüz bin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak, son Uygur kaganı olan Wu-chieh'i öldürdüklerini görüyoruz. Uygurlar, Kırgızlar tarafından büyüklü küçüklü kılıçtan geçirilmişlerdir. Kıgızlar böylece belki de Moyun-Çur ve Kutluk Bilge zamanlarında uğradıkları yenilgilerin intikamını almış oldular. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için çaba harcamışlardır.

Uygurlar'ın Yıkılış Sebepleri

Kırgızlar'la yapılan savaşta Uygurlar'ın yıkılıp sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Çinlilerin genel olarak göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları siyaset. Bu siyaset gereğince, Çinliler, boylar arasındaki iç çatışmadan faydalanarak, aynı topluluk içindeki bir boyu destekleyip, topluluğun kendi içinde parçalanmasını kolaylaştırmak veya hızlandırmak. Uygurların bu son dönemlerinde de Çinliler'in aynı siyaseti güttükleri ve hatta biraz daha ileri giderek, rüşvet verdiklerini görmekteyiz.[310]

2. Ötüken Uygurları'nın idareci sınıfı arasında başlayan ve çok değişik sebeplere dayanan geçimsizlikler. Bu devrede başa geçen kaganlarla vezirleri ve yabgular arasında devamlı bir çekişme, birbirlerini öldürerek başa geçme için mücadeleler olmuştur. İdareci sınıf arasındaki bu çekişmelerde, zaman zaman vezir yahut yabguların başka devletlerle işbirliği yaparak kendi kaganlarını bertaraf ederek başa geçmeyi düşündükleri görülmüştür.

3. Uygurların bu son dönemlerine rastlayan şiddetli bir kış pek çok hastalığın ortaya çıkmasını sağladığı gibi, koyun ve atların da büyük ölçüde telef olmasına sebebiyet vermiştir. Zaten siyasi yönden yıpranmış olan Uygurların bir de ekonomik yönden zayıflamaları ve Çin'e satacak mal bulamamaları, hızla bir çöküntüye sebep olmuştur.[311]

---

[309] İzgi, **a.g.e.**, s. 264.
[310] İzgi, **a.g.e.**, s. 28.
[311] İzgi, **a.g.e.**, s. 28.

4. Bazı ilim adamlarının kabul etmek istedikleri, Maniheizmin insanlarda savaşçılık özelliklerinin yitirilmesine sebep olan bir din olmasından dolayı, Uygurlar'ın da bu yüzden zayıfladıkları ve mücadele edemez duruma düştükleri görüşü. Mani mabetleri etrafında yerleşen bu Uygurlar'ın, miskinliğe terkedildiklerine inanan görüş.[312]

Etnik Yapı, Yayılma ve İdari Yapı

Bu kısa tarihçeden sonra, şimdi de Uygur İmparatorluğu'nda yaşayan halkların kimler olduğundan ve Uygurlar arasında kimlerin ve hangi grupların gücü elinde tuttuğundan bahsedelim.

İmparatorluğun kuruluşunda hâkim çekirdeğini, Tokuz (Dokuz) Oğuz adı verilen dokuz boy teşkil ediyordu. Bunların arasında Uygurlardan başka Buhu, Hun, Bayırku ve Tongra adlı kabileler vardı. Geri kalan dördünü Çin kaynakları şöyle adlandırıyor. Sı-cye (Ssu-chieh), Çi-bi (Ch'i-pi), A-bu-sı (A-pu-ssu) ve Gu-lun-vu-gu (Ku-lun-wu-ku).

Yeni Tang tarihi (Şin Tang-şu), 788 yılında Ediz boyundan birinin başkanlığında bir elçilik heyetinden bahsediyor ki bundan Ediz boyunun o tarihte konfederasyonun bir parçası olduğu çıkabilir. Halbuki 808'den sonra yazılmış olan Karabalgasun kitabesinin Çincesi Uygur tarihi hakkında çok önemli bilgiler vermekte ve Uygur kağanını hâlâ "Dokuz Soyun Kağanı" olarak zikretmektedir. Her halde konfederasyon dokuz birimden oluşuyordu, ama bu "birimlere ayrılma" etnik olmaktan ziyade siyasi idi.

744'de idareyi elinde tutan boy Uygurlardır. Bunlar da kendi aralarında 10 kısma bölünmüşlerdi; bunlara On Uygur deniyordu. Hakim boy Yağlakar idi ve ikinci hanedan 795 yılında kuruluncaya kadar bütün imparatorluk, bu Yağlakar boyundan gelen kağanlar tarafından idare ediliyordu. Toku Oğuz gibi On Uygur'un da kimliği kesinlikle belirgin değildi ve birimlere ayırmada etnik olmaktan çıkmıştı.[313]

Bütün bu bilgiler Uygur imparatorluğunun toprakları hakkında genel bir bilgi vermeye yeter sanırım. Fakat şu bir iki özel noktanın

---

[312] Ögel, **Türk Kültürünün** ..., s. 98.

[313] E.G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", **Ural-Althaishe** Jahrbücer, 1956, s. 35-42.

belirtilmesinde fayda olabilir. Bir Çin kaynağı 745 yılındaki durumu şöyle kaydediyor. “En doğuda Şu-vey (toprakları), batıda Altay dağları, güneyde Gobi Çölü eski Şyunğ-nu topraklarının bütününü kapsamaktadır.[314] Bu kayıt gösteriyor ki, kağanın son zamanlarda kazandığı topraklar Çin hükümdarı tarafından kabul edilmiştir. Her ne kadar çok geniş coğrafi alanı kapsayan Altay Dağları ve Gobi Çölü gibi ifadelerde bir kesinlik yoksa da, bundan imparatorluk hudutlarının çok geniş olduğu anlaşılmaktadır. Şı-vey, Kerulen Irmağı’nın güneyinde yaşıyordu. Kuzey hududu bu kaynakta belirtilmemiş, ama her halde kağan hududun, Orhun Irmağı’nın aktığı Baykal Gölü’ne kadar uzandığını tasavvur ediyordu.

Bütün işlerin görüldüğü hükümet merkezi Karabalgasun idi. Kağanlar divanlarını burada toplar, imparatorluğun siyasi kararları burada alınırdı. Devlet memurlarının çoğu kağanın kontrolü altında askeri ve mülki işlerin her ikisini de bir arada yürütürlerdi. Bu tabii idi, çünkü savaşçı bir millet olan Uygurların idarecilerinin hemen hepsinin aynı zamanda yetenekli birer asker olmaları gerekirdi.

Türklerin benimsemiş olduğu bütün unvanları Uygurların da kullandığını görüyoruz. Bir Çin kaynağına göre, 647’de Uygur kağanı “... devlet memurlarının adlarını, daha önce Türkler arasında yaygın olan usule göre tespit etti.”[315] İmparatorluk dönemindeki Uygurlarda kullanılan adlara baktığımız zaman bu usulün çok fazla değişmemiş olduğunu görürüz. Hatta muhtelif devlet memurlarının vazifeleri bile aynen muhafaza edilmiştir.

Kağanların, memuriyetleri ve unvanları kendi yakın akrabalarına tevcih etmiş olmaları pek tabiidir ve Çin kaynaklarında bunun böyle olduğuna dair bol misaller vardır. buna rağmen, gücün tamamiyle hükümdar ailesinin elinde olduğu da söylenemez. İkinci hanedanın kurucusu selefinin sarayında bir vezirdi. Tun Bağa’nın ve daha sonraki Yağlakar kağanlarının büyük veziri El Ögesinin bunlarla bir akrabalık ilişkisi bulunmadığı anlaşılıyor. Öte yandan muhtelif boyların başındaki tutukların da kendi boylarının içinden seçilmiş olması muhtemeldir.

Hükümet merkezinde bir başka güçlü grup vardı. Muhtelif bakanlar şüphesiz bunlardan seçiliyordu. Bunlar Soğdlar'dı ve hepsi değilse de, çoğu Mani dinine mensuptu. Hükümet merkezinde Manicilerin

---

[314] Hsin T’ang-shu, **The Uighur Empire**, Tokyo 1972, s. 54-125.
[315] Chavannes, **Documents**, s. 91.

tesirini, bu dini kabul eden Moğ-yü Kağan'ın devrine kadar gerilere götürmek mümkündür. Ve bu tesir bu tarihten itibaren devam etmiştir. Hatta Soğdların Çin aleyhtarı tavsiyelerine uyduğu için Moğ-yü Kağan'ı öldüren Tun Bağa zamanında bile Uygur memurları arasında Soğd asıllı olanlar vardı. Yeni Tanğ tarihi 782 yılını anlatırken Kanğ Çışin adlı bir Uygur elçi ve generalinden bahsediyor. Soyadından bunun bir Soğd olduğu anlaşılıyor. Şüphesiz Tun Bağa Soğdların ticaretteki kabiliyetlerini takdir ediyor ve iktisadi meselelerde bunlardan istifade ediyordu.[316]

Öte yandan ancak 9. yüzyılda Manicilerin ve Soğdların siyasi güçleri açıkça hissedilir. 807'de Manicilerin de dahil olduğu ilk Uygur elçilik heyeti Tanğ hükümet merkezi Çanğ-an'a gelir. Bu tarihten itibaren muhtelif Uygur elçilik heyetleri hakkındaki raporlar hep Manicilerin de bu heyetlere dahil edildiğini bildiriyorlar. Hatta Eski Tanğ tarihi 813 yılı ile ilgili raporunda “Uygurlar Manicilere güvenir ve saygı duyarlar” demektedir. 9. yüzyılın başından bu yana Manicilerin, devlet işlerine böyle çok sayıda karışmasını şöyle yorumlamak mümkündür: Tun Bağa zamanında Soğdlar'a ve bunların dinine karşı ortaya çıkan tepkiden sonra, yeni iktidar, Soğdları ve Mani dinini bilinçli bir şekilde yüreklendirmeye ve korumaya başlamıştır. Bu hava, bir etnik grubun desteklediği, dehşeti ve heybeti gittikçe artan bir keşişler sınıfı yaratmıştı. Hatta zaman geliyordu ki, kağanlar rahatlıkla bu yabancı güçlere lüzumundan fazla bağlı kalıyorlardı.

Hükümet erkanı ile danışmanlar daha çok Manici Soğdlar'dan seçilirken hükümdarın ailesi, yani hatunlar çoğu zaman Çinli idiler. On üç Uygur hükümdarlarından hiç olmazsa yedisinin “baş hatunu” Çinli idi.

Kağan, hükümdar oluşu dolayısıyla, nazari olarak hanımları, memurları ve halkı üzerine mutlak hâkimdi. On üç kağandan yedisinin unvanında şu üç terimden biri bulunurdu: Tengride, ay tengride veya kün tengride. Bunlara göre hâkimiyet gücünün “Gökten”, “Ay Tanrısından” veya “Güneş Tanrısından” geldiğine inanılıyordu. Karabalgasun kitabesinin Soğdca kısmının başında, ikinci hanedanın kağanlarından biri “ihtişamını Gökten almış olan dünyanın büyük Türk hükümdarı” unvanıyla zikredilmektedir. Bu hitaptan anlaşıldığına göre, Uygur hükümdarları bütün milletlerin

---

316 Pulleyblank, **a.g.m.**, s. 319, 223.

evrensel hükümdarı olduklarını iddia etmektedirler. Aldıkları bu unvanlar Uygurlardan önce ve sonra Moğolistan'a hâkim olmuş olan boylarda olduğu gibi, Uygurların da kendilerini, beşeri hak ve selahiyetlerden daha üstün bir hükümet gücüne sahip telakki ettiklerini göstermektedir.

Kendilerine ait sandıkları ilahi otoriteye uygun olarak Uygur kağanları, hem kendi uyruklarının, hem de yabancıların, belli bir merasimle kendilerine saygı göstermelerini istiyorlardı. Bundan kimse istisna edilmiyordu. Hatta Moğ-yü Kağan 762'de, Şı Çav-i'ye karşı Tanğ ordularına yardım etmek üzere Çin'de bulunduğu sırada, Çin veliahdının, bir ihtiram ifadesi olarak karşısında bizzat resmi bir raks icra etmesini istemişti. Prensin emrindeki bir memur, prens adına bu isteği reddedince bu itiraz çok pahalıya mal oldu. Memur ve diğer üç Çinli vahşi bir şekilde dövüldü, ikisi bir gün içinde öldü. İhtiramın diğer bir resmi alameti de, kağan ölünce hanımlarının da onunla birlikte gömülmesiydi. Mo-yen-ço Kağan 759'da ölünce Ninğ-guo prensesinden de aynı şey istendi, fakat o, kocasıyla birlikte gömülmeyi reddetti. Ancak yüzünü çizik çizik keserek Uygur saray erkanını bu konuda tatmin edebildi. Bu hareket genel olarak ölüye duyulan bağlılık, saygı ve üzüntünün alametiydi.

Kullandıkları yetkilerin etkili olup olmaması kağanların kişiliklerinin gücüne bağlı idi. Yağlakar hanedanının ilk hükümdarları hiç şüphesiz mutlak bir güce sahiptiler. Vezirlerinin fikirlerini alıyorlardı, ama istedikleri zaman da bunları uygulamayabiliyorlardı. Yukarıda zikredildiği üzere, Moğ-yü Kağan'a Soğdlu vezirleri, Çin'i istila etmesini tavsiye ederler. Bu tavsiyeye uyar. Fakat 780'de utanç verici bir olay cereyan eder: Canğ Guanğ-şınğ adlı gayretkeş bir Çinli devlet memuru, Uygurların gücünü kırmak için bin kadar Uygur ve Soğdluyu Çin'in kuzeyinde bir yerde kılıçtan geçirir. Bütün vezirleri, Tun Bağa'ya, Çinlilerden intikam almasını, bu olaydan dolayı özür dilemek üzere Karabalgasun'a gelen Çinlileri öldürmesini tavsiye ederler. Tun Bağa tavsiyeyi reddeder. Anlaşıldığına göre, ancak hanedanın sonlarına doğru vezirlerin kağan üzerindeki nüfuzu artmıştı. Bilhassa El Ögesi, son Yağlaklar kağanını tamamen kendi kontrolü altına almıştı.

İkinci hanedanda, ilk kağanlarla mukayese edilebilecek bir tek kağan görüyoruz; o da hanedanın kurucusudur. Bununla beraber kaynakların verdiği bilgilere göre, 9. yüzyılın başlarında kağanların,

hükümet merkezinde mutlak idareyi ellerinde tuttukları anlaşılıyor. Fakat 830'dan sonra durumun tamamıyla değiştiğini görüyoruz. İmparatorluk bu sırada temelinden sarsılmış, son üç kağan, isyan eden tebaasını kontrol etmekten aciz kalmıştı. Çöküş biçimi her iki hanedanda da aynı idi.

Anlaşıldığına göre sadece zayıf kağanlar, tahttan uzaklaştırılmak amacıyla feci şekilde öldürülmüşlerdir. Uygur İmparatorluğu'nun 13 hükümdarından beşi öldürülmüş; bir tanesi de, vezirlerden birinin yürüttüğü isyan hareketinin başarısı üzerine ya öldürülmüş, ya da intihar etmişti. Altı kağandan yalnız Moğ-yü Kağan başarılı bir saltanat sürmüştü. Diğer beşi ise hanedanlarının çöktüğü sekiz yıl içinde ölmüştü.

Bir imparatorlukta hükümdarlara kendi sarayı ve hükümet merkezinin itaat etmesi tarihte çok görülmüştür. Ancak bir hanedanın son yıllarındaki durumu istisnadır. Belki de şöyle bir soru sormak yerindedir: kağanların hâkimiyeti, kendi çevreleri dışına ne kadar taşabiliyordu? Bu konuda kaynakların verdiği bilgiler pek kısır ve kıttır, ama bu kıt bilgilerden anlaşıldığına göre, imparatorluğun birçok yerinde kağanların emir ve fermanları hemen hemen hiç uygulanamıyordu. Boyları idare eden tutuklar hükümet merkezinde olup bitenlerle yakından ilgileniyor, elçilik veya generallik vazifelerini görüyorlardı, ama kağanların, tutukların kendi boyları arasındaki faaliyetlerini kontrol edebildiklerine dair kaynakların hiç birinde bir delil bulunmamaktadır.

821'de Uygur imparatorluğunu ziyaret etmiş olan Arap seyyahı Temim ibn Bahr el-Muttavvi'nin ifadeleri daha müspet bir ipucu vermektedir. Bu seyyahın bildirdiğine göre Manicilik, hükümet merkezi dışındaki şehirler halkının bağlı olduğu iki dinden biri idi ve "(Karabalgasun) halkı arasında Zındık dini (Manicilik) hâkimdi." Bu da açık ve seçik olarak gösteriyor ki imparatorlukta herkesin Maniciliği resmi din olarak kabul etmesi istendiğinden bu yana 60 yıl geçtiği halde merkezi kontrolün etkisi artık kısıtlanmıştır.

İmparatorluğun uzak bölgelerinde merkezi otorite daha da zayıfta. Her ne kadar Beşbalık ve öbür şehirler devletin sınırları içinde görünüyor idiyse de, Çin 790 yılına kadar buralarda bir vali bulunduruyor ve buraları kendi vilayeti sayıyordu. Tun Bağa da Beşbalık'ı yarı müstakil saymış olmalı, çünkü Yeni Tanğ tarihine göre bu kağan bu şehirden gelip kendi topraklarından geçenlerden vergi almaktaydı. Vu-kunğ adlı bir Budist hacı 789 yılında Uygur

topraklarından geçmiş ancak Sanskrit dilindeki mukaddes kitaplarını emin olsun diye Beşbalık'da bırakmıştı, çünkü kağanın Budist olmadığını biliyordu. Bu Budist rahibin fikrine göre şehir, yani Beşbalık, Uygur hâkimiyetinin tamamiyle dışında kalıyordu.

Bir bölgenin imparatorluk hudutları içinde olması her zaman buranın tamamiyle muhtar veya bir Çin vilayeti olamayacağı manasına gelmiyordu.

Din

Uygurların siyasi hayatları ile ilgili bu ve diğer başka neticelere ulaşmak için kağan ile tebaası arasındaki dini ilişkilerin göz önüne alınması gerekiyor. Dinlerini anlamadan bu milletin tarihi üzerine tam bir şey söylemek mümkün değildir; bilhassa tarihlerinin çok önemli bir dönemini teşkil eden 744-840 arasındaki olayları, Mani dinini kabul edişlerini anlatırken bu milletin dini üzerinde durmak gerekmektedir, aksi takdirde söylenenler eksik kalır.

Bu dinin kurucusu İranlı Mani'ye (veya Manes: 216?-276?) göre birbirine zıt iki prensip vardır: iyi yani ışık, kötü yani karanlık. İnsan ruhlarının Tanrı ile ortak yanı vardır, ama karanlık gücün yardımcısı olan vücut, ruhun ferd içinde gelişmesini önler. Bu menfi güçle savaşabilmek ve sonunda bu ıstıraptan kurtulabilmek için insanoğlunun bu maddi dünyadan mümkün olduğu kadar uzak durması gerekmektedir.

Mani zamanı üç merhalede izah eder. Birincisinde madde ile ruh ayrıdır, ikincisinde birleşirler. İnsan, ruh ve beden olarak bu karışmanın vuku bulduğu tek yerdir ve insan bu haliyle ancak ikinci merhalede var olmuştur. Maddeden sıyrılmak suretiyle insan, bu kötü merhalenin sonunu çabuklaştırabilecek ve üçüncü merhaleyi teşkil eden büyük arınmayı yaratabilecektir. İşte o zaman iyilik ile kötülük, bir kere daha ebediyen ayrılmış olacaklardır.

Mani dini insanlığı iki büyük kategoriye ayırır. Birincisi seçkinler yani Maniciliğin din adamlarıdır. Bunlar da kendi arasında çeşitli mertebelere bölünür; başta en yüksek başkan (Çincesi fa-vanğ) bulunur, taşrada ise bölge başpiskoposları (Çincesi mu-şe) vardır. bu gruptan dinin istediği şeyler evlenip aile kurmamak, oruç tutmak, et yememek ve içkiden uzak durmaktır. İkinci gruptakilere dinleyici adı verilirdi, yani Maniheizmin manastır dışı müminleri. Bunlardan beklenen şeyler de şunlardı: dengeli bir hayat sürecekler, evlenip

bir aile kurabilecekler, sadaka verirken nazik ve cömert davranacaklar, yemekleri de normal olacak. Bütün bunları yerine getiren bir dinleyici öldükten sonra seçkinlerden biri olarak yeniden doğacaktır. Büyük arınma tamamlanınca maddi dünyayı yenip zafere ulaşanlar mutlak ışık dünyasında yaşayacaklar. Dayanamayıp yenilenler ise mutlak karanlığa götürüleceklerdir.

Moğ-yü Kağan, tarihte Maniciliği kendi halkına kabul ettiren birkaç hükümdardan biri ve (daha sonraki Uygur kağanlarını istisna edersek) Doğu Asya'da tek hükümdardır. Bu kadar tuhaf ve tarihte eşi görülmemiş bir olayın izah edilmesi gerekir, fakat maalesef kaynaklardan bir şey çıkarmak mümkün olmadığı için nazari fikir yürütmek zorunda kalıyoruz: Kağanın bu hareketinin muhtelif sebepleri olabilir. Soğdlar Lo-Yanğ'da kağana kendi dinlerinden bahsederken, kağan belki de bu dinde, sertlik ve inceliği en iyi biçimde birleştirebileceğini gördü; bu da halkının kültür seviyesini yükseltecek, ama aynı zamanda savaşçı bir halkın başı olarak tebaasından beklediği disiplini ve itaati bozmayacak mükemmel bir araçtı. Ayrıca Mani dininin bedene ve maddi şeylere nefret ve tiksinmeyle bakması, askeri bir karaktere sahip kağana cazip gelmiş olmalıdır.

Moğ-yü Kağan'ın Budizm veya başka bir din yerine Maniheizmi seçmiş olmasının bir başka sebebi de Çin'deki Tanğ hanedanına karşı istiklalini koruma endişesi olabilir, çünkü Çinli bu dinden nefret ediyordu; Maniciliğin Çin'deki Orta Krallıkta sadece birkaç taraftarı vardı, hatta imparator da yasaklamıştı. Kağan, zayıf ve çaresiz bulduğu Çinlileri hor görüyordu ve bunun için de çok sebep vardı. Bir süre önce Çin veliahdına karşı takındığı tavır ile basit Çin halkına ettiği zulümler açıkça gösteriyordu ki, kağan Tanğ hanedanını felaketten kurtarmak için yaptığı askeri yardımı, bunları sevdiğinden yapmamıştı. Kağan, Manicilik gibi bir dini kabul etmekle Çin'i hiç umursamadığını, kendi devleti üzerinde Çin'in siyasal ve kültürel etkisinin azalacağını göstermiş oluyordu. Kağan tebaasının yerleşik hayatın inceliklerini daha iyi öğrenmesini istiyordu. Fakat bu Tanğ'dan değil, daha batıdaki halklardan gelecekti.

Moğ-yü için Soğdların mali gücü her şeyden önemliydi. Kağanın kendi siyasal gücü büyük çapta kendisinin ve boyunun iktisadi üstünlüğüne bağlıydı. Dinlerini kabul ederek Soğdlar'la ittifak yapmak, bu gayelerin tahakkuku için önemli bir yoldu. Diğer mali

meselelerden biri de şu idi; Soğdlar Batı Bölgeleri ticaretinde, mesela Çin'in ipeğini altın ve gümüş gibi maddelerle değiştirmede usta idiler ve kağanın bu ticarete ihtiyacı vardı.

Fakat Moğ-yü Kağan'ın bu dini kabulünü böyle yorumlamak, onun Maniheizm'e karşı samimi bir ilgi duymadığı manasına gelmez. Savaş vahşetinin, en zalim insanlara bile coşkulu dini duygular ilham ettiği bir gerçektir. Lo-yanğ'dan son isyancıları da çıkaran korkunç savaşın sonu, Soğd Mani rahipleri için kağanı etkileme hususunda en iyi fırsat oldu. Her ne kadar kağanın şehirde geçirdiği birkaç ay, onun mani dinine geçmesine yetmediyse de, Ruiy-şi ile birlikte kendi hükümet merkezine döndükten sonra Maniciliğin etkisi zihnine pekala iyice yerleşmiş olabilir. Daha sonra, doğal olarak Uygurlar kağanın samimi olduğunu inanmışlardı; hatta eski metinlerden biri onu "Mani'nin tezahürü" olarak vasıflandırmıştır.

Moğ-yü Kağan'ın, devletinde Işık Akidesini yerleştirme kararının ardından milletlerarası Maniciler topluluğunun büyükleriyle dostane ilişkiler başlar. Mani kilisesinin başpapazı kağana kutlama mesajı ile birlikte dini yayma ve yüceltme maksadıyla kadınlı erkekli seçilmişlerden bir heyet gönderir. Ülkede Karabalgasun'dan uzak yerlerdeki Manici cemaatler de, kağanın dine girmesini büyük bir ilgiyle karşılamışlar ve bu hadisenin kendi kiliseleri için ne büyük bir kazanç olduğunu idrak etmişlerdi. Bunu, A von Le Coq'un Turfan'da bulduğu İran dilindeki bir metinden çıkarabiliyoruz. Bu metin, kağanı "doğunun hâkimi, dinin koyucusu ve hak yolundan gidenlerin yardımcısı" olarak vasıflandırıyor ve ayrıca Uygur devlet ricalinin teferruatlı bir listesini veriyor. Bu metnin yazarı Karabalgasun'da olup bitenleri çok iyi bilen ve belki de oradaki hükümet çevresine çok yakın biriydi.

Bu arada Moğ-yü Kağan, yeni dinini sadece kendi ülkesinde değil, Çin'de de yayılmasını sağlamak için nüfuzunu kullanmaya başlar. Bir kaynak bu konuda şöyle diyor: "Kağan, Işık Dininin bazı rahiplerine, Akideyi Tanğ ülkesine götürmeleri hususunda talimat verdi." 768'de muhtemelen Çanğ-an ve Lo-yanğ'da Mani tapınaklarının kurulması için Çin hükümdarı emir verir. Üç yıl sonra Uygurlar bu defa Güney Çin'de dört ayrı şehirde daha tapınak kurulması için izin isterler. Hükümdar, aşağıdaki şehirlerin her birinde birer tapınak kurulmasına müsaade eder; bu yerler bugünkü adlarıyla şöyledir: Hupeh vilayetinde Kingchow, Kiangsi'de

Nanchang, Chekiang'da Shaohsing ve Kiangsu'da Yangchow. Kağan kısmen bu tapınakları Çin'e yerleşmiş olan Uygurları kontrol etme ve bunları bir dereceye kadar Çin kültürünün etkisinden koruma düşüncesiyle kurmuş olabilir.

Maniheizm'in Uygurlar üzerinde sadece olumsuz değil, olumlu etkileri de oldu. Onlar, her şeyden önce bu dinin etkisi ile yerleşik hayata geçtiler; ticari faaliyetlerde son derece başarı gösterdiler; ilim, sanat ve edebiyatta önemli eserler meydana getirdiler.[317]

Ekonomik yapı ve Ticaret

Uygurların büyük bir kısmı göçebe olarak kalmışlardı. İmparatorluk dönemi boyunca ekonomileri at, koyun, sığır ve deve yetiştirmeye dayanmaktaydı. Bu hayvanları yetiştirebilmek için otlaklara ihtiyaç vardı. Ve bir tek otlağın devamlı olarak kullanılması mümkün olmadığına göre, bu hayvan yetiştiricileri daima yer değiştirmek, bir otlaktan ötekine göçmek zorunda idiler. Uygurların yetiştirdiği hayvanlar içinde ekonomik olarak en değerlisi koyundu. Yününden çadır keçesi yapılıyordu, derisinden elbise dikiliyordu. Tezeği de kışın ısınmak için yakılıyordu. Eti yeniyor, sütünden peynir yapılıyordu. At ve sığır da et ve süt ihtiyacını karşılıyordu, özellikle kısrak sütünden yapılan kımız çok yaygın bir içkiydi. Fakat Mani dini rahipleri tabii kımız içmezlerdi. Buna ilave olarak at ve sığır yük hayvanı olarak da kullanılırdı. Bunlardan bilhassa, at, süratli hareket için çok yararlıydı. Atlar ticaret metaı olarak kullanıldığı gibi, Uygurların sanat hayatında, askeri ve dini hayatlarında çok mühim rol oynuyordu.

An Lu-şan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde 4.000 kişilik Uygur ordusuna günlük tayın olarak 20 sığır, 200 koyun; ayrıca 40 şı da (2.900 kg) tahıl veriliyordu. Uygur toplumunun yapısı göz önünde bulundurulursa etin fazla oluşuna şaşmamak lazımdır. Gerçekten de, 763 fermanında hayvan etinin yenmesini yasaklayan maddenin tamamiyle uygulanmış olduğunu kabul etmek doğru değildir. Belki de bu sadece yeni dinin rahiplerine uygulanmıştır. Çinli seyyah Vanğ Yen-de 980'de Turfan bölgesi Uygurlarını ziyaret ettiği zaman şunu kaydediyor: "Bütün fakirler et yer" ve ilave ediyor "zayıf atlar daima yenir." Bundan anlaşılıyor ki, ehli hayvanların eti Uygurların başlıca gıdasını teşkil etmektedir.

---

[317] Esin, **a.g.e.**, s. 134; B. Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 350; Koca, **a.g.e.**, s. 95.

Askeri birliklerin günlük tayını arasında tahılın zikredilmesi dikkate değer. Miktarın çok olmasını, belki de Çinli yazarın gayretkeşliğiyle izah edebiliriz. Bununla beraber, daha 757'de bile ziraat Uygurlar arasında bilinen bir şeydi ve belki de 763 emirnamesinin öngördüğü sebze yeme tavsiyesiyle, ziraat daha da yaygınlaşmıştı. Din adamlarının, soğan ve benzeri bitkiler yediklerini, 807 yılındaki elçilik heyeti münasebetiyle kullanılan "sert ve acı sebze" deyiminden anlıyoruz ve belki de bu, bir dereceye kadar toplumun diğer tabakalarına da yayılmıştı. Temim ibn Bahr'ın anlattıklarına göre, çok eski zamanlardan beri bilinen otlağa bağlılık, 821'de hâlâ daha canlı olduğu halde yerleşik ziraatçı kesim, Uygur toplumunda önemi gittikçe artan bir yer işgal etmeye başlamıştı.

"Temim bozkırlarda 20 gün seyahat etti. Buralarda pınarlar ve otlaklar vardı ama köy ve kasabalar yoktu. Yalnızca yedek hayvan bakımında çalışan insanlar çadırlarda oturuyorlardı (...) Bundan sonra birbirine yakın köylerden, işlenmiş arazilerden geçerek 20 gün daha gittikten sonra (...) hükümdarın şehrine ulaştı (Karabalgasun). Bildirdiğine göre burası büyük bir şehirdir ve zengin bir ziraatı vardır."

Temim'in ileri sürdüğü Uygurların tarımla uğraştıkları sayı, arkeologların bulduklarıyla açık ve seçik olarak teyit edilmektedir. Buluntulardan anlaşıldığına göre, Uygurlar değirmen taşlarını, harman tokmaklarını kullanıyor ve sulama işlerini çok iyi biliyorlardı. Hatta bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömüldüğü anlaşılan darı gibi tahıl kalıntılarına rastlanmıştır.

Ziraatın gelişmesine bağlı olarak şehirlerin gelişmiş olduğunu görüyoruz. Bunun en sağlam delili, şimdi yukarıda zikredilen parçadır. Ayrıca biz iki Uygur kağanının girişim üzerine inşa edilmiş iki şehir biliyoruz. Bunlardan biri Bay-balık (Zengin Şehir) olup Kağanın emri üzerine inşaatına 757'de başlanmıştı. Ötekisi ise Karabalgasun idi ve aynı tarihlerde kurulmuştu. Öyleyse her ikisi de Mo-yen-ço Kağan zamanında tamamlanmıştı. Buna göre, şehirleşme imparatorluğun kuruluşundan hemen sonra başlamış demektir. Bay-balık hakkındaki bilgilerimiz pek az ve Uygurların hayatındaki önemi de pek belli değildir. Öte yandan Karabalgasun son derece etkileyici bir görünümü olan bir şehir haline gelir. İçinde bir kraliyet sarayı vardır; Şine-usu kitabesinin ifadesine göre (güney kısmı, 10. str.), şehir ile aynı zamanda kurulmuştur ve duvarlarla çevrilidir. Temim'in bildirdiğine göre, "şehrin 12 tane muazzam

demir kapısı vardır. Nüfusu kalabalıktır. Çarşıları ve muhtelif esnafı vardır." Şehre hâkim ve çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğunu, bunun sarayın düz damı üzerinde bulunduğunu ve 100 kişi alabildiğini de ayrıca kaydediyor.

Hiç olmazsa Uygur toplumunun bir kısmı göçebeliği artık unutmuştu. Batıdaki Koço (Hoço) ve Bişbalık gibi büyük şehirlerin dışında bile yerleşik bir şehir medeniyeti gelişmekteydi. "Çarşıların ve muhtelif esnafın" bulunması, mahsulün merkez dışından getirilip aracılar yolu ile halka sunulduğunu göstermektedir. Arkeologlar Karabalgasun civarında aşağı yukarı Uygur imparatorluğu zamanından kalma eşya kalıntıları bulmuşlardır. Sanat ve mesleklerin türleri çoğalmıştı. Ordu hâlâ mühimdi ve Temim Karabalgasun'da muazzam bir ordunun bulunduğunu, fakat toplumsal durumunu koruyabilmek için toplumdaki diğer gruplarla kıyasıya yarışmak zorunda olduğunu bildiriyor.

Kısmi şehirleşmenin yanı sıra, dış ticaretin de bir gelişme kaydettiği görülür. Yetiştirdikleri çok sayıdaki atın pek azına ihtiyaç duyan Uygurları daha çok lüks eşya cezbediyordu. Daha takas ediyordu, ama bu dönemde Çin-Uygur ticaretinin hacmi alışılmadık bir şekilde artmıştı. 760 yılında bu ticaret etkileyici boyutlara ulaşmış ve karşılıklı ilişkilerin en önemli yönünü teşkil etmişti. Bir Çin tarihçisi bunun gelişmesini şöyle anlatıyor:

Uygurlar, Çin'e yaptıkları hizmetten (An Lu-şan isyanı sırasında) yararlanarak önceden kararlaştırılmış bir fiyat üzerinden at ile ipekli kumaş değiş-tokuşu yapmak üzere heyetler gönderiyorlardı. Genellikle her yıl geliyorlar ve bir at karşılığında 40 parça ipek alıyorlardı. Her gelişlerinde on binlerce at getiriyorlardı (...) Barbarlar ipeğe doymak bilmiyorlardı. Ve bize işe yaramaz at veriyorlardı. Saray bunu sinir bozucu bir hadise olarak görüyordu.

Bu, Çinlilerden çok Uygurların işine gelen zoraki bir ticaretti ve Uygur imparatorluğu devamınca sürmüştü. Elde edilen çok sayıdaki ipek yeniden başka ülkelere ihraç ediliyor veya bazen de bir çeşit para birimi olarak kullanılıyordu. Herhalde bunun bir kısmını, rahat hayata alışmış olan bazı şehirli zenginler kullanıyordu. Yukarıda zikredilenler dışında başka emtia da el değiştiriyordu. Tay-ho prensesini karşılamak üzere 821'de Çang-an'a gelen bir grup Uygur devlet ricali ile prensesler, "saraya deve yünü, sırmalı kadife, beyaz ipek, samur kürk takdim ettiler." Bundan başka yeşim taşından kemerler, 1.000 tane at ve 50 tane deve

verdiler. Bunlar herhalde Uygurların vaktiyle ticaret yoluyla edindikleri mallardı, ama bu konuda hiçbir yerde teferruatlı bilgi verilmiyor.

Uygurlar Çin'e yalnız kendi lehlerine olan bir ticareti zorla kabul ettirmekle kalmadılar, bir de Çin'de Orta Krallıkta bir çeşit barka kurdular. An Lu-şan isyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'e yerleştiler. Hatta bazıları orada evlendiler ve emlak sahibi olup tefeciliğe, yani faiziyle ödenmek üzere ödünç para verme işlerine giriştiler. Tanğ hükümeti bu faaliyetlerden ve yabancıların mali ve dolayısıyla siyasi çevrelerde nüfuz kazanmalarından hiç memnun değildi. Bu yüzden de Uygur tefecilerine karşı tedbirler almaya çalıştı. Fakat bu gayretler fazla etkili olamadı ve 9. yüzyılın sonuna doğru Uygurlar Çin'in hemen bütün maliyesini kontrol altına alabilecek bir düzen kurmuşlardı. Bu gücün büyümesinin sebebi, Tanğ'ın Uygur askeri gücüne bağımlı kalmasıydı. Ancak bu mali gücün büyümesi, 840'ta imparatorluğun çökmesinden pek etkilenmişe benzemiyordu.

Ticari münasebetler maksadıyla, gerek Uygur imparatorluğu dahilinde, gerekse imparatorluk hudutlarının ötesinde, Uygurlar at ve deveye dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı. Temim ibn Bahr'ın ifadesine göre, Uygur bölgesinde mümkün olan en süratli taşımacılık, yedek at kullanma usulü ile yapılıyordu. Fakat bu ifadeden, eşya taşımacılığından çok yolcu taşımacılığı anlaşılıyor. Bu seyahat vasıtası da soğuklardan dolayı yılda ancak altı ay kullanılabiliyordu. Çok sayıda insan birlikte seyahat edeceği zaman, devenin, atın, bazen de arabanın beraberce kullanıldığı kervanlarla yola çıkılırdı. 744-840 devresi Uygurları ile ilgili olarak en haşmetli kervan Çin'den hareket etmişti. Bu kervan Tay-ho prensesini binlerce Çinli ve Uygur refakatinde Çanğ-an'dan Karabalgasun'a götürmüştü. 28 Ağustos 821'de Çanğ-an'dan hareket eden kervan, Uygur başşehri Karabalgasun'a ancak ertesi yılın ilk aylarında varabildi. Çok hacimli kervanlar bütün bir yıl boyunca yolda olabiliyorlardı ama bunlar çok ağır giden ulaşım araçlarıydı.

Ulaşım sistemi eski devirlere nispetle daha gelişmiş olduğu halde, temelde pek fazla değişmemişti. Aynı durum Uygurlardaki ikamet biçimi için de geçerlidir. Şehir ve kasabaların büyümesine rağmen çadırın, Uygurlarda en önemli ikamet şekli olarak kaldığı anlaşılıyor. Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olabiliyordu ve

bunlar taşınabiliyordu. Fakat bu, bu çeşitten ikametgahların mutlaka geçici olmasını gerektirmiyordu. Karabalgasun'a bile vezirler ve halk çadırlarda yaşıyordu. Bütün bunlar içinde en önemli olan, Temim'in zikrettiği altın çadırdır. Bu yapı o kadar meşhur olmuştu ki, kağanların yabancı düşmanları burasını Uygur gücünün merkezi sayıyorlardı. Altın, kraliyet sembolü olduğuna göre, buna şaşmamak lazım. Kırgızların reisi, imparatorluğu yıkacağını beyan ederken kağana şöyle demişti: "Kaderin çizilmiştir; çünkü ben muhakkak senin altın çadırını ele geçireceğim."

Böylesine şahane bir çadırın varlığı, Uygur toplumunda yerleşik hayatın inceliklerindeki gelişme işaretlerinden sadece bir tanesidir. Oysa bu gelişmenin daha başka sebepleri vardı.

Bir imparatorluğun kurulmasıyla zaruri olarak ortaya çıkan kuvvetli ve geniş bir alana yayılmış bir idari mekanizma, hükümetin her zaman bulunacağı belli bir merkezin kurulmasını zorunlu kılar. Hükümdar kendi topraklarında nerede ne olduğunu bilmek ister. Haberleşmenin zayıf olduğu zamanlarda herkes hükümdarı nerede bulacağını bilmelidir. Bir kere şehir kuruldu mu, göçebelik zayıflamaya başlar. Ziraat ortaya çıkmaya başlar ve sonunda şehir dışında üretilen yiyecek maddelerine ihtiyacı olan yerleşik bir şehir halkı kısa zamanda oluşur. Kültür faaliyetlerinin gerektirdiği şartlar doğmaya başlar, bunlar daha da gelişmiş bir medeniyetin ortaya çıkmasına yol açar. Bütün bu eğilimler mantıkidir ve bunların Uygur toplumunda gerçekleşmekte olduğunu açık bir şekilde görüyoruz.

Daha 744'den önce dokuz boy arasında Çin tesiri açıkça görülmektedir. Hatta Çin'in gelişmiş siyasi kurumları 7. yüzyılda bile kendini hissettirir. Bu yüzden, Çinlilerin Bay-balık gibi şehirlerin kurulmasına yardım etmiş olmaları şaşılacak bir şey değildir. Öte yandan güneydeki muazzam komşularında üretilen mallar, Uygurlar arasında şehirleşme ilerledikçe daha da cazip hale gelmişlerdi.

Bu arada, Soğdlar da medeniyet bakımından Uygurlar üzerindeki tesirlerini sürdürüyorlardı. Bilindiği gibi, kağanlar bilerek ve isteyerek, Çin kültürü yerine Soğd kültürünü seçmişlerdi. Ve bunun tabii bir neticesi olarak da, Uygur toplumu üzerinde Soğd tesiri daha yaygındı, soğdlar, daha az bilgili ve tecrübesiz efendilerine ticareti geliştirmelerinde yardımcı olmuş ve bunlara şehirde yaşama sanatını öğretmişlerdi. Bütün bunların üstüne, bir de Uygurlara bir din getirdiler. Bu din, yerleşik bir din adamları sınıfı ile

tapınaklar kurulmasını gerektiriyordu. Sonunda tabii olarak göçebelik gün geçtikçe zorlaşmaya, gün geçtikçe cazibesini kaybetmeye başladı. Uygurların seçkin sınıfına mensup olanlarından bazıları zihinsel ve kültürel yeteneklerini geliştiriyorlar, dini ve diğer meseleler üzerine kafa yoruyorlardı ki, atalarının böyle bir şeyi yapabilmeleri imkansızdı.

Uygurlar şüphesiz kendilerine özgü, kısmen şehirleşmiş bir toplum yaratacaklardı, ancak Çinlilerin ve Soğdların son derece gelişmiş medeniyetlerinin tesirleri bu şehirleşme olayını daha da hızlandırmıştı.

Uygurların bu yarı göçebe, yarı yerleşik imparatorluğu bir yüzyıldan az bir süre iktidarda kaldıktan sonra çöktü.[318]

---

[318] Makkeras, **a.g.e.**, s. 429-458.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANAYURDUN DIŞINDA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

TÜRKİ KRALLIĞI

Bilindiği gibi Anadolu'ya yazı ancak MÖ. 2. bin yılın başlarında gelmiştir. Ancak MÖ. 3. binlere ait bilgileri dolaylı yollardan öğrenmekteyiz. Zira, Mezopotamya'daki Sümer sitelerini birer birer ortadan kaldırarak Mezopotamya'nın ilk siyasal birliğini sağlamayı başaran, daha sonra da İran, Anadolu ve Mısır gibi ülkelere seferler düzenleyerek Eski çağların ilk emperyalist imparatorluğunu kuran Akkad kralları, Anadolu üzerine düzenledikleri seferler hakkında yazılı belgeler bırakmışlardır. Bunlardan biri ve en önemlisi, Akkad kralı Naram-Sin tarafından Anadolu'ya düzenlenen MÖ. 2200'lerin en önemli seferinden bahseden bir belgedir. "Şartamhari Metinleri" adıyla anılan bu yazılı belgede, adı geçen Akkad kralının Sedir ormanlarını (Amonoslar) ve Gümüş dağlarını (Toroslar) aşarak Anadolu'ya girdiği ve Hatti kralı Pampa'nın önderliğindeki 17 şehir ve devletinden oluşan Anadolu koalisyonuna karşı savaştığı anlatılmaktadır.[319]

Şartamhari metinlerinin Hattuşaş arşivinde ele geçirilen kopyasının (KBO III, 13 numaralı metin), ilk 7 satırı kırık olup, metin, 8. satırdan itibaren şöyle devam etmektedir:

8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.
9. GUŞUA kralı Anmanailu, Pakki kralı Bumanailu
10. Ulluwi (Ullama) kralı Lupanailu, sonra ... kralı ... İnmipailu
11. Hatti kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani, ... kralı Nur Dagan
12. Amurru kralı Huwaruvaş, Paraşi kralı Tişenki
13. Armanu kralı Mudakina, Sedir dağları kralı İşgippu
14. Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda
15. **Türki kralı İlşu-nail**, Kuşaura kralı Tişkinki
16. Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum.
17. Hurriler'e karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.
18. O zaman savaşçılarıma, binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi.

---

319 Hattiler hakkında daha geniş bilgi için bkz. E. Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, 4. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 22 vd.

Metnin çok bozuk olan arka yüzünde, geceleyin düşman karargahına bir baskın yapıldığı ve onların yenilgiye uğratıldığı anlatılmakta, alınan ganimetlerden eksik cümleler halinde bahsedilmektedir.[320]

Görülüyor ki bu metin, Anadolu kökenli olmamakla beraber, Anadolu hakkında bilgi veren en eski yazılı vesikadır. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, MÖ. 3. bin yılın sonlarında Anadolu'da büyük bir devlet yoktu. Ancak, her şehirde küçük bir krallık hüküm sürmekte idi. Aralarında hâkimiyet mücadelesi yaptıklarına şüphe olmayan bu şehir devletleri, dıştan gelen tehlikeler karşısında, içlerindeki en güçlü şehir kralının liderliği altında birleşerek, tek bir güç halinde mücadele etmesini de biliyorlardı. Gerçekten, bu vesikada da belirtildiği üzere, Akkad imparatoru Naram-Sin, 17 Anadolu kralının oluşturduğu koalisyona karşı savaşmış ve onları mağlup etmişti. Bu krallardan biri de, metnin 15. satırında adı geçen Türki kralı İluşu-Nail'di. Burada geçen "Türki" kelimesinin TÜRK olduğuna şüphe olmadığı gibi, İlşu-Nail ismi de kulağa pek yabancı gelmemektedir.[321]

Demek ki, günümüzden yaklaşık olarak 4200 yıl önce Anadolu'da değişik ırklardan muhtelif kavimler yaşamakta olup, bunlardan biri de Asya kökenli Türk kavmi idi.[322]

Öyle sanıyoruz ki, MÖ. 3500'lerde Sümer Türkleri Mezopotamya'ya yerleşirken, muhtemelen aynı tarihlerde Kafkaslar üzerinden gelen bir başka Türk kütlesi de Doğu Anadolu'ya yerleşerek burada bir şehir devleti vücuda getirmişti ki, bu, yukarıda adı geçen Türki krallığı idi. Ancak, MÖ. 4 ve 3. binyıllarda Anadolu'da yazı mevcut olmadığı için, bunların yaşantıları hakkında yeterince bilgi edinemiyoruz. Bereket versin ki, yukarıda sözü geçen çivi yazılı metin (KBO III, 13), hiç değilse MÖ. 3. binyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu'nun siyasal yaşantısına, bu arada dolaylı olarak Anadolu'daki Türk varlığına da ışık tutmaktadır.[323]

Bütün bunların yanı sıra Prof. Dr. E. Memiş'in ortaya koyduğu iddialara göre, Anadolu'da MÖ. 3. binyılın sonlarında Mardin

---

320 E. Memiş, **Eskiçağ'da Türkler**, s. 70.

321 E. Memiş, "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", **TDA**, Sayı 53, İstanbul 1988, s. 37; E. Memiş, "Eskiçağ Anadolu'sunda Türk Varlığı", **S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, (Sosyal Bilgiler), sayı 7, Konya 1996, s. 5.

322 Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, s. 33.

323 Memiş, **a.g.e.**, s. 34.

merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'daki Musul ve Kerkük dolaylarında Hurriler adıyla oturan kavim de Türk asıllı idi. Ona göre, "Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hurri kültürünün kökleri, günümüzden 8000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bir başka ifade ile Proto-Türk kavimlerinden biri olarak kabul ettiğimiz Hurriler, Anadolu'nun en eski sahiplerinden biridirler. Bu kavmin Anadolu'daki kültür geçmişinin 8000 yıl geriye gitmesi, Anadolu'nun, Türk'ün ikinci vatanı değil, Türkitan ile birlikte en eski yurtlarından biri olduğunu göstermektedir. Hatta bize öyle geliyor ki, Akkad metinlerinden tanıdığımız Doğu Anadolu'daki Türki Krallığı'nı kuranlar da Hurriler'den bir gruptu."[324]

AVRUPA HUN DEVLETİ (BATI HUNLARI)

Avrupa Hunları'nın Menşei

IV. yüzyılda Doğu Avrupa önlerinde görünmeleriyle dikkatleri çeken, ani hareketleri yüksek dağlardan esen kyüzyılgaya benzetilen Hunlar'ın menşei klasik ve modern devir tarihçilerini uzun süre meşgul etmiştir. Klasik Bizans, Latin ve Ermeni tarihçileri Hunlar'ı İskit, Kral İskitleri, Kimmerioi, Massaget; Suriye kaynakları ise bazen Ostrogotlar adı altında zikretmişlerdir.[325] Ayrıca Grek ve Latinler kendi dışında yer alan kavimlerin hepsine barbar demişler ve bunu da İskit adı altında toplamışlardır.[326]

Eski Avrasya tarihi ile ilgilenen tarihçiler arasında, Hunlar'ın menşei ve Asya Hunlar'ı ile ilişkileri XVIII. yüzyılın ortalarından beri ciddi tartışmalara konu olmuştur. Bu mevzuda ilk defa Deguignes'in eseri yayınlanmıştır. Deguignes'in, IV. yüzyılın son çeyreğinde Güney Rusya steplerini boydan boya fethedenlerin Çinlilerin yüzyıllar boyu amansızca mücadele etmek zorunda kaldıkları savaşçı Hunlar ile aynı olduğu görüşü, Avrupa Hunları'nın atalarının Asya Hunları olduğu görüşüne temel teşkil etmiştir.[327]

---

324 Memiş, **Eskiçağ'da Türkler**.

325 G. Nemeth, **Attila ve Hunları**, (çev. Ş. Baştav), Ankara 1982, s. 10; A. Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK, Ankara 2001, s. 9.

326 Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s. 10.

327 J. Degnuignes, **Büyük Türk Tarihi** I, İstanbul 1976, s. 125-147.

Avrupa Hunları'nın Tarih Sahnesine Çıkışı

Batı Hunları hakanı Çi-çi'nin Çin karşısında hayatıyla birlikte kaybettiği istiklal mücadelesinden sonra Kırgız bozkırlarında toplanan Hun kitleleri, burada başlarında boy beyleri olduğu halde dağınık bir şekilde yaşamaya başladılar. İç Asya egemenliğinin Siyenpilere kaptırılmasından sonra buralarda yaşayan Hun kitlelerinin de kendilerine katılmasıyla birlikte kuvvetlerini iyice arttırdılar. "Batı veya Avrupa Hunları"nın ataları olan bu kitleler, 350 yıllarına doğru teşkilatlarını tamamlayarak, batı yönünde harekete geçtiler. İlk olarak Aral gölü ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Alan ülkesini ele geçirdiler. Buradan ilerlemelerine devam ederek, 374 yılında İdil (Volga) nehrine ulaştılar. Anılan tarihte İdil nehrini geçip, Avrupa'nın ufuklarında göründüklerinde Hunlar'ın başında Balamir adında bir başbuğ bulunuyordu.

Bu sırada Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklerde Doğu ve Batı Gotları (Ostrogotlar ve Vizigotlar) yaşıyorlardı. Gotların batısında, Transilvanya ve Galiçyada Gepidler; bugünkü Macaristan'da da Vandallar oturuyorlardı.

Kavimler Göçü

Önüne çıkan kavimlere ani ve şaşırtıcı darbeler vurarak ilerleyen Hun orduları, ilk defa Doğu Gotları (Ostrogotlar) ile karşılaştılar. 374 yılında yapılan savaşta Doğu Gotları yenildiler. Got kralı yenilginin acısıyla savaş meydanında intihar etti; yerine Hunimund geçirildi. Doğu Got kitlelerinin bir kısmı Hun egemenliğine girdi. Yeni krallarının yönetiminde Hun ordularında öncü ve artçı kuvvet olarak görevlendirildiler.[328]

Aradan bir yıl geçtikten sonra (373), Hun orduları, Dinyeper nehri kenarında verilen mücadelede Batı Got (Vizigot) Devleti'ni de çökertti. Bu durum, Avrupa kavimler arasında korku ve paniğe yol açtı. Hun ordularının sebebiyet verdiği korku, tarihte "Kavimler Göçü" adı verilen genel bir hareketin başlamasına neden oldu. Roma'nın "barbar" olarak nitelendirdiği bu kavimler, birbirlerini iterek ve yerlerinden oynatarak kaçışmaya başladılar. Kalabalık Got kitleleri ve bunların önlerine kattıkları diğer topluluklar, emin bir sığınak bulmak için kendilerini Roma topraklarına attılar. Büyük bir bölümü Germen asıllı olan bu kavimlerin kendilerini Roma üzerine

---

328 Nemeth, **a.g.e.**, s. 91; Koca, **a.g.e.**, s. 55.

atmalarıyla kavimler göçü durmadı; bunlar Trakya'dan başlayarak Kuzey Afrika ve Britanya'ya kadar varan geniş Roma topraklarını alt üst ettiler ve bir çok olaylara neden oldular.

Hun akınları ve bunun sebep olduğu "Kavimler Göçü", hem Türk hem de Avrupa tarihi açısından büyük önem taşır. Çünkü bu göçler sonunda önemli bir takım gelişmeler meydana gelmiştir. Örneğin, daha önce, kavimlerin Avrupa'dan Asya'ya olan yayılmaları ve göçleri, Hunlar'dan itibaren Asya'dan Avrupa'ya olmak üzere, birden bire yön değiştirdi. Hunlar'ın açmış olduğu batı yolu, kendilerinden sonra gelen soydaşları tarafından defalarca kullanıldı. Onlar da tıpkı Hunlar gibi, Orta Avrupa ve Balkanlarda değişik adlarla anılan devletler kurdular. Fakat, bütün bu Türk kavimlerinin akıbetleri, hep Türk dünyasından ebediyyen kopma oldu.

Kavimler Göçü, dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Roma'yı temelinden sarsmış; bu hareket önce adı geçen imparatorluğun ikiye ayrılmasına (395), ardından da batı kanadının (Batı Roma İmparatorluğu) 476 yılında aniden çökmesine neden olmuştur. Bazı tarihçiler, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını, bazıları da Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını Eskiçağ'ın sonu, Ortaçağ'ın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Bazı tarihçiler ise Eskiçağı bitirip Ortaçağ'ı başlatan olayın Kavimler Göçü olduğu kanaatindedirler.

Kavimler Göçü sadece Batı Roma İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Avrupa'nın etnik çehresini de değiştirmiştir. Çünkü başta Germen kavimleri olmak üzere Hunlar'ın önünden kaçan bütün kavimler, Batı Avrupa'da toplanmışlar ve burada karışıp kaynaşarak, yeni yeni topluluklar oluşturmuşlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bugünkü Avrupa'nın etnik temelinin Kavimler Göçü sonunda atıldığını, rahatlıklı söyleyebiliriz.[329]

Hun Ordularının Yeni Seferleri

4. yüzyılın sonlarına doğru Hun Devleti'nin ağırlık merkezi Hazar Denizi ile İdil nehri çevresinde idi. Bu sırada devletin merkezinde Karaton, batı kanadının başında ise Balamir'in oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız bulunuyordu. Roma topraklarını

---

[329] Memiş, **a.g.e.**, s. 114.

hedef alan Hun orduları 395 yılı içinde iki koldan harekete geçtiler. Basık ve Kursık yönetiminde bir Hun ordusu Kafkaslar'dan Anadolu'ya girerek Antakya ve Ankara civarına kadar ilerlerken, başında Uldız'ın bulunduğu bir Hun ordusu da önüne çıkan kavimleri kovalayarak Karpat havzasına ulaştı.[330] Hunlar, Macar ovasının Tuna ve Tisa ırmakları arasındaki bozkır uzantısına da sahip olmak isteyince, buradaki kavimler yeniden harekete geçtiler. Alarik komutasında bu bölgeden kaçmak zorunda kalan bir Got kitlesi İtalya topraklarına girdi. Romalılar, bu Got kitlesini güçlükle durdurabildiler (402).

Hunlar'ın Batı Roma ve Bizans ile Olan İlk İlişkileri

Balkaş Gölü'nden Tuna nehrine kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün sahaları ele geçiren ve buraları yeniden organize eden Hun hakanları, 5. yüzyılın başlarından itibaren komşu oldukları Bizans ve Batı Roma imparatorlukları ile yakın ilişkiler kurmaya başladılar. Uldız, bu imparatorluklardan Bizans'ı baskı altına alırken, Batı Roma'yı koruyucu bir tutum içine girdi. Örneğin, "barbar" kavimleri birleştirip başına geçen Got lideri Radagais, Batı Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçince, Roma'nın imdadına Uldız yetişti. Uldız, Floransa'nın güneyinde Radagais'e vurduğu ağır bir darbe ile, bir daha birleşmelerine imkan kalmayacak şekilde bu Got kitlelerini dağıttığı gibi, Roma'yı da büyük bir tehlikeden kurtardı (406).

Uldız, Bizans ile ilgilenmeyi de ihmal etmiyordu. O, bazen Tuna'yı geçiyor, karşısına çıkan Bizans valisine, "Güneşin battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim" diyerek onu tehdit ediyor, baskısını hissettiriyordu.[331]

Uldız'dan sonra yerini Rua (420-434) aldı. İktidarını kardeşleri Oktar ve Aybars ile paylaşan Rua, dış politikada Uldız'ın yolunu takip etti. O, bir yandan Batı Roma ile barış halini koruyor, öte yandan yeni seferlerle devleti batıda en geniş sınırlarına ulaştırıyordu. Bu sırada, Hun ve Roma imparatorlukları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine Romalı bir komutan olan Aetius yardım ediyordu. Roma, ancak Aetius'un Hunlar'dan sağladığı askeri

---

[330] Rasonyi, **a.g.e.**, s. 69; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 70; Memiş, **a.g.e.**, s. 114-115; Koca, **a.g.e.**, s. 56.

[331] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.71; Memiş, **a.g.e.**, s.115.

destek sayesinde Galya'daki Got ve Frank kitlelerini itaat altında tutabiliyordu.[332]

Görüldüğü üzere, Hun-Roma ilişkileri mutlu yıllarını yaşarken, Bizans üzerindeki Hun baskısı devam ediyordu. Gerçekten Rua, 422 yılında Köstence'ye kadar ilerleyerek Bizans üzerindeki Hun baskısının azalmadığını gösterdi. Bizans imparatoru, barışı koruyabilmek için, Rua'ya ağır vergiler ödemek zorunda kaldı. Fakat Bizans, yine de boş durmadı. Yabancı soydan gelen kavimleri Hun iktidarına karşı kışkırtmaya başladı. Buna karşılık Rua, Bizans'ın Hun birliği içerisinde yaşayan yabancı kavimlerden ücretli asker toplamasına izin vermedi. Ayrıca, Bizanslı tüccarların sınır kasabaları dışında Hun ülkelerinde ticaret yapmalarını da yasakladı.

Attila (434-453)

Rua'nın ölümünden sonra Hunlar'ın başına Bleda geçti. Bleda, kardeşi Attila'yı iktidarına ortak ederek, Bizans sınırına yakın olan bölgeleri onun yönetimine verdi.

Babası Muncuk erken öldüğü için, Attila, amcası Rua'nın yanında yetişmiş, daha iş başına gelmeden devlet yönetimi ile Hun Devleti'nin iç ve dış siyasetinin temellerini öğrenme imkanını bulmuştu. İktidara geldiğinde bütün yetkiler Attila'da toplanmıştı. Kardeşi Bleda ise ikinci planda kalmasına rağmen, bu durumu aynen kabullenmişti. 11 yıllık bir iktidardan sonra Bleda 445 yılında ölmüş ve Attila yönetimde tek başına kalmıştır. Aybars'ın adı pek duyulmamakla beraber, Oktar, yeğenlerinin yanında önceki yerini korumuştur. Oktar, Burgondlar'la yaptığı savaşta büyük bir zafer kazanarak, Almanların ünlü Nibelungen destanlarının yaratıcısı olmuştur.[333]

Attila Döneminde Hun Bizans İlişkileri

Attila, Hun-Bizans ilişkilerini yeniden düzenlemek niyetindeydi. 434 yılında Bizans'ın gönderdiği elçilik heyeti, bu hususta Attila'ya mükemmel bir fırsat verdi. Elçilik heyetini sınırda at üzerinde karşılayan Attila, bu görüşmede karşı tarafa hiç

---

332 Koca, **a.g.e.**, s. 59.

333 Koca, **a.g.e.**, s.61; Memiş, **a.g.e.**, s.116-117.

konuşma hakkı vermeden kendi isteklerini barış şartları olarak dikte ettirdi.

Attila'nın ordularını harekete geçirmeden Bizans'a kabul ettirdiği barış antlaşmasının (Konstantia veya Margus Barışı) başlıca maddeleri şunlardı;

1. ***Bizans, Hun birliği içindeki kavimlerle ayrıca görüşmeler ve anlaşmalar yapmayacak.***
2. ***Bizans, Hunlardan kaçanlara kim olursa olsun, sığınma hakkı tanımayacak.***
3. ***İki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak.***
4. ***Bizans'ın ödemekte olduğu yıllık vergi iki katına çıkarılacaktı.***[334]

Aradan bir müddet geçtikten sonra Bizans, barış hükümlerini ihlal etmeye başladı. Öte yandan, Türk adeti gereğince, ölenle birlikte bütün eşya ve teçhizatının da bulunduğu Hun mezarlarının Bizanslı papazlar tarafından açılıp soyulması, Attila'yı çok kızdırdı. Ayrıca, Türk Ağaçeri boylarının Bizans tarafından isyana teşvik edilmesi de Attila'nın gözünden kaçmadı. Bütün bu nedenler bir araya gelince, Attila, Bizans'ı cezalandırmaya karar verdi. Ordularının başında Belgrad ve Niş üzerinden Bizans topraklarına giren Attila, Balkanlar'da süratle ilerlemeye başladı (I. Balkan Seferi, 442). Bizans, Attila'nın ezici gücü karşısında ancak Batı Roma'nın araya girmesiyle kurtulabildi. Batı Roma, önceki barış şartlarının aynen yerine getirilmesini garanti edince, Attila, amacına ulaşmış olarak geri döndü.

Bizans, Batı Roma'nın aracılığı ile elde ettiği barışın kıymetini ne yazık ki takdir edemedi. Kaçakları iade etmediği gibi, Hun mezarlarını soyanları da cezalandırmadı. Üstelik, yükümlü olduğu yıllık vergiyi ödemekte de isteksiz davrandı. Bunun üzerine ordularını tekrar harekete geçiren Attila, Balkanlar'da 70'den fazla Bizans şehrini çiğnedikten sonra Büyük Çekmece'ye kadar ilerledi (II. Balkan Seferi, 447). Bu durum karşısında şok olan Bizans imparatoru, Attila'dan tekrar barış istemek zorunda kaldı. Attila, bu defa barış şartlarını daha da ağırlaştırdı. Yıllık vergiyi tekrar

---

[334] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.73.

arttırdığı gibi, bir de savaş tazminatı aldı. Sınırları da kendi eliyle yeniden çizdi.[335]

Bizans imparatoru, Attila'nın bütün isteklerini kabul etmekle birlikte, son derece ağır olan yıllık vergiyi ödemekte güçlük çekiyordu. İmparator, bu ağır durumdan kurtulabilmek için bir suikastle Attila'yı ortadan kaldırmayı planladı. Fakat Attila suikast planını önceden öğrendiği için, imparator kötü emeline nail olamadı. Daha önce en ufak bir olayı bile savaş nedeni sayan Attila, imparatora, aşağılayıcı bir mektup gönderdi. Söz konusu mektupta şu ifadeler yer alıyordu: "Theodosios, Attila gibi, asil ve seçkin bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti lekesiz olarak korumuş, fakat Theodosios Attila'ya vergi ödemekle köle durumuna düşmüştür. Theodosios, kölelik haysiyetini de koruyamamıştır. Çünkü, efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir."[336]

Attila, artık Bizans'tan elde edebileceği hiçbir şey kalmadığı kanaatine varmıştı. Şimdi sırada Batı Roma İmparatorluğu vardı.

Attila Döneminde Hun-Batı Roma İlişkileri

Attila'yı çok iyi tanıyan Roma orduları başkomutanı Aetius, Bizans'ın işini bitirdikten sonra, Attila'nın Batı Roma üzerine geleceğini biliyor ve hazırlıklarını buna göre yapıyordu. Gerçekten Aetius, Attila'yı çok iyi tanıyordu. Çünkü Attila, 448 yılından itibaren Batı Roma üzerine yapacağı sefer için hazırlanmaya başlamıştır. Çıkacağı sefere hukuki dayanak bulmak gerekince Attila'nın birden bire aklına, imparator ailesinden Honoria'nın daha önce kendisine yaptığı evlenme teklifi geldi. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Attila, Roma'ya elçi göndererek, gelin ile birlikte imparatorluk arazisinden payına düşen yerleri istedi. İmparator ve Aetius, önce Attila'yı bir süre oyaladılar, ardından da teklifini reddettiler. Artık, savaş için gerekli neden yaratılmıştı. Fakat Attila Galya toprakları üzerinde oturan kalabalık Got kitlelerinin Roma tarafında yer almasından korkuyordu. Bu yüzden bir taraftan Roma'ya dost gibi görünürken, diğer taraftan da Gotlar arasında asıl hedefin Roma olduğunu yayıyordu. Fakat çok geçmeden Attila'nın gerçek niyeti anlaşıldı. Çünkü, Hun başkentinde yapılan hazırlıklar, bunu açıkça gösteriyordu.

---

335 Memiş, **a.g.e.**, s.118.

336 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.76.

Attila, 451 yılı başlarında 200 bin kişilik ordusu ile Orta Macaristan'dan batıya doru harekete geçti. Ren nehrini üç koldan geçerek 20 Haziran 451'de Galya'ya indi. Amacı, Roma ile birleşmelerine fırsat vermeden Gotlar'a ağır bir darbe vurmaktı. Fakat, Attila'nın hareketlerini adım adım takibeden Aetius, çeşitli kavimlerden oluşan ordusu ile Galya'ya geldi ve Gotlar'la birleşti. Yeni katılanlarla Aetius'un gücü 200 bine ulaştı. İki ordu "Mauriacum" denilen yerde karşılaştı. İki tarafta da çok sayıda Got askeri bulunduğundan, saflar Got taktiğine göre kuruldu. Büyük bir mücadele başladı. Her iki taraf da, ağır kayıplar verdi. Aetius, Got ve Frank kuvvetleri savaş meydanını terk edince, desteksiz kaldığını anladığından, geri çekilmek zorunda kaldı. Kaynaklar, savaşın sonucu hakkında, net bir bilgi vermezler. Ancak, Aetius'un savaş meydanını apar topar terk ettiğine bakılırsa, savaşı Attila'nın kazandığı kanaatine varılabilir.[337]

Ertesi yıl Attila, yeni bir amaç ve mücadele azmi ile birden bire Alp'leri aşarak İtalya'ya girdi. 100 bin kişilik ordusu ile bir çok İtalya şehrini çiğnedikten sonra, Pavia ve Milano'ya kadar ilerledi. Aetius, Attila'nın karşısına çıkacak kuvvet bulamadı. Roma sarayı büyük bir korku içine düştü. Senato ise, ne pahasına olursa olsun barış yapmak kararındaydı. Kilise de bu fikre katılınca, Attila'ya, hitabeti ile ünlü Papa I. Leo başkanlığında bir heyet gönderildi. Papa, başta imparator olmak üzere bütün Hıristiyanlık adına Attila'dan Roma'yı bağışlamasını rica etti. Attila, papanın ricasını kabul etti ve geri döndü. Bize öyle geliyor ki, Attila'nın papanın isteğini kabul etmesinin altında yatan sebep çok farklı idi. Belki de O, papanın hitabetinden çok etkilenmiş ve Hıristiyan dinini kabul etmişti. Çünkü, kendilerini Attila'nın torunları olarak kabul eden ve erkek çocuklarına sıklıkla Attila ismini koyan Macarlar, Hıristiyanlığı ilk benimseyen Türk kitlelerinin başında gelmektedirler. Onların bu dine girmesinin en önemli nedenlerinden biri, herhalde ataları Attila'nın Hıristiyanlığa hoşgörüyle bakmış olması olabilir.

Bizans ve Batı Roma'dan sonra sıra İran Sasani İmparatorluğu'na gelmişti. Fakat Attila, çıkacağı yeni seferin hazırlıklarını yaparken, bir Germen kızı olan İdilko ile evlendi. Gerdek gecesi, burnundan boşanan kanlarla boğularak şüpheli bir şekilde öldü (453).[338]

---

337 Nemeth, **a.g.e.**, s.114 vd.; Ahmedbeyoğlu, **a.g.e.**, s.79 vd.; E.A.Thompson, **A History of Attila and the Huns**, Oxford, 1948, s.124-133.

338 H.De Boor, **Tarihte Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila**, Ankara 1981, s.30-31; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.112-113; Nemeth, **a.g.e.**, s.115.

Avrupa Hun Devleti'nin Yıkılışı

Attila'dan sonra Hun tahtına sırasıyla oğulları İlek, Dengizik ve İrnek geçtiler. Fakat onların hiçbiri Attila ölçüsünde bir devlet adamı olamadılar. Devletin birbirine yabancı unsurlardan meydana gelen ve sadece merkezi idareye gevşek bağlarla bağlı olan kısımlarını bir arada tutamadılar. Üstelik, aralarında giriştikleri taht kavgaları da Hunlar'ı zayıf düşürdü. Bunu, Hun birliği içindeki yabancı soydan kavimlerin isyanları takip etti. İlek, 453 yılında, bu isyanlardan birini bastırmaya çalışırken öldürüldü. Yerini ortanca kardeşi Dengizik aldı. Ateşli ve atılgan bir karaktere sahip olan Dengizik, akılcı yoldan ayrılarak tehlikeli maceralara atıldı. Hun Devleti'ne eski itibarını kazandırabilmek için Bizans İmparatorluğu ile yeni savaşlara girişti. Sonuç vermeyen bu savaşlardan birinde (469 yılında), o da hayatını kaybetti.

Kardeşlerinin beklenmedik ölümlerinden sonra Orta Avrupa'da tutunamayacağını anlayan İrnek, devletin Türk unsurunu yanına alarak Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklere çekildi. Hunlar'ın bir kısmı buradan Türkitan'ya dönerken, bir kısmı da Avrupa yolunu tutmuş olan Avarlar'a katıldı. Bunların daha sonraları Bulgar ve Macar devletlerinin kuruluşunda önemli rolleri olmuştur.[339]

Avrupa Hun İmparatorluğundateşkilat ve Sosyal Hayat

İmparator (Kagan)

Avrupa Hun devlet başkanları ne tür unvanlar kullanırdı bu tam olarak bilinememektedir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Hunlar'da da hâkimiyetin karizmatik yani Tanrı tarafından bağışlandığı düşüncesi hâkimdi.[340]

Hun devlet teşkilatının en üst noktasında Kagan bulunmakta ve devlet iki kısım halinde idare edilmekte idi. Doğu-batı olarak adlandırılan bu ikili teşkilatta kanat yöneticileri merkeze bağlı ve hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında idi. Kaynakların bize verdiği bilgiye göre hükümdar Hunlar'ın büyük kralı olarak isimlendirilmişlerdir. Küçük krallar aynı zamanda Hun hükümdar ailelerindendi (Basık ve Kursık'ın olduğu gibi). Kaynaklardan ismini öğrendiğimiz ilk Hun hükümdarı Balamir idi. Daha sonra adı geçen

---

[339] Nemeth, **a.g.e.**, s.226-230.
[340] Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.149; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.237.

Uldız ise özellikle Bizans ile münasebetleri yürüten ve Batı kanadın sorumlusu küçük kral idi. 412 yıllarında ismi geçen ve hakkında hiç bir malumat olmayan Karaton da hükümdardı. Attila'nın amcalarından Rua büyük Hun hükümdarı, Aybars ve Oktar ise kanat sorumluları küçük krallardı.[341] Ayrıca merkezi idarede hükümdardan sonra yetkili olan ve orduya komutanlık eden Başbakan veya Başvezir konumunda diyebileceğimiz birisi bulunurdu. Bunun hanedan ailesinden olması şart değildi. Nitekim Attila devrinde bu makamda Onegesius bulunmaktaydı.[342]

Hunlar'da veraset sisteminin nasıl intikal ettiği kesin olarak bilinmemektedir. bunun nedeni ise Hun devletinin başında bulunan idarecilerin akrabalık derecelerinin tam olarak bilinememesidir. Ancak tahta geçen kişinin Hun hanedan ailesinden olması gerektiği bilinmektedir. Rua'dan itibaren veraset usulü daha net haldedir. Hun hükümdarı Rua'nın vefatından sonra yerine, kardeşi Muncuk'un oğulları Bleda ile Attila geçmişlerdir. Bu esnada diğer kardeşler Oktar ve Aybars ile Rua'nın evlatlarının olup olmadığı bilinememektedir. Bu sebeple niçin Attila'nın Hun tahtına oturduğuna kesin cevap verilememektedir. Attila'nın ölümünden sonra ise Hun tahtanı büyük oğlu İlek oturmuştur. Avrupa Hunları'nda da ufak tefek taht kavgalarının olduğunu görmekteyiz. Hun veraset usulü hakkında en karanlık noktayı Hun hanedan üyelerinin tam sayısının bilinememesi ve dağılışından önce de taht kavgalarının olup olmadığı meseleleri oluşturmuştur.[343]

Hun devlet mekanizmasında, merkez ve merkez dışında muntazam bir teşkilatlanma olduğu görülmektedir. Bunun yanında makam ve rütbelerin isimleri tam olarak bilinememektedir. Hunlar hakkında bilgi veren kaynaklar bu konuda yetersiz kalmaktadırlar. Ancak kaynaklarda ismi geçen şahısların fonksiyonları biraz ipucu vermektedir. Merkezde hükümdarın yanında başvezir denilebilecek birisi bulunmaktadır. Bu aynı zamanda sefer anında orduya kumanda etmektedir. Mükemmel protokol kurallarının işlediği merkez teşkilatında müşavirler, elçiler, saray muhafız komutanları, katipler ve diğerleri bulunmakta idi.

Merkez dışında ise en yüksek mertebeyi kanat idarecileri işgal etmekteydiler. Bunlar hükümdar ailelerinden idiler. Merkezi idareye

---

[341] P. Vaczy, **Hunlar Avrupa'da**, bk. Attila ve Hunları, s.89; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.149.

[342] Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.150.

[343] Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.150; Vaczy, **a.g.e.**, s.96.

koşulsuz bağlı olmakla birlikte, hükümdarın bilgisi dahilinde komşu devletlerle münasebetlere de girebiliyorlardı. Küçük Hun yerleşim birimleri de Hun beylerinin sorumluluğu altında idiler. Ayrıca Hunlar hâkimiyetleri altına aldıkları kavimleri iç işlerinde serbest bırakmışlardır. Bunlar kendi krallar tarafından idare edilmişlerdir. Bu tâbi devletler tespit edilen vergiyi ödemek, istendiği zaman askeri güç göndermek, Hunlar'ın izni ve aracılığı olmadan dış münasebetlerde bulunmamak gibi görevlerle yükümlü tutulmuşlardır. İsyan ettikleri zaman anında ortadan kaldırılmışlar ve yerlerine Hun idarecilerince tespit edilen yöneticiler atanmışlardır.[344]

Hatun

Hatun Hun devlet yönetiminde söz sahibi idi. Ayrıca hükümdarın ilk eşi olması, ondan doğacak çocukların geleceğin hükümdarı olması hasebi ile, asil kandan yani Türk olması gerekirdi.[345] Nitekim Attila'nın bir çok hanımı ve çocuklarının olduğu söylenirse de, yalnız ilk eşi Arlkan (Arıg-han)'dan olan oğulları taht üzerinde hak sahibi olmuşlardır.[346] Hükümdarın ilk eşi olan hatundan başka diğer kadınların da Hun devlet teşkilatında yeri vardı. Nitekim Bleda'nın eşi kocasının ölümünden sonra yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi olmuştur. Bunun yanında diğer Hun kadınları da toplum içerisinde saygı ve itibar görmüşler, sosyal hayatta da aktif olmuşlardır.[347]

Meclis

Devlet idaresinin temelini oluşturan meclis, Asya Hun İmparatoru Mete Han (MÖ. 209-171)'dan beri eski Türk devletlerince bilinmekte idi. Bu meclislerde devletin ve tüm ülkenin meseleleri gündeme getirilip, görüşülerek karara bağlanırdı. Ayrıca hakan ölmüş ve başta kimse yok ise, yeni hakan seçimi ve gerektiği takdirde hakanın tahttan azli, töreye yeni hükümlerin ilave edilmesine de mecliste karar verilirdi.[348] Gerek katılanlar gerekse fonksiyonları bakımından Asya Hun ve Göktürk devletlerinde olduğu gibi Avrupa Hunları'nda da rastlanılmaktadır. Fakat, bu

---

344 Vaczy, **a.g.e.**, s.85-87; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.150-151.
345 J. Harmatta, **The Golden Bow of the Huns**, Acta Antiqua Hungarica, Budapest 1958, s.140-142.
346 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.151.
347 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.151-152.
348 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.246 vd.

meclisin yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak çağdaş bazı kaynakların Attila ve etrafında bulunan danışma kurulundan bahsetmesi, Hunlar'da bir meclisin mevcudiyetinin delili sayılabilir. Avrupa Hun İmparatorluğu'nda mükemmel bir protokolün olduğundan bahseden kaynaklar, meclisin çalışması ve üyeleri hakkında da ipuçları vermektedirler. Bütün bunlar, Asya Hunları, Göktürkler'deki gibi gelişmiş meclis teşkilatının, detaylı bilgiler olmasa da Avrupa Hunları'nda da mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.[349]

Ordu

Asya Hun İmparatoru Mete zamanında (MÖ. 209-174) 10'lu sisteme göre düzenli orduların teşekkül etmesinden beri ordu-millet mefhumu ile bütünleşen Türkler, hangi coğrafyada bulunursa bulunsunlar kadını-erkeği, yaşlısı-genci ile her zaman harbe hazır idiler. Avrupa içlerinde geniş bir imparatorluk kuran Avrupa Hun Devleti'nin de, her zaman harekete hazır olan büyük bir orduya sahip olduğu bilinmektedir.[350] Fakat bu ordunun teşkilat yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. En alt kademeden en üst kademeye kadar komutanların hangi rütbe ve unvanı taşıdıkları da bilinememektedir.

Avrupa Hunları'nın askeri gücünü hükümdarların muhafız kıtalarının yanında, muntazam, her zaman harekete hazır vaziyetteki merkez orduları oluşturmaktaydı. Barış zamanında baş vezirin komuta ettiği orduya, savaş zamanında bizzat hükümdar komutayı üstleniyordu. Muhafız alayları ise hükümdarı koruma çemberine alıyorlar ve sarayları etrafında nöbet tutuyorlardı.[351]

Avrupa Hun ordusunun temelini, devletin de esas unsurunu oluşturan Hunlar teşkil etmekteydi. Bunun yanında hâkimiyet altına alınan kavimler de ihtiyaç olduğunda asker göndermekle yükümlüydü. Nitekim Hun devletinin sonuna kadar Fin-Ugor, İslav, Germen, İran asıllı ve tâbi olan bir çok kavim Hun seferlerine yardımcı kuvvet olarak iştirak etmişlerdi. Bunların yanı sıra kanat Eligleri ve Hun beyleri de emrindeki kuvvetlerle savaşlara katılmışlardır. Bu arada geniş bir alanda harp ve fetih ile meşgul olan ordunun sayısı ise, kaynakların ifadesine göre 30 bin ile 300

---

349 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.153-154.
350 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.270 vd.
351 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.157-158.

bin arasında sanılmaktadır. Ayrıca sınırlara tecavüzleri önlemek ve ülkenin emniyetini sağlamak için arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre kuleler inşa etmişlerdir. Bunların yanında komşu devletlerle yapılan anlaşmalar gereği, hudut boylarında insan ve askerden arındırılmış belirli bir arazinin bulunmasına önem verilirdi.[352]

Silahlar

Hunlar'ın kullandığı silahların başında ok ve yay gelmekteydi. Hun yayları elastiki çeşitli ağaçlardan yapılırdı. Bunlar arasında en meşhuru iki tarafı ve ortası kemik safiha ile sertleştirilmiş, gerilmesi en güç olan, her iki tarafa gerilmek suretiyle kullanılan, "ters" veya "reflex" denilen yaylardı.[353] Muhtelif maddelerden imal edilen oklar da, değişik boylarda, üç kenarlı, baklava biçimli, çivi stilinde, yassı uçlu idiler ve bu başlar demir veya kemik gibi sert maddelerden yapılmıştı. Yayın yanında okların konulduğu omuzda taşınan okluklar a bulunurdu. At üzerinde hızlı hareketi sayesinde her tarafa ve oldukça isabetli ok atabilen Hun süvarisinin bu özelliği daha sonraları Roma ordusuna örnek teşkil etti ve onların yaylı birlikler kurmalarına sebep oldu.[354] Ok ve yayın yanında Hun süvarisinin bir temel silahı da kılıç idi. Karakteristik Hun kılıcı, keskin iki ağızlı, uzun, dar, tutmaya, çok yakın temasta darbe vurmaya müsait saplı idi ve kınları da vardı. Fakat sadece avda kullanılan yaylar ile, barış zamanlarında taşınan kılıçlar farklıydı. Özellikle kılıçlar kıymetli taşlarla süslü, sahibinin güç ve nüfuzuyla orantılı idi. Ayrıca bunlardan başka hançer, mızrak, kargı, kement, demirden yapılan miğfer ile zırh da Hun süvarisinin tespit edilebilen hücum ve müdafaa silahları arasında yer almaktaydı.[355]

At

At, Hun insanın rüyasına ortak olacak kadar hayatının bir parçasını teşkil ederdi. Nitekim Claudianus'un dediği gibi "tabiat, Hunlar'ın atlarında oturdukları kadar hiç bir şeyi bedenine sıkıca bağlamayı başaramamıştır". Ayakta durmaya başlayan Hun çocuğundan, son nefeslerine kadar tüm Hun erkeklerinin yanı

---

352 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.270,278; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.158-159.

353 A. Donuk, "Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu"; Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 536.

354 Rasonyi, **a.g.e.**, s. 69.

355 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 273.

başında her an harekete hazır, eyerlenmiş bir at bulunurdu. A. Marcellinus'un "... Hunlar atlarına hemen yapışırlar, bu atlar çok zorlu olsalar bile. Atlarından gündüz ve gece boyunca alış-veriş yapan, yiyen-içen ve dar boyunlarına boyunduruk vurulan atlar serbest bırakılınca uyurken gördükleri rüyalara ortak olan tek millettir. Ağırlıklı konular hakkında özen gösterildiğinde, bu konuda at sırtında istişare ederler" ve Zosimos'un "Arz üzerinde kendilerini güvenlikte hissetmezler ve at üzerinde yaşarlar ve uyurlar" dedikleri gibi at adeta Hunlar'ın ikametgahıydı. Günlük hayatta etinden, sütünden, derisinden, kılından faydalandığı, ihraç malı olarak da büyük bir iktisadi gelir temin ettiği at, aynı zamanda toprağa bağlı, hareketsiz kavimler üzerinde de büyüklük alameti idi. Nitekim Attila, Margus barışının yapıldığı Margus şehrine gelerek at üzerinde, isteklerini Doğu Romalılara antlaşma şartları olarak kabul ettirmişti.[356]

Bütün bunların yanında gücü ve sürati sayesinde de Hun ordusunun vazgeçilmez bir unsuru idi. Ordunun tamamına yakını atlı askeri birlikler oluştururdu. Hafif silahlarla teçhiz olunan süvari, at üzerinde her tarafa ok atabilir, kılıç sallayabilir ve atın çevikliği sayesinde de uzaktan muharebe yapabilirdi. Böylece ağır donanımlı ve yaya olan düşmanlarına büyük bir üstünlük sağlardı.[357] Yular, üzengi gibi at koşum takımlarıyla da ata hâkim olur, özellikle tahta ve deriden yapılan, önde-arkada başlıklığı olan eyer sayesinde de at üzerinde rahatça otururdu. Hun insanı at üzerinde uçsuz bucaksız coğrafyaları aşarak oralara hâkim olup üstünlük elde etti. Netice olarak, ömür boyu bu kadar iç içe olunan atla, Hunlar'ın kaderi adeta birbirlerine bağlı gibiydi. Bu sebeple, Hunlar'ın geniş bir coğrafyada, farklı bir çok kavim üzerinde kısa sürede hâkim olması ve özellikle yıkılmaz olarak kabul edilen Roma medeniyeti karşısında büyük başarılar elde etmesi, bir çok araştırmacı tarafından at ile ok-yay'ın temin ettiği avantajlara bağlandı. Nitekim daha sonraları Romalılar başta olmak üzere mağlup edilen kavimler de, Hun usulü atlı, üzengili, at koşum takımlı ve ok-yay kullanabilen askeri birlikler tesis ederek zaafiyetlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardı.[358] Bunların yanında Hunlar ile bugünkü Avrupa milletlerinin ecdadı olan kavimler,

---

356 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s. 162; İ. Kafesoğlu, "At", **İ.A.**, s. 27.

357 Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 270.

358 Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, s. 189; Esin, **a.g.e.**, s. 79; F. Grenard, **Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü** (trc. D. Yüksel), İstanbul 1992, s. 17.

aradaki münasebetler sayesinde giyim eşyası, çeşitli sanat tekniklerini öğrenmişler ve işlemeli kaftanları, kemerleri, tokaları, aynaları onlar sayesinde tanımışlardı. Öyle ki iç çamaşırını bilmeyen Romalılar, karşılarında keten gömlekle gördükleri Hunlar'dan iç çamaşırı ve gömleği alarak kullanmağa başlamışlardı.[359] Hunlar'ın bu sosyal ve askeri tesirleri Avrupa kavimlerinde derin yankılar bularak, Avrupa tarihine de bir hareket kazandırmıştı.

Sosyal Hayat

Giyim

Bozkırlarda at üzerinde devamlı hareket halinde bulunan Hun insanının en baş giyeceği pantolon ile çizme idi. Ayrıca soğuk ve rüzgara karşı başını bir şapka ile korurdu. Giyim eşyalarının başlıca malzemesini, aynı zamanda avda vurdukları, besledikleri koyun, kuzu, tilki, sığır, keçi derisi ve bunların yünleri oluştururdu. Ayrıca ticaret yoluyla elde ettikleri ipek, işlemeli kumaşlar ve değişik derilerden yapılan giysileri de mevcuttu. Pantolonun üzerine, önü düğme ile açılıp kapanan dizlerine kadar uzayan palto giyerler, bunun da üzerine kemer takarlardı. Hatta yün ve ketenden yapılan gömlekleri, iç çamaşırı Romalılar ilk defa onlarda tanımışlar ve kullanmışlardı. At üzerinde sağlam durabilmeleri için ayaklarına keçi derisinden yapılan çarıklar giyerlerdi.[360] Bu durumu Marcellinus, "ayakkabıları serbest adıma imkan vermez" şeklinde değerlendirmişti. Ayrıca onların ev kıyafeti ile sokak kıyafetleri arasında fark olmadığını da söylemişti. Hun erkekleri maddi durum ve içtimai mevkiilerine göre kemerlerinin tokalarını, kayışlarını, çizmelerini, paltolarını altın, gümüş, değerli taşlarla süslerlerdi. Başlarına giydikleri miğferleri de işlemeli ve süslü idi. Ayrıca, çizme ile kemerlerinde kartal başta olmak üzere çeşitli hayvan figürleri de bulunmakta idi. Hunlu hanımlar ise, entari şeklinde elbise, manto, kuşak ve başlıklarını değişik desenlerde süs eşyası ile donatırlardı. Bunlar altın, gümüş gibi kıymetli madenlerden oluşurdu. Kumaşları kıymetli parçalarla işlenmiş idi. Değerli taşlardan yapılan çeşitli biçimlerde tokalar takarlardı. Ayrıca süs eşyası olarak başlarına takılan taç, gerdanlık, kolye, küpe, bilezik, yüzük de kullanırlardı.

---

[359] Grenard, **a.g.e.**, s. 17.

[360] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 306; Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 93-94; Grenard, **a.g.e.**, s. 17.

Nitekim arkeolojik buluntular arasında da bunlardan çok sayıda gün ışığına çıkarıldı.[361]

Yiyecek-İçecek

Hunlar'ın en önemli besin maddesi at, koyun ve sığır eti oluşturuyordu. Nitekim, Attila'nın ünlü sofrasının baş yemeği etti. Priskos, kendisinin de bulunduğu bu ziyafet hakkında şu bilgileri vermektedir: "... önce Attila'nın önüne bir masa getirildi. Sonra diğer misafirlerin önüne de masalar konmaya başlandı. Üç veya dört adamın önüne bir masa kurulmuştu. Herkes kendi masasına konan yemekten yerdi. İlk önce salona Attila'nın hizmetçisi bir tepsi et ile içeri girdi sonra da bize hizmet edenler ekmek ve yemek getirdiler. Masalara koydular. Bize ve diğerlerine çok tatlı ve leziz yemekler getirildi...". hunlar bu yiyecek maddelerini genel olarak avlanma yoluyla temin ederlerdi. Ayrıca süt ve bundan elde edilen maddelerle de beslenirlerdi. Bulundukları coğrafya itibariyle balık etinden de faydalanırlardı. Bunların yanında devamlı hareket halinde olmalarından dolayı, karınlarını hazır yiyeceklerle doyururlardı. Özellikle sefer zamanlarında kalabalık ordunun ihtiyacını böyle temin ederlerdi. Diğer orduların arkasından hayvan sürüleri sevk edilirken, Hun askerinin yanında konserve et bulunurdu. Bunun için at, sığır etlerini bugünkü pastırma gibi kuruturlar ve at üzerinde bunu yerlerdi. Bu konuda Marcellinus şunları yazar: "... kendi hayat tarzlarında o kadar dayanıklıdırlar ki, ne ateşe ne de lezzetli yiyeceklere ihtiyaç duyarlar. Ancak her ne olursa olsun, her çeşit hayvanın pişirilmiş etlerini, bacakları ile atın sırtına koyup, etlerin bir parça ısınmasını sağlayarak yerlerdi." Hunlar'ın temel yiyecekleri ete dayandığından, sebzeden pek hoşlanmazlardı. Buna rağmen muhtelif sebze ve meyve çeşitlerini bilirlerdi. Hun ülkesinde arpa ve buğday yetiştirilir; bundan da genellikle ekmek yapılırdı. Ayrıca Hunlar bal şarabı olduğu tahmin edilen Medus'la, arpadan yapılan bir içki çeşidi olan Camum denilen içecekler de kullanırlardı. Bunların yanında kadim bir Türk içkisi olan Kımız da bulunurdu. Hun içecekleri konusunda Priskos şunları yazar: "Bizim için köylerden muhtelif yiyecekler getirdiler. Ekmek yerine darı, şarap yerine de onların Medus diye adlandırdıkları içkiyi getirdiler. Yanımızda bulunan hizmetçiler de

---

[361] Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s. 165.

bu yiyeceklerden ve arpadan yapılmış içkiden aldılar. Bu içkiyi barbarlar Camum diye isimlendirirler..."[362]

İktisadi Hayat

Hunlar'ın hayat tarzları ve iktisadi durumlarına dair Priskos, Marcellinus, Jordanes başta olmak üzere tarihi kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu sebeple, bazı araştırmacılar ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular ışığında değerlendirmeler yapmaya çalışmışlardır. Fakat tarihçilerin çoğu Ammianus Marcellinus'taki kısa bilgilere dayanarak, Hunları sürekli yer değiştiren, hayvan yetiştiren, otlak tutan, zaman zaman da avlanan bozkır göçebeleri olarak kabul etmişlerdir. Hunlar'ın yağmaya dayanan bir ömür sürdükleri, bu sebeple başarılı fetihler yapacak güce yükseldikleri görüşü de ağır basmıştır. Fazla istihsal ettikleri ürünler olmayınca da, uzun zaferler kazanamamışlar ve büyük bir imparatorluk vücuda getirememişlerdir. Yani hâkimiyet altına alınan, ziraatla uğraşan köylüler ve şehir sakinleri Hunlar'ın ihtiyaçlarını karşılamışlar ve gerek duydukları şeyleri üretmişlerdi.[363] Halbuki gerçek hiç bir zaman böyle olmamıştır. Hun imparatorluğu doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan stratejik bir sahaya hükmetmiştir. Bu sebeple ticaret kervanlarının geçiş noktasını oluşturmuştur. Bu mühim ticaret merkezlerinden birisini de Kama-Volga ulaşım sahası teşkil etmiştir. Kürkleri ile meşhur Kama, sadece Hunlar'ın iktisadi hayatında değil, tarihlerinde de mühim bir yer tutmuştur. Kaynaklarda bilgi olmamasına rağmen, sevk edilen ticaret mallarından vergi aldıkları kabul edilirse, büyük bir gelir elde ettikleri düşünülebilir. Hunlar'la, hem Batı hem de Doğu Roma arasında devamlı iktisadi alış verişler olmuştur. Bu faaliyetlerin eşit şartlarda sürebilmesi için de, belirli pazar yerleri tespit edilmiş ve bu yapılan antlaşmaların da şartlarından birini oluşturmuştur.[364] Hun ülkesinden ihraç edilen malların başında, hayat tarzlarının da gereği olarak at ve sığır gelmiştir. Romalılar'dan ise, ipek, kırmızı deriler, çeşitli hububat ürünleri, kendi ülkelerinde yetişmeyen bazı yiyecekler ve süs eşyaları ithal edilmiştir. Hunlar at, sığır, koyun gibi canlı hayvanların dışında, et, et konservesi, hayvansal gıdalar, deri, kösele, yün ve çok değerli olan kürk de satmışlardır. Geniş Hun ülkesinden istihsal edilen bu emtia, tekerlekli arabalar, yük

---

362 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s. 165.
363 E.A. Thompson, **A History of Attila and the Huns**, Oxford 1948, s. 171-177.
364 Vaezy, **a.g.e.**, s. 109.

hayvanları ve deniz yolu ile toplanarak değişik memleketlere ihraç edilmişlerdir.[365]

Şimdiye kadar elde edilen arkeolojik buluntular ışığında Hunlar'ın pek çok el sanatlarından da anladığı tespit edilmiştir. Bu sanatlar aynı zamanda insanların geçim kaynağını da teşkil etmiştir. Bunların başında ok ustalığı gelmiştir. Nitekim sanatkarane yapılan Hun oklarını Avrupalı kavimler taklit etmeyi başaramamışlardır. Ayrıca eyer ustaları, Hun akımları ile yayılan, tahta, deriden yapılan eyer imalinde en başta gelmişlerdir. Koşum, at başlığı imalatçılığı, demir ustalığı da Hunlar arasında gözde meslekleri oluşturmuştur. Hun ustaları, daha önceleri bilinmeyen, baklava biçimli, üç kanatlı, demirden savaş oku ve kargı uçları ile bir çığır açmışlardır. Değişik kılıç ve savaş bıçakları yapımı da önemli uğraş dallarından birini meydana getirmiştir. İmal edilen bu aletler, isteğe göre değerli taşlarla da süslenmiştir. Bu ziynet eşyaları çok az sayıda da olsa kuyumculuk sanatının gelişmesine yardım etmiştir. Ayrıca ağaç işleri ve oymacılık da, Hunlar arasında görülen başka bir uğraşıya teşkil etmiştir. Nitekim Priskos, tahtadan yapılan, ulaşım ve av için kullanılan sallardan, evlerden ve kadınların gergef işlemelerinden bahsetmiş, oymacılık sanatı şaheseri olan Attila'nın sarayı başta olmak üzere, Hun merkezindeki binalara şaşkınlığını saklayamamıştır. Bunlardan başka seramik, cam ve metal işleme sanatlarıyla da iştigal etmişlerdir. Bunların en güzel delilini, Hun buluntuları arasında çok sayıda bulunan bronz, bakır kazanlar, cam bardak ve kupalar olmuştur. Bütün bunlar Hunlar'ın başıboş değil, toplumun her kademesinde organize olarak yaşadığı gözler önüne sermiştir.[366]

AKHUNLAR (EFTALİTLER)

Akhunlar'ın ataları, MS. 400'lerde Çungarya steplerinde Avarlar (Juan Juanlar)'a bağlı Hua adında küçük bir oymaktan gelmektedirler.[367] Bu tarihten evvel, yani Çin sarayına ilk elçilik heyetini gönderdikleri 456 yılından elli-altmış yıl kadar önce

---

365 Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s. 166.

366 Ögel, **a.g.e.**, s. 103 vd.; Ahtembeyoğlu, **a.g.e.**, s. 167.

367 B. Ögel, "İlk Töles Boyları, Uygur, Ting-ling ve Kao-Ch'eler", Belleten, XII/48, s. 795-833.

kurulduklarına dair Çin kaydı şüphe ile karşılanmalıdır. Hunlar'ın Türkitan'dan batıya doğru yayılmaları, Kuzey Wei hükümdarı Wu-ti (424-452)'nin Juan Juanlar'a karşı giriştiği intikam savaşları sonunda, Juan Juanlar'ın güçten düşmelerine müteakip olmuştur.[368] Bu hadise 429'da cereyan etmiştir ki akabinde Weiler, Türkitan'daki küçük devletleri birer birer hâkimiyetleri altına almışlar ve muhtemelen bu hâkimiyeti kabul etmek istemeyen Hua oymağı batıya doğru çekilmiştir. Sonraları bu halk Hua adını kaybederek Ye-ta diye adlandırıldı.[369] Ye-ta teriminin, Hunlar'ın hükümdar ailesinin adı olduğu sanılmaktadır.[370] Eftalitler'in batıya yani Maveraünnehir'e gelişleri ise 429 yılından sonradır.

Eftalitler, Ceyhun'un güneyine indikleri vakit ilk ele geçirdikleri yer Valvalic olmuştur. Valvalic'in, Heyatile yani Eftalit ülkesi olduğu Hududu'l-Alem müellifince tasrih olunmaktadır.[371] Valvalic, bugünkü Kunduz dolaylarında, Çin kaynaklarının Huo'su idi.[372]

Akhunlar, IV. yüzyılda, Asya içlerinden batıya göç ettiler. Yüeçiler'in varisi Kuşanlar'ın çökmesinden sonra, Hun kabileleri arasında güçlenerek, büyük bir devleti kurdular. "Bozkır, İakartes ve Oxus" ne zaman geçtikleri kesinlikle bilinemiyor. Sogdiana'daki tarihleri şimdilik karanlık kalmaktadır. Ama Sasaniler'in kuzey doğusundaki topraklarında, Horasan'da sürekli akınlarda bulundukları bilinmektedir. Oxusveya Ceyhun'un güneyine, Belh Toharistan ve Çağaniyan'ı ele geçirmeleri, ancak tanıklığına arkeolojik belgelerden anlaşılmaktadır. V-VII. yüzyıldaki Çinli Budist hacıların şahadetlerine göre, Toharistan (Tu-huo-lo) ve Gandhara bölgesinde Akhunlar hâkim olmuşlar ve yaşamışlardı.

Akhunlar, bununla da kalmadılar. İklimi ve zenginliği ile farklı bir yaşayış ortamı olan, Alt Kıta'ya Hindistan'a indiler. İndus'un yukarı havzasında, şimdiki Pençab bölgesinde hâkim duruma geçtiler ve yerleştiler. Modern araştırıcılarca şehir kültürüne alışkın, tarımda deneyimli, kendilere has dini inancı olan Akhunlar, göçebe geleneklerini de sürdürmüşlerdi. Hsüen Tsang'ın anlatışına göre, Akhunlar, hemen her türlü hayat sahasını kullanmışlardı. Toharistan ve Badgis'in vadileri onların başlıca yaşayış alanları idi.

---

368 D.A. Akbulut, "Akhunlar (Kianit/Hyan) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler", Türkler I, s. 834.

369 Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s. 100.

370 Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 166.

371 Akbulut, **a.g.e.**, s. 834.

372 E. Konukçu, **Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s. 60.

Pençab ve kuzey Hindistan'da, yeni iklime alışmışlar ise de VIII. yüzyılda, asimilasyon rüzgarının etkisi ile kaybolup gitmişlerdir. Buna rağmen Akhunlar, Hind edebiyatında, destanlarında, kitabelerinde, paralarında, coğrafyasında uzun zaman kalabilmişlerdir. X. yüzyıldan itibaren, Hun adı yanında, bunların vakti ile iskan ettikleri Huna-Desa veya Huna-dhipa, Huna-Mandala gibi yer isimleri kullanılmaya devam edilmiştir.[373]

Akhun-Sasani Münasebetleri

Sasan tarafında kurulan ve kısa zamanda bütün İran'a hâkim olan Sasaniler, V. yüzyılda iyice güçlendiler.

Bunların "şah" adı verilen hükümdarları, Yezdegird, V. Behram, Firûz, Kavad ve Hüsrev Anuşirvan, Akhunlarla yakın siyasi ve askeri münasebetlerde bulundular. Türkler ve Hunlar'ın, Oxus: Ceyhun Nehri'ni zaman zaman aşarak İran arazisine girdikleri, Bizans, Arap, Ermeni kaynaklarınca bildirilmektedir. Hakan el-Türk anânevi sınır Ceyhun'u aşarak, Sasaniler'le savaşan liderdi. Ama, V. Behram Gur, yapılan savaşta onu öldürdü. Sınır ötesinde, Hakan'dan alınan araziye yeni vali tayin edildi. Ayrıca, taraflar arasında, sınır ihlallerini önlemek için kuleler yapıldı.[374]

Firuz, tahta geçişi sırasında yardımlarını gördüğü Eftalitler'e karşı silaha sarılmakta gecikmedi. 465 yılında, Eftalitler'in sınır kasabası Balaam'ı ele geçirdi.[375]

Sasani hükümdarı, 475 yılında ikinci defa sefer hazırlıklarına girişti. Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Gürgan'ı askeri merkez haline getirerek, bütün birliklerin burada toplanmasını emretti. Hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz büyük bir orduyu Horasan'a sevk etti. Eftalit hükümdarı da Badgis'ten harekete geçti ve başarılı bir taktik sonucu Firuz'u dört taraftan kuşattı. Onun Gürgan ile temasını kesti. Hiç bir kurtuluş umudu kalmayan Firuz'la alay edercesine, huzuruna gelip yere kapanmasını ve bir daha Eftalitler'e karşı savaşmayacağına, aradaki sınırı geçmeyeceğine dair yemin etmesini istedi. Taberi ve Yakut gibi İslam müellifleri, benzer şartları ihtiva eden bir barış anlaşması ile Sasaniler'in

---

373 E. Konukçu, "Akhunlar", **Türkler I**, s. 828.
374 Mesudi, Mürueu'z-Zeheb I, (tercüme Ebu'l-Kasım Payende), Tahran 1374, s. 303.
375 Konukçu, **a.g.e.**, s. 79.

Ahşunvar'a müracaat ettiklerini anlatmaktadır.[376] bu anlaşma ile Firuz, oğlu Kavad'ı Eftalit sarayına göndermek zorunda kalmıştır.

Sasani gururuna indirilen bu ağır darbenin intikamını almak için Firuz, 484 yılında tekrar harekete geçti. Hyrkania'da iken memleketin her tarafından askerler gelip ona katıldılar. Firuz'un harekat üssü yine Gürgan idi. Firdevsi, Sasani ordusunun Merv'den Amul'a, oradan da Behram Gur zamanında sınır tespit edilen Fiabr'a ulaştığını, buna karşılık, Ahşunvar'ın ordusuyla Semerkand önlerine geldiğini anlatmaktadır. sasani şahının Eftalit toprakları içerisinde bir süre ilerlediğini biliyoruz. Fakat Sasaniler'e göre çok doğuda ve Eftalitler'in de oldukça kuzeyinde bulunan bir yerin savaş alanı seçilmesi mümkün değildir. Sasani ordularının Bizans kaynağında zikredilen Gorgo'ya doğru ilerlediğini, Eftalitler'in boşalttıkları bu şehri ele geçirdikten sonra iler harekata devam ettiklerini Procopius'tan öğrenmekteyiz.[377] Mes'udi de Firuz b. Yezdigerd'in, Ahşunvar tarafından Horasan şehirlerinden Merv er-Rud'da öldürüldüğünü haber vermektedir.[378] Öyle anlaşılıyor ki Firuz, doğrudan doğruya Eftalitler'in kraliyet merkezi üzerine yürümüş, savaş da Maveraünnehir'de değil, Horasan'da cereyan etmiştir.[379]

Eftalit ileri gelenleri Ahşunvar'ı, önceki anlaşma ile Sasaniler'e her şeyin bağlı olduğu elverişli bir zaman bırakmakla suçluyorlardı. Fakat Ahşunvar, plan gereğince Firuz'u beklediği yere çekti ve mağlup etti. Başta Firuz olmak üzere bütün Sasani soyluları ve ordusu kılıçtan geçirildi. Güya bu hadiseyi haber alan Sasani komutanı Suhra, kalabalık bir ordu ile Ceyhun'a doğru ilerlemiş ve İranlılardan alınan esirlerle ganimet malların iade olunmasını sağlamıştı.

Eftalitler, zaferden sonra İran topraklarına girerek Merv er-Rud ve Herat şehirleri ile birlikte daha bir kaç eyaleti idareleri altına aldılar. İranlılar vergi ödemek zorunda bırakıldıkları gibi, Firuz'un oğlu Kavad'ın Eftalit sarayında gözetim altında tutulması halinin devam etmesine de ses çıkaramadılar. Böylece, 464-485 yılları arasındaki Eftalit-Sasani savaşları sonunda Ceyhun'un güneyinde ve

---

[376] Taberi II, s. 875-876; Yakut el-Hamavi, Mucemu'l-Buldan, V, Beyrut 1955-1957, s. 351; Konukçu, a.g.e., s. 67.

[377] Akbulut, **a.g.e.**, s. 836.

[378] Mesudi, I, s. 306.

[379] Akbulut, **a.g.e.**, s. 836.

batısındaki pek çok şehir ve kasaba, bir daha İranlılara geçmemek üzere Türk toprakları haline geldi.[380]

Firuz'un ölümünden sonra tahta kardeşi Balaş geçirildi. Fakat Sasaniler'in durumu oldukça kötü idi. Firuz zamanında, bazı büyük ve bakımlı şehirler Eftalitler'e terk olunmasına rağmen, onların baskıları azalmamış, İran kölelik bağından ve esaret zincirinden kurtulamamıştı. 484 savaşında büyük komutanların ve devlet adamlarının yok oluşları, öte yandan Eftalitler'e vergi ödenmesinden doğan mali külfet, durumlarını daha da zorlaştırmaktaydı. Sasani tahtına Eftalitler nezdindeki Kubad'ın seçilmesi, Eftalit baskısını azaltacak sanılıyordu.[381]

Eftalitler'in Horasan'da Yerleşmeleri

Kaynaklar, Firuz'un ölümünden sonra Eftalitler'in iki yıl bütün İran'a hâkim olduklarına işaret etmektedir ki bu, Türk nüfuzunun İran topraklarını kapsaması bakımından önemlidir. Bu durumda Sasaniler, Eftalit ülkesine akın yapmak veya orayı istila etmek teşebbüslerinden tamamen vazgeçmiş görünüyorlardı. İslam kaynakları, Kavad'ın saltanatı sırasında zuhur eden Mazdek isyanı ile Kavad'ın tahttan indirilip hapsedildiğini, hapisten kurtulduktan sonra Eftalit hükümdarından yardım alarak tekrar tahtını ele geçirdiğini anlatmaktadırlar. Bu yardıma karşılık Kavad, Eftalitler'e vergi ödeyecek ve sınırlardaki ihtilaf konusu toprakları onlara terk edecekti. Dineveri'de Sasaniyan, Firdevsi'de Çegani olarak geçen bölge yahut şehir bu yardıma karşılık Eftalitler'e terk olunmuştu.[382] Halbuki, Arapların Saganiyan olarak söyledikleri Çağaniyan bölgesi Eftalit-İran sınırında değil, çok daha doğuda, Güney Maveraünnehir'de bulunuyordu.

Sasani Şahı Kavad, kararlaştırılan vergiyi ödeyebilmek için Konstantinopolis (İstanbul)'dan borç para bulmaya çalıştı. Fakat İmparator Anastasius, ezeli düşmanının isteğini geri çevirdi. Bu şekilde hareket etmekle o, bir yandan Sasaniler'in Eftalitler'le düşmanlıklarının devamından yarar umuyor, öbür yandan da Kavad'ın alacağı para ile kendisine karşı ordular kurulması ihtimalini bertaraf etmek istiyordu. Talebinin reddedildiğini gören Kavad, Bizans'a savaş açtı. Bizans elindeki Armenia'ya bir ordu

---

[380] Akbulut, **a.g.e.**, s. 837.
[381] Akbulut, **a.g.e.**, s. 837.
[382] Dineveri, el-Ahbaru't-Tival, Kahire 1960, s. 66.

gönderdi. Bu orduda Procopius'un "Saberoi" dediği Sabir Türklerinden üç bin kişi bulunmaktaydı.[383]

Sasani-Bizans savaşlarından istifade eden Eftalitler, bir an için bütün dikkatlerini doğuya çevirme imkanına kavuştular. 491 yılından sonra Kao-ch'e Türkleri üzerine başlattıkları saldırılar, 510'da bir neticeye ulaştı. Kao-ch'e hükümdarını öldürüp oğlunu tutsak aldılar.[384] Böylece Eftalitler, doğuda Karaşahr ve Turfan bölgelerine hâkim oldular. Öte yandan Kavad, Hazar Kapısı'ndan çeşitli Türk boylarının saldırıya geçmesi üzerine Bizans imparatoru ile yedi yıl süreli bir barış antlaşması yaptı (505 veya 506). Çok geçmeden Eftalit-Sasani savaşları yeniden başladı. 513 yılına kadar aralıklı olarak devam etti. Fakat bu hususta olayların ayrıntıları hakkında elde yeterli kaynaklar bulunmadığından taraflar arasında mevcut durumun muhafaza edildiği neticesine varılmaktadır.

Hüsrev Anuşirvan (531-579) tahta geçtiği zaman, Çin Hakanı ona bir mektup göndererek Eftalitler aleyhine ittifak teklif etti. Firdevsi'deki Çin Hakanı, De Guignes'in zannettiği gibi Juan Juan hükümdarı olmayıp, Batı Göktürk Kağanı İstemi idi. Eftalitler, önce doğudan gelen soydaşları Göktürklere Maveraünnehir'deki hâkimiyetlerini kaptıracaklar ve daha sonra da Horasan ellerinden çıkacaktır. Bu konuya aşağıda temas edilecektir.[385]

Göktürk Siyasetinin Esasları

Türkitan'da, Göktürkler ilk defa bir dünya devleti olarak ortaya çıktılar. Dünya siyasetinde birden fazla devletle aynı anda ilişkiler kurmak, anlaşma ve ittifaklar yapmak suretiyle de ağırlıklarını hissettirdiler. Bu zamana kadar Türkitan'da görülen ikili savaş-barış münasebetlerinin yerini çok yönlü kuvvetler dengesi politikası idi. Bu Türkler için yeni bir şey olup, ileri devlet anlayışlarının bir gereği ve görünümü idi. Göktürk politikasının esasını şu şekilde özetlemek mümkündür. Önce Juan Juanlar'a karşı Batı Weileri ile anlaşma yapmak, Juan Juanlar ortadan kaldırıldıktan sonra, Sasanileri kendi yanına çekerek Eftalitler'e son vermek, İran'a karşı Bizans İmparatorluğu ile ittifak ve bundan çıkar sağlamak, nihayet her iki devlete üstünlüğünü kabul ettirebilmek

---

383 Ş. Baştav, "Sabir Türkleri", Belleten, V/1, 1941, s. 558.

384 Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 826.

385 Akbulut, **a.g.e.**, s. 837.

için kuvvete başvurmak. Bu politika sırasıyla uygulama alanına konulacaktır.

Batı Siyaseti ve Önemi

"Adet bakımından Çin İmparatorluğu, Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Göktürkler Çin topraklarını ele geçirseler bile orada yaşayamazlar"dı.[386] Bunca tecrübeden sonra Göktürk Kağanı'nın Çin'i istila etmek gibi bir düşüncesi olamazdı. Nitekim Mete'nin hatunu da Çin'i elde etmiş olsa dahi orayı idare edecek gücü kendinde bulamayacağını Hun hükümdarına söylemişti.[387] Türk Topalar Çinlileşerek eriyip gitmişlerdi. O halde Çin'e yaklaşmak Türklük için tehlikeliydi. Çin, uzaktaki milletleri kendine çekip iskan ettikten sonra kötü şeyleri o zaman yapardı. Takip edilmesi gereken yol, hâkimiyeti batıya yaymaktı.[388]

Bu yüzden Göktürkler, dikkatlerini Türklerin yoğun olduğu sahalara çevirdiler. Bu saha batıya doğru Issık Göl'den itibaren Çu, Talas vadileri ile Maveraünnehir ve Doğu İran'a, güneyde Afganistan'a kadar uzanıyordu. MÖ. 1. yüzyıldan beri bu topraklar Türkler tarafından idare edilmekteydi. Göktürkler'in ilgilendikleri sahalar bu kadarla bitmiyordu. Aynı zamanda Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyindeki bugünkü Güney Rusya düzlükleri de bu siyasetin bir bölümü olarak görünmektedir. Anlaşılıyor ki Göktürkler sadece Türklerin yaşadıkları bölgeleri ele geçirmek suretiyle "Türk Birliği"ni gerçekleştirmenin peşinde idiler.[389]

Tarihi hadiseleri tek sebebe bağlamak doğru değildi. Çoğu kere olayların birden fazla sebebe dayandığı bilinmektedir. Bu hakikat iledir ki batı, siyasi durumunun yanında, askeri ve ticari bakımdan da önemli idi. Sonradan Göktürk Kağanlığı'nın belkemiğini teşkil edecek ve "Batı Göktürkleri" diye adlandırılacak olan On-Oklar, Altaylar'ın batısı ile Seyhun arasındaki bölgede yaşıyorlardı.[390] Verimli toprakların batıda oluşu ve İpek Yolu'nun bölgeden geçmesi Göktürkler'in batı siyasetine ağırlık kazandırıyordu. Bütün bunların yanında, eski düşmanları Juan Juanlar'ın müttefiki Eftalitler'le her halde bir hesapları olmalıydı. Öte yandan Türk hükümdarlık anlayışı gereği Göktürk kağanlarının fetihlerde

---

[386] İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar ...", s. 100.
[387] Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 406.
[388] Ergin, **a.g.e.**, s. 2.
[389] Akbulut, **a.g.e.**, s. 838.
[390] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 77.

bulunduklarını düşünmek de mümkündür. Çünkü onlar, idare etme yetkisinin Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanıyorlardı.[391]

Kısaca ifade etmek gerekirse, Göktürkler doğuda ve güneyde yayılmanın olumsuz neticeler doğuracağını biliyorlardı. Batı ise Türklerle meskun olduğundan, kendilerini yabancı kabul etmeyecekler ve Göktürkler eriyip yok olma tehlikesinden kurtulacaklardı. Bu da Türklük düşüncesinden, Türk olarak yaşamak mücadelesinden kaynaklandığı için fevkalade önemli bir hadisedir.

Eftalitler'le Savaş ve Eftalit Devleti'nin Sükutu

Göktürk siyasetinin ikinci aşaması, Sasaniler'le ittifak yapıp Eftalitleri ortadan kaldırmaktı. Bu sebeple İstemi Kağan elçilerini İran şahı Hüsrev Anuşirvan'a yolladı. Ancak tehlikenin farkına varan ve bunun kendileri için doğuracağı sonuçları çok iyi hesaplayan Eftalitler, Göktürk-Sasani ittifakını önleyebilmek amacıyla İstemi Kağan'ın elçilerini yakalayıp öldürdüler. Bununla da yetinmeyip, Ch'i Sülalesi ile Göktürkler'e karşı anlaşma yapmak yolları aradılar. Bu haber İstemi Kağan'a ulaşınca, Sasani yardımını beklemeden derhal ordusunu Çaç (Taşkent)'tan harekete geçirdi. Olaylar o kadar hızlı cereyan etmişti ki Eftalitler Çinliler'le anlaşmaya muvaffak olamadıkları gibi, ordularını da seferber hale getiremediler.[392]

Göktürk ordusu Buhara önlerine gelinceye kadar hiç bir direnme ile karşılaşmadı ve savaş da olmadı. Taberi'de V.r.z, Vezr, Firdevsi'de Gatkar olarak geçen Eftalit hükümdarı, Göktürk istilası başladıktan sonra bir ordu toplayabildi. Huttal ve Tirmizliler'den meydana gelen orduda Belh, Seknan, Amuy ve Zem'den alınan paralı askerler de bulunuyordu. Bu ordu kuzeye doğru harekete geçirildi. Gerçekte ordunun merkez üssünden çok uzağa gitmesi ve Türklerle savaşa tutuşması askeri bir hata idi. Üstelik Göktürk birlikleri dip diri ve dinlenmiş bulunuyordu. Taberi'yi kaynak olarak kullandıkları anlaşılan De Guignes ve E. Bretschneider'e göre, iki ordu Nahşap yakınlarında karşı karşıya geldi. Çok şiddetli geçen çarpışmalardan sonra Eftalit ordusu yenilgiye uğradı ve dağıldı. Hükümdarları da ölenler arasında bulunuyordu. Kaçan askerlerin ve halkın çoğu İran topraklarına girdiler. Eftalit ileri gelenleri ölen hükümdarlarının

---

[391] Donuk, "Türk Devletinde ...", s. 55.
[392] Akbulut, **a.g.e.**, s. 839.

yerine Ahşunvar'ın soyundan olan Feğani adında birini tahta geçirdiler. Menandros'a göre, bu olay 562 yılında vuku bulmuştu.[393]

Eftalit Topraklarının Paylaşılması

Eftalit Devleti'nin Göktürk-Sasani ittifakı sonucu yıkıldığı görüşü ortaya atıldığından bu yana, hemen hemen bütün araştırıcılar, tenkide ihtiyaç dahi duymadan bu fikri benimsemişlerdir. Taberi, Mes'udi, Dineveri ve Firdevsi'de bu düşünceyi destekler mahiyette kayıtlar bulunmaktadır. Sadece Mukaddesi, eski geleneğin tesiri ile, "Firuz'un intikamını almak için" Anuşirvan'ın Hakan'a yardım ettiğini haber vermektedir. Böyle bir antlaşma, zannedildiği gibi başlangıçta değil, fakat Göktürkler ve Sasaniler ele geçirebildikleri ölçüde Eftalit topraklarına sahip olduktan sonra aradaki ortak sınırın ihlalini önlemek için yapılmıştır. İstemi Kağan'ın kuzeydoğudan Eftalitler'e saldırıya geçtiğini öğrenen Husrev Anuşirvan, hiç vakit kaybetmeden Belh ve Toharistan taraflarına bir ordu gönderdi. Eftalitler'in içerisinde bulundukları kötü durumlarından istifade eden Sasani ordusu, R. Grousset'ye göre, Belh ve Kunduz'a yani eski Hellenler'in Baktria'sına doğru hızla yayıldı.[394] Bu harekat sırasında Sasanileri'in ele geçirdikleri yerleri Dineveri zikretmektedir. Ona göre, Toharistan, Zabulistan, Kabulistan ve Sağaniyan İran topraklarına katılmıştır.[395] Mes'udi ise, Anuşirvan'ın Belh Nehri (Ceyhun)'nin ötesine geçtiğini ve Huttal sınırına kadar olan sahaya hâkim olduğunu söylemek suretiyle Sasani istilasını daha geniş sahaya yayılmış olarak göstermektedir.[396]

Fakat Sasaniler'in Ceyhun'u geçip, Maveraünnehir'de fetihlerde bulunduklarını söylemek oldukça zordur. Her ne kadar İslam tarihçileri, İran Şahının Türk Hükümdarından bunun, yani Eftalitler'den aldığı toprakların acısını çıkardığını söylemekte iseler de bu, ihtimal dahilinde olmaktan çok uzaktır. Muhtemelen Sasaniler, eski Eftalit-İran sınırındaki Merv er-Rud ve Talekan gibi kasabaları almışlar ve Bizans kaynaklarından anlaşıldığı üzere, sınırlarını doğuda Ceyhun nehrine kadar genişletmişlerdi. Bu sarıda Batı Göktürkler'in Buhara dahil, bütün Maveraünnehir7e

---

[393] Akbulut, **a.g.e.**, s. 840.
[394] Grousset, **a.g.e.**, s. 82.
[395] Dineveri, **a.g.e.**, s. 68.
[396] Mesudi, Müruc, I, s. 309.

sahip bulunmaları, Anuşirvan'ın korkuya kapılmasına ve bütün dikkatini Türklerden yana çevirmesine sebep olmuştur.

Bu hadiselerle ilgili olarak İslam kaynakları Göktürk Kağanı'nın adını da zikrederler. Onu, Sincibu Hakan diye isimlendirirler. İbn Hurdadbih'e göre, Sincibu Hakan sadece Türkler'in büyük hükümdarlarına verilen unvandı. İkinci derecedekiler Tarhan, Nizek, Gurek vb. gibi unvanlar taşımakta idiler.[397] Çin kaynakları her ne kadar Eftalitleri yenilgiye uğratan Kağan'ın Mu-kan olduğunu söylemekte iseler de Bizans kaynakları Silzibulos veya Dilzibulos adını vermek suretiyle İslam kaynaklarına yaklaşmaktadırlar. Haussig'e göre bu, Sil yani Sir-Derya yabgusu demektir. Öte yandan Sir'in sahip anlamına geldiği de söylenmektedir. İstemi, merkezini Yulduz'da kurduktan sonra Hsi-mien Kağan, yani Batıya bakan Kağan unvanını almıştı. D.M. Dunlop, İslam kaynaklarındaki "Çin Hakanı" ve Ermeni kaynağındaki "Çenestan Çepetukh" deyimlerinin bir başka şekli olarak gördüğü Sincibu'nun, Sin yani Çin ve Cibu/Cebu yani yabgu kelimelerinden meydana geldiğini ileri sürmektedir. Bu durumda Sincibu, Çin yabgusu yahut Çin kağanı demektir ki Göktürk hükümdarlarının İslam kaynaklarında bu şekilde adlandırıldıkları bilinmektedir.[398]

Sincibu Hakan, Şaş, Fergana, Keş ve Nesef'i alarak Buhara'ya ulaşmış bulunuyordu. Daha önce Eftalitler'e bağlı bulunan Soğdlar ve öteki Maveraünnehir kavimleri onun idaresi altına girdiler. Eftalit yönetiminden memnun olmadıkları anlaşılan Chao-wu hanedanı mensupları, savaş sırasında Göktürklere yardımcı olmuşlardı. Bu yüzden onlar, mahalli idareciler olarak durumlarını muhafaza ettiler. Belh ve Toharistan hâlâ Eftalitler'in elinde bulunuyordu. Buraları Göktürkler tarafından henüz alınabilmiş değildi ve aynı zamanda Sasaniler'in de hâkimiyeti söz konusu değildir. Çünkü Hsüan-tsang'ın seyahati sırasında bu topraklar Türklere aitti. Halbuki kaynaklarda, Türklerin bölgeyi Sasanilerden aldıklarına dair bir kayıt bulunamamaktadır.

Göktürkler için bütün bu olumsuz vaziyete, başka bir ifade ile bir yandan Eftalit topraklarının tamamına sahip olamamaları, öbür yandan güçlü Sasani komşuluğuna rağmen, Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasına hâkim olmakla, Türkitan'daki toprakları iki kat

397 İbn Hudadbih, Kitabu'l-Mesalik Ve'l-Memalik, Ed. M.J. De Goeje, E.J. Brill, 1889, s. 40-41.
398 Akbulut, **a.g.e.**, s. 840.

genişlemiş oldu. 562'de Eftalit topraklarının paylaşılması ile Ceyhun, Göktürklerle Sasaniler arasında "yeşil hat" (savaş sınırı) olmuştur.[399]

Hindistan'daki Akhunlar

V. yüzyılın ikinci yarısında, Akhunlar Ceyhun'u geçerek, Belh, Toharistan ve doğu kısımlarını ele geçirdiler. Aksungur adına hareken eden bir başka Hun grubu, Afganistan'ı burayı Hindistan'a bağlayan aşılması son derece zorluk arz eden geçitleri aşarak, Pencab'ı istila ettiler. Kuşanlardan sonra yatışmış olan kuzeyden istilalar bu defa bütün hızı ile Tigin unvanı taşıyan Toraman tarafından idare edilmiştir. Akhunlar adına Hindistan'ın üst bölgelerinin gerçek ve ilk fatihi Toraman olmuştur. 500-515 yılları arasında saltanat sürdüğü anlaşılan Toraman, Tigin unvanı yanında, Maharaca, Şah, Jauvla, Racadhiraca'yı da kullanmıştır. El-Biruni'nin Laga-Turman'ı, Huna Raca sıfatı ile on beş yıl kadar Hindistan'da korkulan kimse oldu.[400]

Gandhra ve Sakala/Siyalkut'ta oturan, Hindistan'ın Attila'sı olarak tanımlanan Mihirakula, 515-550 yılları arasında, otuz yıldan fazla saltanat sürmüştür. Cosmos Indcopleusters, Hindistan gezisinde iken, üst ülkenin hükümdarı Gollas idi. Gollas: Gula: Kula okunuşu olan isim, Mihiriakula'nın kendisi ile ilgilidir. Kaynaklarda ve paralarda, Bo (g) o Saho Zovolovo Mihroziki, Caturmukha-Kalkin: Kalkiraca yazılışı da Mihirakula'ya verilen sıfatlardı.

Mihirakula, babası gibi büyük bir liderdi. Kısa zamanda Hindistan'ın Ganj ve İndus bölgelerini kendi topraklarına kattı. Başlıca rakipleri maharaca ve racalar idi. Gupta birliği ile mücadeleler de Akhun-Hind çatışmasının taraflarının temsilcisi idi.

Hindistan'daki Akhun hâkimiyeti, kuzeydeki çöküşle birlikte hızlandı. Mihirakula'nın halefleri ise Hindular karşısında başarılı olamadı. Önceleri mleccha, sonraları Huna diye tanınan bu Türkler, Alt Kıta'dan asimile sureti ile tehlikesiz hale getirildiler. Afganistan ve Pencab'da ise "Şahi" sureti ile bir süre kendilerinden söz ettirdiler. Gazneliler'in bölgeye gelişlerine kadar Akhun kalıntıları mutad hayatlarını devam ettirdiler. Kaynakların bildirdiğine göre

---

399 Akbulut, **a.g.e.**, s. 841.
400 Konukçu, "Akhunlar", s. 829.

Kalaçlar, Akhunlar'ın kalıntısı olarak uzun zaman yaşadılar.[401] XII. yüzyıldan sonra da yine siyasi hadiselere katıldılar hatta yine Türk menşeli Dehli sultanlıklarının kurulmasında rol oynayanlar arasında idiler. Kalaçların Dehli, Malya ve Bengale'deki hâkimiyetleri ise XIII. yüzyıldan sonradır.

Arap-Akhun Mücadelesi

İslamiyet, Arabistan'da ortaya çıktı. Bu dinin yayıldığı ve yayılmakta olduğu Doğulularca (Çinli müelliflerce) biliniyordu. Dört halife ile başlayan akınlar sonunda, koca Sasani Şahlığı tarihe karıştı. III. Yezdegird (632-651) son şah olarak tarihteki yerine aldı. Onun çağdaşı Tarhan Nizek idi. Türkçe Tirek ismi ile ilgisi olan Nizek, "Tarhan" unvanı ile dikkati üzerinde toplamıştır. Sasanilerden sonra Araplarla büyük mücadele yapmış, Toharistan ve Badgis yöresinde, önce Abdullah bin Amir sonra Kuteybe, VIII. yüzyıl başında sistemli bir ilerleyiş ile Akhunları/Haytalları mağlup ettiler ve direnişin büyük lideri Nizek Tarhan'ı öldürdüler. Taberi, Belazuri, Dineveri ve İbnü'l-Esir'den naklen bu acı son hakkında şunları yazmaktadır:[402]

"Nizek, bunun üzerine yanında Cebgûye, onun halifesi Sûl Tarhan, güvenlik kuvvetleri komutanı Tarhan, yeğen Şükran (!) bulunduğu halde Kuteybe'nin bulunduğu yere geldiler. Haccac'ın mektubunun gelmesi beklenildi. Kırk gün sonra cevap geldi. Haccac Kuteybe'ye, Nizek'i öldürmesini emrediyordu. Kuteybe, bunun üzerine Nizek'i yanına çağırdı ve boynunu vurdu. Başını Haccac'a gönderdi. Cebgûye Şam'a gönderildi. Velid'in ölümüne kadar orada kaldı. Kuteybe, Toharistan'dan ayrıldı ve Merv şehrine döndü."

Böylece, 709-710 yılında, Toharistan'daki Akhun/Eftalit hâkimiyeti de sona ermiştir.

Nizek Tarhan'dan sonra, bölgede İslamiyet yayılmaya başladı. Eski dini koruyanlar, Budizm'den ayrılmayanlar ise "kafir" olarak nitelendirildiler. Akhunlar, şehir kültürünü benimsemişlerdi. Bunun yanında yerleşik düzende tarım hayatını devam ettirmişler, ticaret yolları üzerinde olmalarından dolayı yine eski zenginliklerini koruyabilmişlerdir. Çinli gezginlerin ifadesine göre dini hürriyet sağlanmış ve Budistler, Toharistan, Belh, Tirmiz'de viharalarında eğitim ve ibadetlerini devam ettirmişlerdi. Sanğharamas denilen

---

[401] F. Köprülü, "Halaç", Belleten V/I, s. 109-116; E. Esin, "Butan-ı Halaç", Türkiyat Mecmuası, XVII, 1972, s. 44-60.

[402] İbnü'l-Esir, el-Kamil Fi't-Tarih IV, (çev. B. Eryarsoy), İstanbul 1986, s. 494-495.

büyük yapı VII. yüzyıl başlarında hâlâ ayakta idi ve Hsüen Tsang VII. yüzyılın ilk yarısında burayı ziyaret etmişti.[403]

Akhunlar, Hunlar'ın kolu ve devamı olarak İran, Çin, Hindistan'da göze çarptılar. Sasani / Göktürk işbirliği ile 557'de ortadan kaldırıldılar. Hindistan'da ise asimile sureti ile tarih sahnesinden silindiler. Savaşları ve muhteşem dünyaları tarih kitaplarında, kitabelerde ve paralarda yaşatılmaktadır.

DİĞER TÜRK DEVLETLER VE TOPLULUKLARI

Macarlar

Macarların en eski cedleri, Batı Sibirya'dan ve Ural Dağları'nın iki yakasında yayılmış olarak yaşayan Fin kavimlerinin Ugor kolundandır. Bu kavimler, avcılık ve balıkçılıkla geçinen, siyasi birlik kurmaktan aciz, alabildiğine ilkel bir sosyal bünye oluşturuyorlardı. Bu kavimler grubuna mensup bulunan "Önmacarlar", belki de Milattan önceki dönemlerden beri Batı Sibirya'ya kadar uzanan bölgelerde yaşayan, çok erkenden siyasi bir varlık oluşturmuş, ekonomik yönden daha yüksek bir seviyeye erişmiş bulunan "Batı Türkleri" ile uzun süren temaslarda bulunurlar. Ve bunun neticesi olarak, diğer bütün Fin Ugor kavimlerinden farklı sosyal bir yapıya kavuşur, tıpkı, Türk kavimleri gibi askeri ve siyasi bir teşkilat kurma kabiliyeti kazanırlar. Etnik menşeleri de dilleri Fin Ugor olmasına rağmen, uzun zaman Türk soyundan kavimlerin idaresinde yaşamalarıyla, ziraatı ve hayvan beslemeyi bilen yeni bir atlı kavim meydana gelir. VI. yüzyılda Sabarlar tarafından güneye itilen Macarlar, Hazar Hakanlığı'na bağlanmışlardır.[404]

Tarih, Miladi 830 yılına kadar, Macar milletini tanımaz. IX. Yüzyılda, Güney Rusya'da hüküm süren ve Göktürk Devleti'nin Batı'daki devamı sayılan Hazar Devleti'nin iç bünyesinde meydana gelen siyasi çalkantılar ve zaaf sonunda, Macarlar ilk defa sahneye çıkarlar. Bu tarihten sonra, Bizans İmparatorluğu ve Turan Bulgar Devleti arasındaki ilişkiler sırasında, bu devletlerin ittifak ettikleri bir

---

403 N. Togan, **a.g.m.**, s. 21-64; Konukçu, **a.g.e.**, s. 830.

404 Ş. Baştav, "Macarlar'ın Menşei ve Türk-Macar Akrabalığı", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 10, Aralık 1994, s. 49-51.

kuvvet olarak görülürler. Lakin, aynı dönemde doğudan gelen kuvvetli Türk boyu Peçenekler'in hücumuna uğrayarak batıya doğru ilerlemeye mecbur olurlar ve bugünkü yurtlarını işgal ederek, 596'da orada yerleşirler.

Yeni yurtlarında, ziraatı, hayvan yetiştirmeyi tanıyan, yerleşik hayata alışan Macarlar'ın göze çarpan hususiyetleri, ordular idare edebilen ve devlet kurma yeteneğine sahip bir millet olmalarıdır. Bu vasıflarının bir neticesi olarak, Batı'ya Balkan ülkelerine ve Bizans arazisine yaptıkları akınlarla komşularını dehşete düşürürler. Lakin her taraftan yerleşik İslav, Germen, Latin, Grek grupları ile çevrilen Macarların bu hayatı sürdürmelerinin, vaktiyle aynı yerde yaşayan ve Türk soyundan olan Hunlar ve Avarlar gibi yok olmaları neticesini doğuracağını anlayan ve Türk soyundan gelen Arpad hanedanı idarecileri, onların Hıristiyanlığı kabul ederek Roma Katolik kilisesine girmelerini ve bu suretle Avrupa camiasına katılmalarını sağladı.[405]

Doğudan gelen ve göçebe çoban hayatı sürdüren kavimlerin yaşamak için ideal bir yer olarak seçtikleri Macar Ovası'nda yerleşen Macar milleti, bu hadiseden sonra da diğer Türk kavimleri tarafından rahat bırakılmaz. Nitekim X. yüzyılda Peçenekler ve XI. yüzyılda Kumanlar, Güney Rusya bozkırlarından Karpat dağları havzasına kadar uzanan sahada, uzun zaman Kiev Rusyası'nı, Bizansı ve Macarları devamlı olarak rahatsız ederler.

XI. yüzyılın sonunda, Bizans'ın tahrikleriyle bu iki büyük ve kardeş Türk kavminin birbirlerine karşı giriştiği şiddetli mücadelede, Peçenek kavmi hemen hemen tarih sahnesinden silinir. Peçenekler'in artıklarının mühim bir kısmı Macaristan'da, diğer kısmı dağınık bir halde bütün Balkanlar'da ve Bizans arazisinde yerleşirler. Müteakip yüzyıllarda, 1241 Moğol istilasına kadar süren devrede, Güney Rusya, Balkanlar, Bizans ve Macaristan arazisinde en büyük siyasi faktörlerden biri, Kumanlar veya daha sonraki adı ile Kıpçaklar'dır.

Moğol istilası, Kuman hâkimiyetine son verdiğinden Kumanlar'ın büyük bir kısmı Macaristan'a yerleşirler. Bu olay Macar devletini uzun zaman meşgul eder. Tuna'nın doğusundaki büyük Macar ovasında eriyen, önce Hıristiyan olan ve ardından Macarlaşan bu Türk boyu Katolikliğin Doğu Avrupa'da koruyucusu olur.

---

[405] Baştav, **a.g.m.**, s. 49.

1526 Mohaç Meydan Muharebesi sonucunda Macar devletine son veren Osmanlı, 1541'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan'ın başşehri Budapeşte'yi işgali ile Macaristan'daki Türk idaresi, 1699 Karlofça muahedesine kadar sürer.[406]

Bulgarlar

Bulgarlar'ın Türk asıllı oldukları son yapılan araştırmalarla kesinlik kazanmıştır. Bulgarlar'ın Güney-Rusya bozkırlarına Hun dalgalarından biriyle ulaşmış oldukları anlaşılıyor.

Bunlar 481 yılında Bizans İmparatoru Zenon (474-475, 476-491)a Gotlar'a karşı yaptıkları savaşta yardım etmişlerdi. Daha sonra Hun kütleleriyle karışan ilk Bulgar birliğinde On-ogurların çoğunlukta oldukları anlaşılıyor. Bu sırada Bulgar ülkesinin merkezi Kafkasya-daki Kuban nehri ve Azak Denizi havalisindeki bozkırlar idi.

Bulgarlar önceleri Göktürk Kağanlığı'nın idaresi altında yaşıyorlardı. Ancak 630'da Göktürk Kağanlığı'nın fetret devrine girmesi üzerine Bulgarlar "**Büyük Bulgarya**" Devleti'ni kurdular. Fakat bu devlet uzun ömürlü olmamış, 665'den sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştı. Bu parçalanmadan sonra Asparuh idaresin-deki kalabalık Bulgar kütleleri Tuna'ya doğru yönelmiş ve Balkanlara girerek (668 ve ya 671), Tuna Bulgarları Devleti'ni kurmuştur (681). Tuna Bulgarları zamanla Slavlar ile karıştılar ve Boris Han'ın 864'te Ortodoks'luğu resmen kabulüyle de Hristiyan oldular.

Bulgarlardan bir kısmı ise X. yüzyıla kadar eski yerleşme sahalarında Kuban nehri ve Azak denizi havalisinde kaldılar. Bulgarların bu ülkesi Bizans ve Rus tarihleri tarafından "**Kara Bulgarya**" olarak adlandırılmıştı. Bunlar da Bulgar tarihinde önemli bir rol oynamamış belki de daha sonraki birbiri arkasına gelen Macar, Peçenek ve Kuman dalgaları içinde kaybolup gitmişlerdi.

Büyük Bulgarya Devleti'nin Kobrat'ın ölümünden sonra parçalandığını ve önemli bir kısım Bulgar topluluğunun kuzeye gittiklerini biliyoruz. Kobrat'ın oğlu Kotrag yönetiminde, büyük çoğunluğunu Otuz-Oğuzlar'ın oluşturdukları bu Bulgar kütleleri, Orta İdil yani İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdir. Bu çekilmenin VII. Yy. sonu ile VIII. Yy.

---

[406] Baştav, **a.g.m.**, s. 51.

başlarında olması muhtemeldir. Bölgeye gelen Bulgarlar yerli halk Fin-Ugorları ve MS. III. Yy’dan beri burada bulunan diğer Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştirerek, bölgeyi süratle Türkleştirmişler ve İtil (Volga) Bulgar Devleti’ni kurmuşlardır. Fakat bugün için bu devletin ilk iki yüzyılı hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedeni yaşadıkları bölgenin medeni merkezlere olan uzaklığıdır.

İtil Bulgar Devleti’nin siyasi sınırları, bölge-nin çok hareketli olması ve sürekli çapulcu akınları dolayısıyla zaman zaman bazı değişiklikler gösterdi ise de, en geniş döneminde Ural dağları-ndan Oka nehrine, Ustyug’daki Dvina’dan Don ve Samara kaynakları-na kadar uzanıyordu. Burayı kısaca Volga ve Kama arası olarak da belirlemek mümkündür. Kuruluştan itibaren Volga Bulgarları, Hazar Devletine bağlıdırlar. Fakat bu bağımlılığın cok sıkı olmadığını, yalnızca vergi vermek, buna karşılık iç ve dış işlerinde tamamen serbest kalmak biçiminde olduğunu biliyoruz. Bunu, Bulgarlar’ın Hazarlar’a ait gemilerden de gümrük vergisi almaları ve Abbasi halifesiyle doğrudan temas kurabilmiş olmalarından anlıyoruz.

Bulgarlar coğrafi konumlarının da etkisiyle ticarete önem vermişlerdir. Bu arada Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesi, Harezm ve Samani ülkelerinde İslam tüccarlarıyla yoğun ilişkileri, buna mükabil olarak Bulgar bölgesine gelen Harezmli tâcirlerle alâkaları sayesinde, onlar arasında İslam kültür ve dini yayılmaya başlamıştır. Bu gelişim 900’lerde Bulgarlar arasında İslam dininin önemli ölçüde yayılması neticesini doğurmuştur. Mamafih İslamiyetin Volga bölgesine daha ziyade Türkitan’dan gelmiş olması lazımdır. Çünkü Arap coğrafya edebiyatında Hârezmli tâcirlerin Bulgar ülkesini sık sık ziyaret ettiklerine dair oldukça geniş malumata sahip olduğumuz gibi, kâmetin de Bulgarlar arasında Türkitan örneğine uygun olarak iki defa getirildiğini biliyoruz. Sonuçta bu döneme ait en eski kayıtlar Bulgarları, camileri ve mektepleri olan tüccar ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedirler.

Bulgar Hanı Şelkey oğlu Almuş Han 921’de Abdullah Başto el-Hazari’yi Bağdad’a Abbasi halifesi Muktedir Billah’a elçi olarak göndermiştir. Bulgar Hanı Almu,, gönderdiği elçi vasıtasıyla; İslamiyeti kabul ettiklerini bildirmekte, bölgelerinde dini öğretecek din alimleri ve mimarlar göndermesini rica etmişti. Halife Mukteda

Billah Cafer tarafından gönderilen kalabalık bir elçilik heyeti 922 Mayısı'nda Bulgarlar memleketine vasıl oldu.[407]

Almuş Han ve maiyeti , elçilere fevkalade bir kabul göstermişler ve o tarihten beri Bulgar memleketi Abbasi halifelerine bağlı bir Müslüman yurdu olmuştur. Abbasi Halifesi ve Bulgar Hanı namına sikkeler basılmakta, taş camiler, saraylar ve diğer binalar inşa edilmekte idi. Bulgarlar, Müslümanlığı kabul ettikten sonra onların yurdu Türk-İslam medeniyetinin kuzey-batısında en ileri giden "uç"u olmakla büyük bir ehemmiyet kazanmıştı.[408]

İtil (Volga) Bulgarları, Müslüman olmayan komşuları ve çevre ülkeleriyle, olumlu-olumsuz, çeşitli ilişkiler içerisine girmişler-dir. Nitekim 964 ve 985'te Rus Kief Prensliği, Bulgar ülkesini istila ettiyse de, daha sonra Ruslarla olan münasebetler geliştirilerek 1006'da bir ticaret anlaşması yapılmıştır. Fakat bu iyi ilişki dönemi pek uzun sürmemiş, XI. yy.ın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti dolayısıyla tekrar bozularak, Moğollar'ın ortaya çıktığı XIII. yy'ın ilk yarısına kadar (1164, 1184, 1205, 1220) devamlı savaşlara neden olmuştur. Ruslarla sulh ancak 1230'da tesis edilebildi.[409]

Rusya ve Doğu Avrupa'nın fethi Cengiz'in torunlarından Batu Han tarafından başlatılmıştı. Ruslara karşı bir zafer kazanarak doğuya dönmekte olan Moğol ordusu (1224) tuzağa düşürülerek, İtil Bulgarlarınca ağır kayıplara uğratıldı. Batu Han bunun intikamını almak için Bulgar memleketine sefere çıktı (1236). Sivil insanları öldürdükleri gibi şehir ve köyleri de tahrip ettiler. Moğol saldırısından mescit, cami, hamam ve diğer yapılarıyla 50.000 nüfuslu Bulgar şehri de büyük ölçüde zarar gördü. Bundan sonra Altınordu Hanlığı'na bağlanan Bulgarlar, Kendilerini yeniden toparlamaya çalıştılar. Nitekim zaman zaman Altınordu Devleti'ne başkaldırmışlarsa da 1261 tarihinde ülkeleri yeniden tahrip edildi. Bundan sonra Bulgarlar bir daha toparlanamadılar ve dağıldılar.

---

[407] Bu elçilik heyetinde Halifenin mektubunu Bulgar Hanı'na götüren halifelik katibi meşhur **İbn Fadlan**'da bulunuyordu. İbn Fadlan'ın daha sonra kaleme almış olduğu gezi notları (**er-Rıhle**)sayesinde Bulgarlar hakkında geniş malumak edinebiliyoruz. A.N. Kurat, **IV- XVIII yy.larda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 115.

[408] Kurat, **a.g.e**. s. 115.

[409] A.N. Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara 1993, s. 63-68, Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 207-209.

Dağılma sırasında bir kısım Bulgarlar'ın, Kama'nın kuzeyinde Kazan nehri boyunca göç ederek bölgeye yerleştikleri ve buraları bütünüyle Türkleştirdikleri görülür. 1437'de kurulan Kazan Hanlığı'nın esas nüfusu Bulgar-Kıpçak karışımı Müslüman halktan oluşuyordu.[410]

Bulgarlarda İktisadi ve Sosyal Hayat

İtil Bulgarları, büyük çapta yerleşik hayata geçmiş, verimli ve uygun iklimli bölgelere sahip olmaları dolayısıyla çiftçilikte mahir olmuşlar, büyük köy ve şehirler kurarak buralarda ticarete önem vermişlerdir.

Bulgarların mükemmel çiftçi oldukları, arpa, darı, çavdar, buğday ektikleri, kendi ihtiyaçlarından maada etraflarındaki komşularına da ihraç ettikleri bilinmektedir. Her cins ehli hayvan besleyebildiklerinden, Bulgarlarda dericilik zanaatı bilhassa ilerlemişti; Bulgar gönü (işlenmiş deri) o devir piyasasında en çok aranan ticaret eşyasından sayılırdı. Bulgarlar kuyumculukta da ileri gitmişlerdi. Nitekim bu sahada İsveç'e kadar bütün batı Islavlarına tesir ettikleri görülür.[411]

Bilindiği gibi Orta İtil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey bölgelerini, Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Türkitan'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkenin bu konumu dolayısıyla Bulgarlar, baştan ikibaren şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardı. Bulgarlar gerek kuzeyde İskandinav kavimleri ve gerekse güneydeki, doğudaki ülkelerle; Hazar, Aral bölgeleri ve Harezm'le ticari ilişkiler içerisinde idiler. Türkistan, İran, Irak, Suriye, Mısır; Bulgar ihraç ürünlerinin en büyük alıcısı idiler.

Bulgarlarda ahaliden çok az vergi alınıyor, buna karşılık ticaret gemilerinden alınan % 10 nisbetin-deki gümrük vergisi, devlete büyük gelir sağlıyordu.

Bulgarlarda mübadele aracı olarak önceleri kıymetli kürkler kullanılmıştır. İbn Rustah'ın kayıtlarına göre; bir kürk 2,5 dirhem kıymetinde olup, en küçük para olarak sincap derisi

---

[410] Kurat, **Karadeniz'in Kuzeyindeki** s. 121 vd.

[411] Kurat, **a.g.e.** s. 114 vd.

kullanılmıştır.[412] Daha sonraları gelişen ticari ilişkilerle birlikte, İslam ülkelerinden getirilen gümüş dirhemlerin tedavüle çıktığı görülür.[413]

Bulgarlar iyi çiftçiler ve usta tüccarlardı. Bunun yanında bir çok sanatta ileri gitmişlerdi. Nitekim çevrelerindeki kavimlerin çarık giydikleri bir sırada, onlar çizme giyiyorlardı. İleri bir medeniyetlerinin varlığına çağdaş kayıtlar tanıklık ettikleri gibi, arkeolajik bulgular da bu durumu desteklemektedir. Şüphesiz İtil (Volga) Bulgar devleti'nin zaafı, askeri gücünün yetersizliğiydi. Belki de ekonomik refahın bir sonucu olarak Bulgarlar, eski Türk harpçilik vasfını koruyamamışlar, fetihçi olmaktan ziyade vatanlarını koruma gayreti içinde olmakla yetinmişlerdir.[414]

Sabarlar (Sabirler)

Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra, doğu Avrupa'da görülen kalabalık Türk kavimleri arasında Sabarlar da bulunur. Kaynaklarda Sabir, Simir biçimlerinde de gördüğümüz Sabar adı, Türkçe sapan, yol değiştiren, serbest anlamındadır. 5. yüzyılın ikinci yarısında doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar yerlerini terk edip Ural Altay dağları arasındaki düzlüklere yerleşmişlerdir. Daha sonra Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boylarına inen Sabarlar burada Bizans ve Sasaniler'le ilişkide bulunmuş, hatta bir savaşta Sasaniler'in yanında yer almıştır.

558 yılına gelindiğinde, Göktürkler'in önünden kaçan Avarlar, Bizans ile anlaşarak Sabar Devleti'ne son vermişlerdir.

Bugünkü Sibirya adının kökeni 5. ve 6. yüzyıllarda buralarda önemli rol oynayan Sabarlar'dan gelmektedir.

Türgeşler

Batı Göktürkler'in bir kolu olan Tügeşler'in ilk yerleşim alanları Altay Dağları'nın güney batı etekleridir. On boy halinde yaşayan Türgeşler, 657 yılından sonra Çin'in baskısı ile batıya

---

412 Yakubovskiy, **IX ve X, Asırlarda İtil ve Bulgarların Tarihi Topografisi Meselesine Dair**, Belleten, Sayı, 62, Ankara Nisan 1952, s. 273-297.. N. Devlet, İslamiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil- Bulgarları, **Büyük İslam Tarihi**, IX, s. 326 vd.

413 A. N., Kurat, "Bulgarlar", **İA**. II, s. 794, Ş. Baştav, **İtil (Volga) Bulgar Devleti, Tarihte Türk Devletleri**, Ankara 1987, I, s. 183-194.

414 N. Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s. 78.

göçüp etrafa yayılmışlardır. Uzun süre Göktürkler'in egemenliğinde yaşayan bu toplum 717 yılında bağımsızlıklarına kavuşacaktır. Fakat bağımsızlıkları uzun sürmez ve 766 yılında Karluklar tarafından ortadan kaldırılır.

Türgeşler uzun zaman Arapların Türkitan'ya ilerlemesini durdurmuşlardır. Ayrıca, Türgeşler, Türklerin şehir ve kültür hayatını benimsemesinde ve batıdaki Türk nüfusunun artmasında büyük rol oynamışlardır.

Karluklar

Kar yığını anlamına gelen Karluklar, Göktürk Devleti'nin yıkılmasında Basmil ve Uygurlar'la birleşerek rol oynadılar. Uygur devletinin yönetiminde çeşitli görevlerde bulunan bu toplum 751 yılındaki Talas Savaşı'nda Çin'e karşı Araplar'ın yanında yer alarak Türkitan'nın Çin egemenliğine geçmesini engellerken İslamiyet'in de bu bölgede yayılmasını kolaylaştırdılar. Karluklular İslamiyet'i ilk benimseyen toplumlardan biridir.

840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Karluklar Karahanlı Devleti'nin kurulmasında da önemli rol oynayacaklardır.

Oğuzlar (Uzlar)

Türk kavimlerinin içinde en kalabalık ve en ünlü olanlarıdır. Oğuzlar, Göktürk Kağanlığı'nın dayandığı en büyük Türk kavmi olmuştur. Daha sonra Türkitan'nın batısına geçen Oğuzların bir bölümü X. yüzyılın sonlarında dalgalar halinde başta İran olmak üzere Ön Asya ülkelerine yerleşmişlerdir. Hazar denizinin kuzeyinde kalan bir bölümü daha sonra Balkanlar'a göç edecektir. XI. yüzyıl ortalarında Balkanlarda yurt tutan Uz topluluklarının bir bölümü Vardar ovasındaki başka Türk unsurlarla karışarak, buranın tam bir Türk yurdu olmasını sağlamışlardır. Buradaki Peçenekleri ve Bizans orduların yenen Oğuzlar daha sonraları Bizans emrinde çalışır. Hatta bir bölümü Malazgirt savaşında Bizans ordusunda yer alırken savaş sırasında Selçuklular'ın safına katılır. Uzlar'ın kalan kısmı Dobruca'ya yerleşerek, bugünkü Gagauzlar'ın temelini oluşturmuşlardır.

Türk ulusunun, her devirde en büyük bölümünü oluşturan Oğuzlar, siyaset ve uygarlık alanında da en büyük rolü oynamışlardır.

İslamiyet'ten önce Göktürk Devletini kuranlar Oğuz soyundandır. İslamiyet'ten sonra, Selçuklu, Harzemşahlar, Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safeviler gibi pek çok Türk devletini de kuranlar ve dünya tarihinde önemli olaylara damga vuranlar da Oğuzlar'dır.

Kırgızlar

Asya Hunları döneminde beri varlıklarını bildiğimiz Kırgızlar Yenisey ırmağı dolaylarında oturuyorlardı. Mukan Kağan döneminde Göktürkler'in egemenliğine giren Kırgızlar, Göktürkler'in yıkılması üzerine bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Daha sonra Uygurlar'a bağlanan Kırgızlar 840 yılında Uygur devletinin yıkılmasında en önemli rolü oynamışlardır. Ancak bir süre sonra Kitanlar tarafından buradan çıkarılan Kırgızlar, eski yurtlarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece Orhun bölgesi Türk yurdu olmaktan çıkıp, Moğolistan'ın bir parçası haline gelmiştir.

Kırgızlar, Rus ve Sovyet hâkimiyetinden sonra bugün Kırgızistan adıyla bağımsız bir devlet halinde yaşamaktadırlar. Dünyanın en uzun destanı olan "Manas Destanı" Kırgız Türkleri'ne aittir.

Kimekler

Batı Göktürk topluluklarından biri olan Kimekler İrtiş Irmağı dolaylarını yurt edinmişlerdir. Batı Göktürkler'den sonra Türgeşler'in egemenliğine girmişlerdir. VIII. yüzyılda da bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu devleti oluşturan boyların zamanla dağılması üzerine devlet ortadan kalkmıştır.

Kumanlar (Kıpçaklar)

Doğuda Kıpçak, batıda Kuman adıyla tanınan bu Türk kavmi, aslında iki Türk kavminin birleşmesinden meydana gelmiştir. Batı Göktürk topluluklarından Kimekler'in bir kolu olan Kıpçaklar, önceleri Balkaş Gölü'nden İrtiş Irmağı'na kadar olan bölgede oturuyorlardı. Güneyden Kumanların kendilerine katılmalarıyla güçlerini daha da artırmışlar ve çeşitli nedenlerle İtil Irmağı'nı geçerek batıya yönelmişlerdir.

Kıpçaklar bir çok kere Tuna'yı geçerek Balkanlar'a ve Macaristan'a akınlar yaptılar. Bizans ile zaman zaman savaşmakla birlikte genellikle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Nitekim 1091 yılında Çaka Bey ile ittifak yapan Peçenekler'i ağır bir yenilgiye uğratarak, Bizans'ı

kurtarmışlardır. Kıpçak ülkesi, 1238-1239 yıllarında Altınordu Hakanı Batu Han tarafından tamamen işgal edilmiştir.

Peçenekler

Göktürkler'e bağlı kavimlerden biri olan Peçenekler önce Batı Sibirya'ya oradan da daha batıya göç ederek Macarları yerlerinden ettiler. Böylece Peçenekler, Azak denizi ile Karadeniz arasında kalan sahaya egemen olurlar. Bu geniş alanda 130 yıl kadar egemen olan Peçenekler, bu süre içerisinde Ruslar'a ağır darbeler indirmişler ve onların Karadeniz'e inmelerine engel olmuşlardır. 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunda paralı asker olarak bulunan Peçenekler savaş sırasında Selçuklular'ın safına katılarak savaşın kazanılmasında önemli rol oynamışlardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜ VE UYGARLIĞI

TÜRKLER'DE DEVLET YÖNETİMİ

Türkler'de devlet fikri ve devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geriye gitmektedir. Bilge Kağan Göktürk yazıtlarında atalarının faaliyetinden bahsederken bu hususta şöyle demiştir: "Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine de atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan hükümdar olarak tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk Milletinin devleti ve töresini yönetivermiş, düzenleyivermiş."[415] Bundan da anlaşıldığı üzere, bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetlerini değil, kökü ve başlangıcı evrenin, yani gök, yer ve insanoğlunun yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü yansıtmaktadır.

Türkler, devlete "el" veya "il" adını veriyorlardı. Devlet kurmayı "illemek", devlet idare etmeyi "il tutmak", devletten yoksun kalmayı da "ilsiremek" kelimeleriyle ifade ediyorlardı. Devleti de, daima "töre" (el veya il törü) ile birlikte düşünüyorlardı. Başka bir ifade ile anlatmak gerekirse, Türklerde töresiz devlet olamazdı. İl, iyi dostluk, sevgi, sulh, barışseverlik anlamlarına gelen bir kavramın devlet anlamına kullanılması gerçekten dikkate değer bir husustur.[416]

Devlet deyince akla devleti oluşturan "hâkimiyet, ülke, halk ve teşkilat" olmak üzere birbirini tamamlayan dört unsurdan meydana gelmektedir. Eski Türkler'de hâkimiyete oksızlık, ülkeye ülüş, halka da kün veya budun dendiğini görüyoruz.[417] Eski Türk anlayışına göre ilin varlığı hâkimiyete bağlıydı. Hakimiyet yoksa halkın veya kara parçasının bir anlamı yoktu. Türklerin her gittikleri yerlerde küçüklü büyüklü devlet kurmuş olmaları onların bağımsızlığa ve hâkimiyete düşkün olduklarını göstermektedir. Hakimiyet halkı temsilen belirli bir zümreye aitti. Bu elit zümre Han, Kagan, Hakan, Yabgu gibi unvanlarla kendisine hitap edilen devlet başkanını seçiyordu.[418] Ancak Hakan adayı olabilmek için kut verilmiş aileye

---

415 **Bilge Kağan Abidesi**, Doğu Cephesi, 1; M. Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 35-36.

416 O. Kaşıkçı, "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", **Türkler, III**, s. 888; S. Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", **Türkler, III**, s. 823 vd.

417 İ. Kafesoğlu, "Türkler", **İ.A.** XII/2, s. 222.

418 M. Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947, s. 264 vd.

mensup olmak gerekiyordu. Hakan hâkimiyeti elinde bulunduruyor, kanun (töre) koyabiliyordu. Bununla birlikte bütün monarşilerde olduğu gibi hakana bağlı olarak bu hâkimiyetin beyler ve halk (budun) paylaşıldığı, onlara danışıldığı da oluyordu.

Türklerde devlet anlayışının daha çok konfederasyon şeklinde olduğunu görüyoruz. Bunun sebebinin, hâkimiyet anlayışı ve ülkenin yönetim hakkına sahip olan sülalenin fertleri arasında paylaşıldığından kaynaklandığı söylenebilir.

Halk (Millet)

Eski Türkler'de halka "kün", "bodun" veya "el" (il) denmekteydi. Bunlardan "bodun", "boy" (bod) sözünün çoğulu olup, boylar birliği anlamına gelmektedir. Çünkü, "bodun" aynı soydan olan ve aynı dili konuşan boyların bir başkan etrafında toplanmasıyla meydana gelmekteydi. Yine bir başkan tarafından "bodunlar"ın bir araya getirilmesiyle de Türk devleti ortaya çıkmaktaydı.

Tarihi kayıtlara göre, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan topluluklara ilk defa milli kimliklerini sezdiren ve onlara büyük bir millet olduklarını öğreten lider, büyük Hun Hükümdarı Mete'dir (Bagatır/Batur). (MÖ. 209-174). Mete, komşu devletleri birer birer yenip, baskı altına aldıktan sonra bütün güç ve enerjisini Hun siyasi birliğini kurma faaliyeti üzerine toplamıştır.[419]

Bunun için 25 yıl gibi uzun bir süre mücadele eden Mete, 26 kadar büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasi birliğini kurmuştur.

Türklerde devlet, idareci unsur ile işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri ve katkıları sonucunda gerçekleşmekteydi. Daha doğrusu, halk devletin hem kurucu hem de temel unsuru idi. Başka bir deyişle halk, devletin gerçek sahibiydi.[420]

Türkler, halkı, devletin temeli sayan bir anlayışa ve düşünceye sahip olmakla kalmamışlar; bu anlayışlarını ve düşüncelerini her yerde ve her vesile ile savunmuşlardır. Bu hususta büyük fatih Cengiz Han ile ilgili somut bir örneğimiz bulunmaktadır. Cengiz Han başlangıçta devlet fikrine sahip olmayan vahşi bir kabile reisi

---

[419] Koca, **a.g.e.**, s. 824.
[420] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 218.

durumundaydı. Ele geçirdiği şehirlerin insanını tamamen öldürüyor, mallarını da yağma ediyordu. Bu vahşet karşısında dehşete kapılan Tapan adlı bir Uygur Türkü, Cengiz Han'ı şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır: "Siz, insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet, insan ve topraktan meydana gelir. İnsansız devlet olmaz!" Cengiz Han, bu sözlerden gerekli dersi almış olmalı ki, bundan sonra teslim olan şehirlerin insanını öldürmemeye başlamıştır.[421]

Ülke

Türkler, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklara "ülke", "uluş" veya "yurt" gibi adlar vermekteydiler. Bunlardan "uluş", toprakla birlikte halkı ifade etmekteydi. "Yurt" ise, daha çok "vatan" kavramı gibi kutsal bir anlam taşıyordu.[422] Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değildi; aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı bir mekan idi.

Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve hükümranlık haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullandıkları toprakları "yurt" olarak kabul ediyorlardı. Daha doğrusu onlar için yurt, üzerinde Türk tuğlarının ve bayraklarının dalgalandığı kutsal bir ata yadigarı idi. "Yurt", diğer yurtlardan "yaka" adı verilen sınırlarla ayrılmaktaydı. Bu sınırlar devletin gücüne göre, bazen daralıyor, bazen de genişliyordu.[423]

"Yurt", yani toprak, devletin ikinci temel unsurudur. Nasıl halksız devlet gerçeği olmayacağı gibi, topraksız da devlet düşünülemez. Türkler, çok erken çağlarda toprağın devlet için değerini ve önemini kavramışlar; onu daima terk ve feda edilmez kutsal bir değer olarak görmüşlerdir. Ancak, istiklallerini ve hürriyetlerini kaybettikleri durumlarda, onu terk ve feda etmek zorunda kalmışlardır.

Türk hükümdarları daima, toprağı devletin temeli sayan bir anlayış içinde olmuşlardır. Bundan dolayı da, vatan toprağını korumayı ve savunmayı kendilerine başlıca, görev edinmişlerdir. Daha önemlisi, şartlar ne olursa olsun bu hususta en küçük bir tavize bile yanaşmamışlardır. Özellikle, büyük Hun Hükümdarı Mete'nin

---

421 B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları** II, İstanbul 1971, s. 50.

422 Ebu Hayyan, **Kitabu'l-İdrak li-Lisanü'l-Atrak**, (Haz. A. Caferoğlu), İstanbul 1931, s. 129.

423 Koca, **a.g.e.**, s. 825.

toprak konusunda Çin yıllıklarına yansıyan taviz vermez tutumu, sadece Türk tarihinde değil, dünya tarihinde bile emsalsiz bir örnek teşkil etmektedir.

Kut Kavramı

Kut, Türkçe'nin en eski kelimelerinden birisidir. Tarih boyunca birçok anlam kazanmıştır. Kut her şeye girebilen ve kutsal nitelik kazandıran sihir gibi bir şeydi. Şamanizm'de ruh veya can anlamında kullanılmaktaydı. Eski Türk ve Moğollar'da Kut'un semadan inen bir nur olduğuna inanılıyordu. Kut'un, bilgisiz, iyi ahlakını yitiren kimselerden uzaklaştığı kabul ediliyordu. Ayrıca Orhun Abideleri'nda "Kut", tanrı anlamında da kullanıldığı da görülmektedir.[424]

Kut'un en yaygın ve belirgin anlamı, şüphesiz devlet veya siyasi hâkimiyettir.[425] Orhun Abideleri'nda "Tanrı yarlıgadığı için kut'ım" şeklinde yani Hakan anlamında geçmektedir. Eski Türk hukuku ile ilgili en önemli kaynaklardan birisini teşkil eden Yusuf Has Hacib'in ünlü eserinin ismi "Kutadgu Bilig"in de buradan geldiği bilinmektedir. Eserin içerisinde de Kut kelimesi devlet ve siyasi hâkimiyet anlamında sık sık kullanılmıştır. Netice olarak Kut, eski Türk kamu hukukunda temel bir yer tutmaktadır.

Hakimiyetin Kaynağı

Yukarıda da ifade edildiği üzere eski Türkler'de hakan olabilmek için Gök Tanrı tarafından kut verilmiş aileye mensup olmak gerekiyordu.[426] Gök Tanrı tarafından Kut verilmiş aile belliydi. Yani her zaman değişmezdi. Bu, Hunlar'da Tu-ku, Göktürkler'de Açina, Uygurlarda Yağlakar ailesiydi. Hunlar'da Kut, yere inen bir nur olarak bilindiğinden, Han soyunun kuttan meydana geldiğine inanılırdı.[427] Dolayısıyla hakanın kutun gözle görülür sembolleşmiş bir hali olduğu kabul edilmekteydi.

Hakan olabilmek için tanrının kut vermesi gereğinden hareketle, devlet başkanını Tanrı'nın belirlediği ileri sürülmüştür. Ancak

---

424 Gökalp, **a.g.e.**, s. 7 vd.

425 Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügati't-Türk** (çev. B. Atalay), c. I, Ankara 1985, s. 320; Arsal, a.g.e, s. 88 vd.

426 Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, s. 196.

427 H. İnalcık, "Eski Türklerde Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi", **AÜSBFD**, c. XIV, sayı I, 1959, s. 74.

uygulamaya bakıldığında bu fikre katılmak mümkün görünmemektedir. Çünkü Gök Tanrı tarafından kut doğrudan kişilere değil bir aileye verilmekte, başka bir ifade ile bu soydan gelen insanların hakan olmaya layık oldukları anlamına gelmekteydi. Neticede kimin hakan olacağına beyler ve diğer devlet memurları ile halk karar vermekteydi. Muhtemelen insanların sonucu takdirler karşılayarak kabullenmeleri ve her hangi bir siyasi kargaşaya sebep olmadan halkın itaatını sağlamak için böyle bir anlayış sergilenmekteydi. Nitekim hakan, kutsal bir varlık olmayıp, kendisine hükümdarlık tacı giydirilmiş talihli bir kişidir. Dolayısıyla eski Türklerde teokrasiden söz etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü Tanrı adına mutlak doğruları halka dayatan bir hakan söz konusu değildir. Töreler, genellikle halka veya temsilcilerine danışılarak çıkarılmaktadır. Değer yargısı ve törelerin kaynağında referans olarak tanrının iradesi gösterilmemektedir. Tanrının ortaya koyduğu az veya çok bir prensip de mevcut değildir. Bütün bu sebeple eski Türklerde laik bir devlet anlayışının hâkim olduğu söylenebilir.[428]

Devletin Şekli

Eski Türkler'de hâkimiyetin Hakan, beyler ve halk arasında paylaşıldığını, fakat çoğunluğunun Hakan'a ait olduğunu yukarıda belirtmiştik. Buradan hareketle eski Türklerdeki devlet şeklinin, birbirinden kısmi farklılıkları arz etmekle birlikte, genelde monarşi olduğu ileri sürülmüştür. Bu monarşi seçimli ve irsi bir monarşidir. Hakan, devletin ileri gelen memurları, devleti oluşturan Boy'ların Bey'leri ile halk tarafından seçilmektedir. Bu nedenle Eski Türkler'deki devlet şekli, seçimli monarşidir. Fakat Hakan mutlaka kendisine kut verilmiş aile içerisindeki erkeklerden olmak zorunda olduğu için irsi bir nitelik arz etmektedir. Bu monarşinin kayıtsız şartsız bir mutlak monarşi olmadığı söylenebilirse de meşruti monarşi olduğu da ileri sürülemez. Gerçekten Hakan'ın iradesini sınırlayan unsurlar bulunmaktadır. Her şeyden önce Eski Türkler'de halkın her şeye itaat etmediğini biliyoruz. Halkın devlet işleri ile yakından ilgili olduklarını Kurultay'a katıldıklarına ve görüşlerini serbestçe ifade ettiklerine şahit oluyoruz.

Hakanların da halkın görüşlerini saygı ile karşıladıklarını tarihi kayıtlar bize göstermektedir. Hakan'ın iktidarını kısıtlayan ikinci

---

[428] Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 889.

unsurun Beyler olduğunu görüyoruz. Hakan, bütün devlet işlerini Kurultaya danışmak zorundaydı. Töre, yani geleneksel kanunlar ise, Han'ın yetkilerini sınırlandıran üçüncü unsurdu. Ne var ki bütün bu sayılanlar kesin bağlayıcı ve denetim mekanizmaları olmadığından eski Türkler'de meşruti bir monarşinin olduğu söylenemez.[429]

Eski Türkler'de devlet, hükümdar ailesinin malı kabul edilmekteydi. Dolayısıyla ülke toprakları Hakan'ın ölümünde oğulları ve kardeşleri arasında paylaştırılıyordu. Bunlardan birisi Hakan seçiliyor diğerleri de Bey olarak kendilerine düşen kısımları idare ediyorlardı. Buradan hareketle bir kısım müsteşrikler, eski Türklerde çifte Krallık (Hakanlık) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bu tespitin isabetli olduğu söylenemez. Çünkü bu yönetim tarzının kendi içerisinde bir mantığı, bir işleyiş şekli vardı. Örneğin Göktürkler'de batıdaki İstemi Han'ın doğudaki Bumin'e ve daha sonra da oğullarına tâbi olduklarını görüyoruz. Yani doğudaki Han, Hakan kabul ediliyor, batıdaki Han ise ona bağlı bir Bey durumundaydı. Yoksa ikisi de Hakan değillerdi. Bağımsızlığını ilan ederek ayrı devlet kuranlar ise müstakil bir devlet olarak varlıklarını az veya çok sürdürüyorlardı. Ancak bunun çifte krallıkla bir ilgisi yoktu.[430]

Teşkilat

Türklerde teşkilat fikrinin doğup gelişmesi milattan önceki çağlara kadar iner. Türkitan'nın çevre ve iklim şartları, tarımdan çok hayvancılığa imkan vermekteydi. Türkler, hayvanları da büyük sürüler halinde beslemekteydiler. Onlar, sürülerini besleyebilmek ve verimi arttırabilmek için devamlı otlak ve su aramak, bir iklimden başka bir iklime göçmek zorundaydılar. Özellikle, büyük sürülerin sevk ve idaresi, otlakların önceden bulunup korunması gibi faaliyetler, onları dayanışmaya, işbirliğine, daha önemlisi hükmetmeye ve emretmeye hazırlamış, devlet teşkilatı kurmalarında büyük kolaylık sağlamıştır. Özellikle at, onlarda hâkimiyet ve üstünlük duygusu uyandırmıştır. Diğer taraftan , geniş ülkeler ve birçok kavme birden hükmedebilmek, ancak merkeze bağlı ve iyi işleyen güçlü teşkilatlar sayesinde mümkün olabilmiştir.

---

429 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 889.

430 İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Ankara 1988, s. 50; Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 60; Kafesoğlu, **Türkler**, s. 233; M. Arslan, **Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul 1987, s. 50.

Kısaca söylemek gerekirse, Türkler, çok iyi işleyen idari ve askeri teşkilatlar kurarak tarih sahnesine çıkmışlar; geniş sahalara ve halk kütlelerine hükmetmişlerdir. Bunlardan özellikle, Oğuz Kağan'ın boy teşkilatı ile büyük Hun Hükümdarı Mete'nin (Bagatır/Batur) askeri ve idari teşkilatı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, devlet kurucularına daima örnek olmuştur.[431]

Eski Türklerde siyasi teşkilatlanma ve devletin kuruluşu aileden başlamaktaydı. Devlet kurmak için harekete geçen kişi, hem itibarlı bir ailenin reisi hem de tanınmış bir boyun başkanıydı. Teşkilatçılık bakımından da son derece yetenekli bir kimseydi. Boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara birer birer otoritesini kabul ettirmek suretiyle işe başlıyordu. Bunu, ya "ikna ve inandırma" yöntemiyle, ya da "mücadele", yani "kuvvet (silah) kullanma" yöntemiyle yapıyordu. Başkasının otoritesini kabul ettirdiği boy ayısı arttıkça da, devletin kuruluşu hızlanmaktaydı. Böylece, aile çevresinde başlayan teşkilatlanma, boylara ve gittikçe toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmaktaydı.

Bundan sonra devletin kuruluşu bazı işlemlerle tamamlanıyordu. Artık boyların, yani bodun başkanlığına yükselmiş olan devlet kurucusu, belli bir yerde (Ötüken), belli bir törenle kendisini başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilan ediyor; tahta çıkıyor ve belirli unvanlar (Kağan) alıyordu. Bu aynı zamanda, yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylaması anlamına geliyordu.

Başkanın hükümdarlığını ilan etmesiyle fiilen kurulan devlet, süratle teşkilatlandırılıyordu. Devletin en önemli görevleri, başkanın yakınları ile başkana teşebbüsünde destek veren boy beylerine verilmekteydi. Bu kadro hem idari, hem de askeri teşkilatın çekirdeğini oluşturmaktaydı. Çekirdek ve üst kadro da kendi alt kadrolarını kurmaktaydı. Görev ve sorumlulukları da, devlet başkanının verdiği rütbe ve dereceler belirlemekteydi.

İktidarın yeni sahibi, teşkilatını kurarken, önceki Türk devletlerinin tecrübelerinden büyük ölçüde yararlanıyordu. Hatta çoğu defa varisi olduğu devletin teşkilatını aynen alıyor, onun görev ve sorumluluklarını bütünüyle üstleniyordu. Değişiklik ise, iktidara yeni bir hanedanın gelmesinden ibaret kalıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iktidar el değiştirmiş oluyordu.

---

431 Koca, **a.g.e.**, s. 826.

Diğer taraftan, yeni hükümdara komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve kendi elçilerinin de komşu devletler tarafından kabul edilmesiyle, yeni kurulan devlet hukuken tanınmış olmaktaydı. Hukuken tanınmanın başka tezahürleri de bulunmaktaydı. Mesela, yeni kurulan devlet, komşu bir devlet ile bir antlaşma yapmışsa veya komşu devletlerle bir ittifak içine girmişse, bu durum yeni devletin siyasi bir varlık olarak tanınması anlamına geliyordu.[432]

Hakan

Eski Türklerde Hakanlık, irsi olarak Hakan'ın sülalesinden birine geçiyordu. Hakan olabilmek için mutlaka kut verilmiş sülaleye mensup olmak gerekiyordu. Bununla birlikte kutun verileceği sülaleyi mensup olmak Hakan olmak için yeterli değildi. Çünkü aile içerisinde kime kut verileceği hususunda kesin bir ölçü yoktu. "Primogenitus" (ekberiyet) ya da "senioratus" (Hanedanın en yaşlı üyesi) gibi kurallar belirlenmemişti. Başka bir ifade ile, bütün hanedan üyeleri Hakan olma hak ve yetkisine sahiplerdi.[433] Veliaht olma dışında, adil, yetenekli, ilim sahibi, asil, cesur ve seçimi yapacak olan beylerle iyi ilişkilerde bulunmak Hakan olmak için önemli özelliklerdi.[434]

Kısaca eski Türkler'de Hakanlık irsen intikal etmekteydi. Ancak Hakan olma belirli bir kişiye değil hanedan içerisinde en layık (idoneitas) olana nasip oluyordu. Genelde Hakan'ın çocukları arasından seçilmekle birlikte Hakan'ın çocuklarının olmaması veya küçük olmaları durumunda Hakan'ın kardeşlerinden de seçilenler oluyordu. Böylece Tanrı'nın hanedan içerisinde en liyakatli olana Kut'u nasip ettiğine inanılıyordu.[435]

Veliahtlık

Eski Türk Hakanlarının veliaht atadıklarını da görüyoruz. Veliaht olabilmek için hanedan içerisinden olmak da yeterli olmayıp, Hakan'ın kendi milletinden olan karılarından (Melike) dünyaya gelmiş olmak gerekiyordu. Bununla birlikte Uygurlarda ve Göktürkler'in son dönemlerinde yabancı karılardan olan çocukların da veliaht ve dolayısıyla Hakan oldukları görülmektedir.[436]

---

432 Koca, **a.g.e.**, s. 827.
433 F. Laszlo, "Kağan ve Ailesi", **THTD**, sayı 1, Ankara 1944, s. 42.
434 Ögel, **a.g.e.**, s. 66.
435 Ögel, **a.g.e.**, s. 66.
436 İ. Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara 1987, s. 19.

Hakan'ın birisini veliaht ataması, onun mutlaka Hakan olmasını gerektirmezdi. Beyler ve Halk başka birisini Hakan seçebilirlerdi. Ayrıca bazen de veliaht olduğu halde tahta çıkmayıp sülalenin başka bir ferdinin çıkmasını isteyenler de oluyordu. Demek ki tahta çıkmak için veliaht olmak yeterli olmayıp birçok meziyeti üzerinde barındırmayı da gerektiriyordu. Bununla birlikte veliaht olmanın ve nüfuzlu beylerin desteğini almanın Hakan olmak için önemli bir avantaj sağladığını belirtmek gerekir.[437] Veliaht, Hakan'dan sonra en büyük amir durumundaydı. Orduya genelde o kumandanlık ederdi. Böylece devlet işlerinde tecrübe sahibi olurdu.

Seçimin Şekli

Eski Türkler'de Hakan'ın, Kut'u Gök Tanrı'dan aldığına inanılmaktaydı. Ancak bu Kut verilme nasıl olmaktaydı?

Yukarıda da ifade edildiği üzere, kut verilme takdir anlamındaydı. Çünkü seçim tamamen o devirde olabilecek demokratik usullerle yapılıyordu. Hakan seçmek için Kurultay toplanıyordu. Kurultaya Beyler ve ileri gelen kişilerden başka halk da katılabiliyordu.[438]

Kurultayda Hakan seçilen kişi, artık ülkenin meşru Hakan'ı oluyordu. Tanrı Kut'u ona nasip etmişti. Hakan seçildikten sonra cülus merasimi düzenleniyordu. Göğe çıkar gibi tahta çıkma töreni denilen bu tören şu şekilde cereyan ediyordu: Hakan, keçe üzerine oturtuluyor ve dokuz defa döndürülüyor, her dönüşte halkı selamlıyor, sonuçta dokuzuncu semadaki tanrının yanına ulaştığına inanılıyordu. Muhtemelen bu törenin devamı olarak beyler, vezirlerle bir araya gelip saray ortasına bir siyah keçe döşeyip Hakan'ı getirip keçenin üzerine oturtuyorlardı. Beyaz elbise içindeki beyler, yeni Hakan'a bağlılıklarını "Yukarıda güneşe bak, baki olan tanrıyı itiraf eyle. Sen onun gölgesisin. Kendi tedbirini onun muradına uydur. Aksi halde sana sadece bu siyah keçe kalır" şeklinde bildiriliyordu. Sonra kırmızı elbiseler giyip başlarına birer sorguç (kotuz) takıyor ve Hakan'a taç giydiriyorlardı.[439]

Bunun ardından Hakan'a yemin ettirildiğini görüyoruz. Buna göre, seçilen Hakan'ın boynu ipek bir kaytanla sıkılıyor ve kaç yıl kağan olarak kalacağı soruluyordu. Bu bir nevi hizmet isteme andı olarak değerlendirilmektedir.

---

437 İnalcık, **a.g.m.**, s. 72.
438 Ögel, **a.g.e.**, s. 63; Arsal, **a.g.e.**, s. 270.
439 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 891.

Zorla Ele Geçirme

Eski Türklerde Hakanlığın zorla ele geçirilmesine de rastlanırdı. Bazen Hakanlar, zayıf düşmeleri, memleketi iyi yönetememeleri sonucunda azlediliyor ve yerlerine aynı hanedandan başka birisi seçiliyordu. Fakat azledilen Hakanlar, kendi taraftarları ile isyan edip, tekrar Hakanlığı elde etmeye çalıştıkları da oluyordu. Bu karışıklığı fırsat bilen Beylerden bazıları her iki Hakanı ve sülalelerini ortadan kaldırarak, kutun kendi sülalelerine verildiğini belirtip Hakanlığı zorla ele geçiriyorlardı. Fakat Hakanlığı bu şekilde elde etmiş olanlara gasıp gözüyle bakıldığından bu saltanat uzun ömürlü olmuyordu.[440]

Hakanın Görev ve Yetkileri

Yasama

Eski Türklerde hukuk kurallarına yasağ veya daha yaygın ifadesi ile töre denildiğini görüyoruz.[441] Göktürk kitabelerinde Bumin ve İstemi Kağanların halkın töresini kanunlaştırdıkları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Kutadgu Bilig'de Hakan'ın koyduğu kurallara töre dendiğine şahit oluyoruz.[442]

Özellikle de devletler kurulduğu zaman Kurultay toplanıp töreyi (burada anayasayı) tespit ediyordu. Daha sonra ise Hakan, kurultaylara kanun teklif edebildiği gibi kendisi de kanun koyabilirdi.[443]

Yürütme

"Tanrı irade ettiği ve kendi talihim olduğu için hakan mevkiine oturdum. Yoksul, fakir milleti hep toplattım. Fakir kavmi zengin kıldım."[444] "İnsanoğulları üzerine ecdadım bumin Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş, oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare ve tanzim edivermiş... Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep itaat altına almış, hep muti kılmış..."[445] Kül Tegin (Költigin) ve bilge Han yazıtlarından alınan bu ifadelerden şu hükümleri

---

440 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 892.

441 M.Z. Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri**, c. III, İstanbul 1993, s. 539; A. İnan, "Yasa, Töre ve Şeriat", **TKA**, sayı 1, Ankara 1964, s. 10.

442 H. Tanyu, "Türk Töresi", **AÜİFD**, c. XXIII, Ankara 1978, s. 103.

443 İ. Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihindeki Yeri", **TED**, İstanbul 1970, sayı 1, s. 23.

444 **Kül Tigin**, Güney Cephesi, 37.

445 **Bilge Kağan**, Doğu Cephesi, 1

çıkarmak mümkündür; Eski Türklerde Hakan, devletin ve yürütmenin başıydı. Özellikle yürütmeye ilişkin büyük yetkilere sahipti. Han, devletin başı ve hâkimiyetin temsilcisiydi. Hakan, devleti milli törelere göre idare ederdi. Halkın güvenliğini, sağlığını, iktisadi durumunu, açlığını, tokluğunu düşünmek durumundaydı. Hakan, savaş esnasında ordunun baş kumandanıydı. Devletin sınırlarını korumak, halkın rahatını sağlamak ve devletin ününü korumak sorumluluğu altındaydı. Ayrıca Türk Hakanı, halkın kalbini kazanmak, halkı Türk devlet felsefesine göre korumak, eğitmek, kaçmış, dağılmış beylikleri toplamak durumundaydı.[446]

Yargı

Hakan, devletin başı olmakla yargının da başkanı idi. “Yargu” denen yüksek devlet mahkemesine Hakan başkanlık yapmaktaydı. Özellikle kendisine karşı girişilen isyan ve suikast teşebbüslerinde Hakan’ın bizzat yargılama yaptığını gösteren bilgiler vardır. mesela Attila kendisine suikast hazırlayan suçlulardan Bigila’yı bir kurul önünde sorgulamıştır. Devlet başkanına isyanın cezası ölümdü. Cezalar, Hakan tarafından infaz edilmekteydi. Merkezden uzak yerleşim alanlarında ve daha sonraları merkezde de yargılama yapmak üzere görevlililer atandığını görüyoruz.[447]

Devlet Başkanının Özellikleri

Eski Türk hükümdarı, hem bütün devlet teşkilatının başı hem de toplumun lideri durumundaydı. O, sadece içinde yaşadığı zamandan değil, aynı zamanda devletin ve toplumun geleceğinden de sorumluydu. Dolayısıyla onun görevi son derece ağırdı. Bu ağır görevi de, ancak iyi yetişmiş yetenekli, bilgili ve tecrübeli olan kimseler başarabilirdi. Bundan dolayı, Türk hükümdarının bazı yüksek vasıflara sahip olması gerekiyordu. Bunların başında cesur, kahraman, bilge ve erdemli olmak gibi önemli özellikler geliyordu.

Cesur ve Kahraman Olmak

Her kültür, kendisini yaşatacak ve ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe kültürün ideal insan tipi cesur (yürelig) ve kahraman (alp) insandır. Zira, atlı-göçebe bir hayat

---

[446] Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 892.

[447] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 253; N. Sevinç, İslam Öncesi Türk Hukuku, **TDA Dergisi**, Haziran 1980, s. 166; Kafesoğlu, Türkler, s. 216; Kaşıkçı, a.g.e., s. 892.

yaşayan eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu tabii çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için adeta sorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hal böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü, tehlikeler ve güçlükler, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaşması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse toplumun ve devletin kaderi, büyük ölçüde kahramanların başarılarına bağlıydı.

Eski Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği cesur ve atak olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve hâkim olmak kahramanın en büyük ihtirasıydı. O, cesur ve kuvvetiyle ya "düşmanuz düşmanı" geri döndürür, ya da ona boyun eğdirirdi.[448]

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Toplumun yararına hayatlarını hiç düşünmeden feda etmek, onlar için en büyük erdem idi. Türk toplumunda hiçbir menfaat kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta feda eden insanlara büyük değer verilmekte ve onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde "kahramanlık kültü" (kutsal kabul edilen varlıklara saygı duyma) vardı.

Kahramanların ölümü bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Bilhassa vatana, millete ve devlete hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutularak, göz yaşı dökülmekteydi. Mezarlarının başına da bir yazıt (bengü taş/kaya = ebedi taş) dikilerek, hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletin övünç kaynağı idiler. Her Türk ferdi kendi soyunun kahramanları ile gurur duymaktaydı. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde daha sağlıklarından itibaren şiirler ve destanlar düzülmekteydi. Bu destanlar da "bahşılar" ve "ozanlar" tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmelerle söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü, her

[448] Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e., I**, s. 516, II, s. 74.

Türk genci kendi idealinin örneğini onların hayatlarında görmekteydi.

Türkler, sosyal hayatta babadan oğula geçen, yani irsi bir liyakat tanımazlardı. Her genç toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Mesela Oğuzlar, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezlerdi; yani onu sosyal bir varlık olarak kabul etmezlerdi. Bundan dolayı, Türk toplumunda her aile, daima kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun kahraman evlatlar yetiştirmeye gayret etmekteydi.

Devletin başı ve toplumun lideri olan Türk Kağanı'ndan istenilen en önemli özellik, onun cesur ve kahraman olmasıydı. Zira Türk Kağanı, Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni sağlamak, akın ve savaşlarda zafere ulaşmak ve istiklali korumak gibi devlet ve toplum hayatında son derece önemli ve büyük işleri başarmak zorundaydı. Bütün bu işler de büyük cesaret ve kahramanlık istiyordu. Gerçekten de Türk Kağanı, devletin merkezinde oturan ve sadece emirler veren bir kimse değildi. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdiği emri de ilk önce bizzat kendisi icra ediyordu. Çünkü, Türk hükümdarı giriştiği her mücadelede başarının her şeyden ilk önce kendi cesaretine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Öte yandan, o kendisinin göstereceği cesaret ve kahramanlıkla, şüphesiz arkasından gelenleri de etkileyerek, onları teşvik edeceğinin ve cesaretlendireceğinin de bilincindeydi.[449]

Bilge Olmak

Türk kağanında olması lazım gelen ikinci özellik ise, onun "bilge" olmasıdır. Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden bir kavramdır. Türklerde bu özelliklere sahip olan kimseye de bazen "bilge kişi" veya sadece "bilge", bazen de "bögü" (büyü) denmekteydi. Bu kavramların bugünkü Türkçede kullanılan Arapça karşılığı ise, "filozof" (feylesof) ve "hakîm" kelimeleridir. Burada hemen belirtelim ki, "bilge Türk kağanı", felsefi düşüncelerle uğraşan bir "filozof" veya "hakîm" değildi. Onun düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve toplumun geleceği ile ilgiliydi. Çünkü o, kendini daima Türk devletinin ve milletinin geleceğinden sorumlu saymaktaydı.

---

[449] Koca, **a.g.e.**, s. 830.

Göktürk Hükümdarı bilge kağan, Göktürk yazıtlarındaki ölmez fikirleriyle karşımıza zamanını aşmış “bilge bir lider” olarak çıkmaktadır. O, Türk milleti için yakın ve uzak tehlikeleri yüksek kavrayış ve sezgi gücü ile birer birer tespit eder ve gösterir. Bunlar Türk töresinden, Türk yurdundan, Türk devletinden, Türk kağanından ve Türk kültüründen ayrılmak gibi toplumun dağılmasına ve yok olmasına sebep olacak büyük tehlikelerdir. Bilge Kağan’a göre, sebep ne olursa olsun, sonu felaketle sonuçlanacak bu büyük tehlikelerden daima kaçınmak gerekir. O, Göktürk yazıtlarında, özellikle başında bulunduğu topluma ve gelecek nesillere bu büyük tehlikeler hakkında bilgi verir ve uyarılarda bulunur. Bu uyarılar, onu ileri görüşlü, bilge bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için kafidir.

Göktürkler’de sadece Bilge Kağan değil, devlet danışmanı (Aygucı) olan Ton Yukuk da bilge bir kişi idi. Gerçekten de o, son derece dikkatli bir gözlemci ve iyi bir düşünürdü. Akıllı, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamı olarak asla hayallere kapılmıyordu. Bıkmak ve yılmak nedir bilmezdi. Umutsuzluktan umut çıkarmakta son derece yetenekliydi. Ona göre, devlet için en büyük tehlike yakın tehlike idi. Bundan dolayı önce yakın tehlikeler hedef alınmalı ve bu tehlikeler bertaraf edilmeliydi.

Ton Yukuk’un düşüncelerinin çoğu tecrübi bilgilere dayanmaktaydı. O, problemlerin büyümeden, dal budak salmadan daha kolay çözülebileceğine inanıyordu. Bundan dolayı Ton Yukuk, “Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş” şeklindeki bir atasözünü kendi düşüncesinin ve faaliyetlerinin temel ilkesi yapmıştır.[450]

Erdemli Olmak

Türk kağanının üçüncü önemli özelliği de, onun “erdemli” olmasıdır. “Erdem” (ertem), Türklük kadar eski kavramdır. Bu kavram yüksek ahlaki değerlerin ve üstün meziyetlerin toplamını ifade eder. Bu bakımdan erdem kavramı “cesaret, alplik ve bilge” gibi özellikleri de içine alır. Bunlardan cesaret ve kahramanlık, erdemin ilk ve en belirgin özelliğidir. Erdem kavramı sadece bu özellikleri değil, toplumu birlik ve dayanışma içinde tutan fedakarlık, bağlılık, dostluk, minnetarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi meziyetleri de içine almaktaydı. Burada hemen belirtelim ki, diğer topluluklarda nadiren görülen bu yüksek insani meziyetler, çok erken çağlarda Türk insanının

---

[450] Koca, **a.g.e.**, s. 830.

şahsında doğmuş ve gelişmiştir. Daha doğrusu, bu meziyetler Türk insanının şahsında doğmuş ve gelişmiştir. Daha doğrusu, bu meziyetler Türk insanının en belirgin karakter özellikleri olmuştur. Daha da önemlisi bu yüksek karakter özellikleri, Türk'ün manevi gücünü son derece arttırmış ve ona tartışma götürmez bir üstünlük sağlamıştır. Yenisey bölgesindeki Altın göl yazıtında yer alan "Erdemli millet güçlü olur" sözü ile adeta Türk milletinin bu niteliği belirtilmiştir. Zira, manevi gücü meydana getiren sayı çokluğu değil, üstün niteliklerdir.

Eski Türk toplumu için erdem, ailesine, aşiretine bağlılık ve kahramanlık demekti. Bundan dolayı eski Türk toplumunda düşman ile savaşmak ve onu yenmek, en büyük erdem sayılırdı. Bir insanın kahramanlığı, onun savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. Öldüğü zaman da mezarına, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar "balbal" dikilirdi.[451]

Hakan'a Yardımcı Olan Kurumlar

Kurultay

Kurultay, Türkçe kurul ile Moğolca tay ekinin birleşmesinden oluşmuş bir kavram olup danışma meclisi anlamına gelmekteydi. Aynı anlamı ifade etmek üzere Toy kavramı da kullanılırdı. Eski Türklerde devlet işlerinin yürütülmesinde devlet başkanına her açıdan yardımcı olan kurumların başında Kurultay veya Toy gelirdi. Bu durumda Kurultay, devlet yönetiminin temelini oluşturan bir kurumdu. Bütün devlet işleri orada bilen kişilere danışılarak halledilirdi. Dolayısıyla eski Türklerin "Geniş elbise parçalanmaz, danışmanlıkla gelişen bilgi bozuk ve kötü çıkmaz" prensibini kendilerine rehber edindiklerini görüyoruz.

Eski Türklerdeki Kurultayları Küçük ve Büyük Kurultay olarak ikiye ayırarak incelemek gerekecektir. Küçük kurultay halkın katılımı ile Beylerin seçildiği kurultaydı. Boy'un ileri gelenleri zaman zaman toplanarak Boy'a ilişkin hususları görüşürler, bazen bunlara halk da katılırdı. Başka bir ifade ile bu kurultaylar dini ve milli bayramlar şeklinde geçer sonra da devlet işleri görüşülürdü.[452] Büyük Kurultaylar ise, beyler, yüksek dereceli devlet memurları ile halkın ileri gelenleri katılır ve Hakan seçiminden savaş ve barış ilanına kadar bütün devlet meseleleri burada görüşülürdü. Bu törene katılmamak itaatsizlik anlamı taşıyordu.[453]

---

451 Koca, **a.g.e.**, s. 830.
452 Kafesoğlu, **Bozkır Kültürü**, s. 19.
453 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 891.

Kurultaylarda Hakan'ın sağ tarafında vezirler (genellikle dokuz vezir vardır), beyler ve komutanlar yer alır; sol tarafında ise memleketin ileri gelenleri ve memurlar otururdu. Basit bir devlet meselesi için dahi kurultay toplanırdı ve alınan karar halka duyurulurdu.

Sonuç olarak, eski Türklerde Hakan'ın devlet işlerini görürken danıştığı bir Kurultay vardı. Böylece halk yönetime katılmış oluyordu. Hakan'ın seçimi veya görevini yapamadığı durumlarda azli, Kurultay'ın göreviydi. Kararların nasıl alındığına ilişkin elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hakan'ın Kurultay kararı ile bağlı olmadığı, Kurultay'ın kararının aksini yapabileceği, fakat bu durumda sonuca da kendisinin katlanacağını söylemek gerekir.[454]

Vezaret (Ayuki)

Eski Türklerde Ayuki hükümet anlamına gelen bir kavramdı. Bu kurum Hakan'ın devlet yönetiminde en önemli yardımcısı idi. Üyelerine "buyruk" denirdi. Ayukiye, Ayguçi başkanlık ederdi.[455] Ayguçi, zaman zaman Kurultay'ı da yönetirdi. Bu durumda son söz yine Hakanındı. Tonyukuk ve Kutlug tarihte ün kazanmış Ayguçilerdi.[456]

Hakanın Sorumluluğu ve Görevden Alınması

Yukarıda da belirtildiği üzere Hakanlar, sınırsız bir yetkiye sahip olmadıkları gibi sorumsuz da değillerdi. Yetkileri sınırlı ve kendilerine düşen görevi yerine getirmeleri gerekirdi. Aksi takdirde tahttan indirilirlerdi. Nitekim İkinci Göktürk Devleti'nde İnal Hakan (716-?) iç karışıklıkları önleyemediği gerekçesi ile tahttan indirilmişti. Eski Türklerde tahttan indirilmeyi gerektiren günah, töreyi terk etmekti.[457]

Hakanlık Süresi

Eski Türklerde Hakanlık için belli bir süre öngörülmezdi. Genelde saltanat usulünün uygulandığı ülkelerde olduğu gibi liyakat devam ettiği sürece Hakanlık tahtında otururlurdu. Dolayısıyla Hakanlık, ölüm ya da bir önceki başlıkta incelendiği üzere, azl ile sona ererdi.[458]

---

454 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 891; Ögel, **a.g.e.**, s. 74.
455 R. Turan, **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, İstanbul 1995, s. 21.
456 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 892.
457 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 892.
458 Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 892.

İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETLERİNDE BÜROKRASİ

Hun İmparatorluğu

MÖ. 220 yılında kurulan Hun Devleti'nde merkezde çok kuvvetli, nüfuzlu bir hükümdar, Tengri Kut vardı ve devlet merkezi bir monarşi olarak nitelendirilebilirdi.[459] Ülke on iki kısma ayrılmıştı ve her birinin başında bir takım imtiyazlara sahip olan beyler bulunuyordu. Ancak Tengri Kut'un beyler üzerindeki hâkimiyeti tamdı. Tüm beyler doğrudan doğruya Tengri Kut'a tâbi olup, itaatle yükümlüydüler.

Çağdaş devletlere oranla daha ileri ve düzenli bir devlet teşkilatına sahip olan Hunlar'da uluslararası hukuk kuralları da gelişmişti. Mevcut şartların baskısı da çok etkili olmuştu. Hun Devleti Çin İmparatorluğu ile sınır komşusuydu. Bu sebeple iki devlet arasında kimi zaman barış kimi zaman da savaş şeklide ortaya çıkan yoğun bir siyasi ilişki alışverişi yaşanmıştır. Hun anlayışına göre iki devlet arasındaki normal ilişki şekli barıştır. Uluslararası ilişkileri düzenleyen anlaşmalardır ve savaşlar anlaşmaları ihlalden doğar. Devletler birbirlerine talep ve ricalarını, şikayetlerini elçiler aracılığıyla bildirirler. Elçilerinse dokunulmazlığı vardır.[460]

Açıklamalarımızdan da görüleceği üzere devletler arası siyasi ilişkiler Hun Devleti'nde hayati öneme sahiptir ve dönemine göre ileri seviyede nitelenebilecek uluslararası hukuk kuralları geliştirmişlerdir. Diğer devletlerle ilişkileri yöneten, tüm yetkileri bünyesinde toplamış olan Tengri Kut'dur. Tengri Kut, savaş ilan eder, barış akdeder. Yabancı devletlere giden elçiler Tengri Kut namına, onun vekili sıfatıyla iş görürler. Yabancı memleket krallarına yazılan mektuplar onun imzasıyla gider. Anlaşmaları onaylayan da Tengri Kut'dur. Kısacası dış ilişkilerde birinci derecede yetkili olan kişi hükümdardır. Fakat hakanın bu konuda zaman zaman bir danışma meclisi niteliğine sahip olan "Kurultay"ın görüşünü aldığı da görülmüştür. Mesela, MÖ. 68'de Hun Hakanı,

---

459 Arsal, **a.g.e.**, s. 225.

460 H. Cin-A. Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuku**, C. I, Konya 1989, s. 34; Arsal, **a.g.e.**, s. 219.

Çinlilerle barış yapma konusunda plan yapıp, düşünmek amacıyla devletin ileri gelenlerini toplantıya çağırmıştır.[461]

Hun Devleti'nde çok gelişmemiş olsa da katip ya da bir başka deyimle "yazıcı" zümresi vardı. Sarayda ve kurultaylarda yazışmalar bakan özel kişiler mevcuttu ki bunlar aynı zamanda hukuk işleriyle de ilgilenirlerdi. Genellikle yazışmaları idare edip, hukuk işlerine bakanlar vezirlerdi. Büyük ihtimalle yazışmalardan sorumlu olan vezirler, sadece, Tengri Kut'un yabancı hükümdarlara göndereceği mektupları, yapılan antlaşmaları ve bunun dışındaki her türlü yazışmayı kaleme almakla yükümlüydüler.

Bunun dışında dış ilişkilerde belirleyici bir rolleri yoktu. Elimizde mevcut olan bilgilere göre Hun Devleti'nde dış ilişkileri yönetecek bir görevli, ya da müessese teşekkül etmediği için uluslararası ilişkileri idare eden kişi Tengri Kut'du ve zaman zaman önemli konularda görüşlerini almak için Kurultay'ı topluyordu. Dış ilişkilerde hakandan sonra en önemli şahsiyet elçilerdi. Hunlar hem yabancı elçileri kabul ediyorlar hem de kendileri elçiler gönderiyorlardı ki bu elçiler günümüzde olduğu gibi diplomatik dokunulmazlığa sahiptiler.[462]

Göktürk Devleti

Türkitan'da Büyük Hun Devleti'nin yıkılışından sonra Altay Dağlarında yaşayan bir kısım Türkler 552 tarihinde Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın gayretleriyle Göktürk Devleti'ni kurmuşlardır. Göktürk Devleti, büyük bir şef etrafında bir araya toplanmış kabileler konfederasyonundan oluşan büyük bir bozkır imparatorluğuydu.[463]

Göktürkler başta Çinliler ve Doğu Roma İmparatorluğu olmak üzere çevrelerindeki devletlerle her zaman siyasi ilişkilere girmişlerdir. Yoğun dış ilişkilerin ise kısmen de olsa örgütlenmiş bir yapı gerektireceği kuşkusuzdur. Göktürk Devleti'nin idari yapısı ile ilgili en önemli kaynak muhakkak ki Orhun Abideleridir. "Biti" yani bugünkü Türkçe'yle "yazmak" fiilinden gelen "bitig" kelimesi ilk kez Orhun Abidelerinde yer almıştır. Yazı, name, mektup, vesika anlamlarını karşılayan bitig kelimesi Uygurlar, Karahanlılar,

---

[461] N. Gültepe, **İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi**, **Türkler III**, s. 895-896.
[462] Gültepe, **a.g.e.**, s. 896.
[463] A. Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, Ankara 1972.

İlhanlılar gibi çeşitli Türk ve Müslüman devletlerde “Bitigçi” yani “yazıcı, katip” biçimine dönüşmüştü. Daha sonra üzerinde duracağımız gibi “Bitigçi” bu devletlerde yazı işlerinin dışında dış işlerinin idaresinden de sorumlu olmuş, yani bir çeşit dış işleri bakanı fonksiyonunu üstlenmiştir.[464]

Göktürk Devleti’nden sonra, bütün Türk lehçelerinde sık sık rastlanan “bitig” kelimesinin, Göktürkler zamanında “Bitigçi” şeklini alıp, “dış işlerini yürüten katip” anlamını kazanıp kazanmadığı tam olarak açıklığa kavuşmamıştır.[465] Bazı kaynaklarda, Göktürkler’de yabancı ülkelerle siyasi temasları yürüten dairenin reisinin bitigci olduğu kaydedilirken, bazı kaynaklarda ise “bitigci” adının ilk kez Kutadgu Bilig’de yer aldığı iddia edilmektedir.[466]

Göktürkler’de Bürokratik Unvanlar

Çin kaynaklarında Göktürkler’deki yüksek memuriyetler hakkında şu bilgiler veriliyor: “Türklerin büyük vazifeleri şunlardır: Yabgu (ye-hu), şad (sche), tigin (te-le), ilteber (Hie-li-fa) ve tudun (t’u-t’un-fa). Bunlardan başka bir çok küçük memuriyetler vardır. bütün bu memuriyetlerin sayısı 28’dir. bu memuriyetlerin hepsi de irsidir.”[467]

Görüldüğü üzere Çin kaynaklarında ancak beş unvan zikredilmiştir. Aşağıda kitabelerde geçen memuriyet unvanları ile şeref unvanları hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.

Apa: Kitabelerde büyük baba ve atalar manasında kullanıldığı gibi, sayın veya büyük anlamına gelen bir unvan olarak da taşınmıştır. Apa Tarkan gibi. Bu, Türklerde aile teşkilatı ile ilgili kelimelerin (atabeg, ağa, dayı gibi), devlet hayatında unvan olarak kullanılması ile ilgili en eski misaldir. Yenisey Kitabelerinde apa’nın, yine unvan olarak, yaygın bir şekilde kullanılmış olduğu görülür.

Baga: Büyük unvanlardan olup daha çok Tarkan unvanı ile birlikte taşınıyor.

Beg: Kitabelerde asiller manasında kullanılmıştır. “Dokuz Oğuz bodunu ve beyleri bu sözümü iyice işit sağlamca dinle.”

---

464 Gültepe, **a.g.e.**, s. 897.

465 A.N. Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkmenistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940, s. 4.

466 Gültepe, **a.g.e.**, s. 302, “Bitigçi”, **İ.A.**, c. I, İstanbul 1944.

467 F. Sümer, “Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları”, I, TDA Vakfı, İstanbul 1999.

Bilge: Bilgili, akıllı demek olup en büyük unvan veya en büyük unvanlardan biridir. Bilge, kağanlar ve hatunlarca en çok tanınmış unvanların başında gelir.

Boyla: Eski bir unvan olduğu ve Proto-Bulgarca kullanıldığı söyleniyor. Tonyukuk'un unvanları arasında boyla'da görülüyor. Bilindiği gibi Boyla Slav dillerine de girmiştir.[468]

Buyruk: Kağanın daima yanında bulunan devlet adamlarının taşıdıkları bir unvandır. Hatta bundan dolayı Bilge Kağan Türk devletinin yıkılmasında "bilgisiz" ve "yablak" (= fena huylu) kağanların yanında "bilgisiz" ve "yablak" buyrukları da mes'ul tutmuştur. XI. yüzyılda Karahanlılarda biruk şeklinde telaffuz edilen bu unvan, saray teşrifatçıları tarafından:

İşbara: Bu unvan Sanskritçe bey demek olan İşvara'dan geliyor olmalı şeref unvanlarından biridir.

İl Bilge: Bunun da kağanların eşleri tarafından taşınan büyük bir unvan olduğu anlaşılıyor. Bilge Kağan'ın eşi de aynı unvanı taşıyordu.

İl Teber: Çin kaynaklarında Türklerin başlıca mevki unvanları arasında zikredilmektedir.

Göktürk Devleti'ne tâbi boyların başındaki başbuğların bu unvanı taşıdıkları görülür. Bu başbuğlar başlıca Karluk, Uygur, Az, Edizlerin başında bulunanlar idiler.

Kağan: En büyük hükümdar yani imparator demektir. Bu unvanın Göktürklere Juan-Juanlardan geçtiği bildiriliyor. Sonra bu unvan yabancı bir dilin tesiri ile Hakan şeklini almış ve Osmanlı sultanları da unvanın bu şeklini kullanmışlardır.

Hatun: Kağanların eşlerinin unvanıdır.

Sü Başı: Ordu kumandanı. Sü, ordu demektir. Sü-başı İnel Kağan, Kapkan Kağan'ın oğlu olup 711 yılındaki Batı seferinde Göktürk ordusunun başkumandanı idi. Sü başının bu manasının uzun müddet sürdüğü görülür. Sü başı Anadolu'ya gelmiş ve vilayetlerin askeri valilerini ifade etmiştir. Osmanlı devrinde ise sü başı su başı şeklinde söylenmiş ve zabıta müdürü manasını taşımıştır.

---

[468] Gültepe, **a.g.e.**, s. 902.

Şad: En büyük unvanlardan olup hanedan mensupları tarafından taşınmıştır.

Tarkan: En büyük unvanlardan olup hanedan azasına mensup şehzadelerin taşıdıkları unvanlardan biri de bu unvandır. Tarkan'ın Uygurlar devrinde de ehemmiyetini koruduğu biliniyor. X. yüzyılın birinci yarısında Oğuz büyükleri arasında tarhan şeklinde bu unvanın kullanıldığı görülür.

Moğollarda unvan geleneği pek yaygın olmamakla beraber tarhan, darhan devlete büyük hizmetlerde bulunmuş kimselere veriliyordu. Moğollar devrindeki darhanlar izin olmadan kağanların katına çıkmak, vergi vermemek, ele geçirdiği ganimetin hepsine konmak, dokuz suçtan bağışlanmak imtiyazına sahip idiler.

Tamgacı: Kağanın damgasını taşıyarak onun yarlığ ve buyruklarını hazırlayan yüksek devlet memurunun unvanı Tamgacı da mühim bir memuriyetin unvanı idi. Nitekim Batı Göktürk Hükümdarı Su-lu Kağan Köl Tigin'in cenaze törenine Makaraç Tamgacı ile Oğuz Bilge Tamgaçı'yı kendi temsilcileri olarak göndermişti. "On Ok oğlum Türgiş Kağanda Makaraç Tamgaçı Oğuz Bilge Tamgaçı Kelti".

Tigin: Çin kaynaklarında te-le olarak geçen Tigin'in yabgu (= ye-hu) ile birlikte sadece kağanın oğulları, küçük kardeşleri ve diğer akrabaları tarafından taşındığı belirttiler. Karahanlı Hanedanı mensuplarının da bu unvanı taşıdıklarını biliyoruz.

Tudun: Büyük memuriyetlerden biri olup Batı Göktürkleri Devleti'nde iki tudun vardı. Bunlardan biri devletin batı ucunda, diğeri de doğu sınırında oturuyordu. Tudunların başlıca vazifeleri kağana bağlı şehir devletleri hükümdarlarının tutumlarını gözlemek ve kağana her yıl verecekleri vergilerin zamanında ödenmesini sağlamaktı.

Yabgu: Kağandan sonra hanedan mensupları tarafından taşınan en büyük unvandır.

Yargın: veya Yargan: Büyük unvanlardandır.

Göktürkler'in kullandıkları bu unvanların hepsi de Uygurlara geçmiştir. Bu unvan geleneğini Müslüman Karahanlılar'da yaygın bir şekilde sürdürmüşlerdir.

Apa Tarkan: Göktürkler'de nerede ise kağan yetkisinde ki devlet görevlisi.

İşbara Tarkan: Bir nevi asker vali.[469]

Uygur Devleti

Göktürk Devleti zamanında bu devletin tebaası olarak yaşayan Uygurlar, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklardan yararlanarak 745 yılında Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Halkının büyük bir kısmı şehirlerde yaşayan Uygur Devleti kısa sürede yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış, gerek özel hukuk gerekse kamu hukuku alanında son derece önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.

Uygur kamu hukuku ve devlet teşkilatı ile ilgili en önemli kaynağımız 1070 yılında Karahanlıların başkenti Balasagun'da Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig'dir. didaktik bir nitelik taşıyan eser adalet, devlet, akıl ve kanaat esasları üzerine kurulmuş ve bu dört kavram kişileştirilerek konuşturulmuştur. Uygur devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler veren Kutadgu Bilig'de, Orhun Abidelerinde yer alan "Bitig" kelimesi, "Bitigci" şeklini almış ve hanın başkatibi ve dışişleri ile ilgilenen görevli anlamında kullanılmıştır.[470]

Yazıcı, katip anlamına gelen bitigci kelimesinin aslının Çince pier>pi'den geldiği düşünülmektedir, ki pier>pi Çince'de yazı fırçası demektir. Şiratori'de zikredilen Çince kaynaklara göre T'o-pa Wei Sülalesi devrinde (MS. 388-588) piten sözü (bitig olabilir) ve piteh-çen unvanını taşıyan bir memur (bu da bitigçi olabilir) vardı. Göktürk Devleti'nde "Biti" "yazmak" fiilinden türeyen "Bitig" kelimesi, "yazı, mektup, name, vesika" anlamına geliyordu. Bitigci sonradan Türklerden Moğollara da geçmiştir. Moğolca'da "yazmak" fiili "bici-biçigü" Türkçe'deki "biti"yi karşılar görünmektedir. "Bicig" "yazılı belge, mektup" anlamındadır ve "Moğolların Gizli Tarihinden" beri bilinmektedir "Biçigenci" ya da "biçikçi" "katip, sekreter" manasında Moğol hakanlarının idari belgelerinde bulunmaktadır. Yine Moğol Devleti'nde "biçigüntûşimel" olarak bilinen memurlar da vardır. ancak Moğol Devleti'ndeki "biçikçiler" dış işlerinden ziyade mali

---

469 Gültepe, **a.g.e.**, s. 902.

470 Arsal, **a.g.e.**, s. 107; Cin-Akgündüz, **a.g.e.**, s. 59; C. Uçak, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara 1985, s. 29; Gültepe, **a.g.e.**, s. 903.

işlerle ilgilenmişlerdir ve dış işleriyle “lencun” adı verilen görevliler meşgul olmuşlardır.[471]

Uygurlarda “bitig” kelimesi “mektup, belge, name” anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. Hatta özel hukuk alanında her hangi bir satış veya borç verme vesikasına da genel olarak “bitig” denmiştir. “Baş bitig” kelimesi ise “asıl ve esas vesika” anlamında kullanılmıştır. Uygurlarda “bitkeçi”, “sitigüçi”, “bitikçi” denilen bir katip zümresinin olduğu bilinmektedir. Fakat vesikalardan anlaşıldığı üzere bu şahıslar hiçbir zaman özel hukuk alanında düzenlenen belgelerde yazıcılık yapmamışlardır. Büyük ihtimalle sadece devlet dairelerinde görevlerini sürdürmüşlerdir.[472]

Kutadgu Bilig’de bitikçiden söz edilmektedir. Buradaki bilgilere göre “bitikçi” hanın özel katibi ve hariciye nazırıdır. Bitikçiler devlet hayatında büyük öneme sahiptirler. Çünkü hakanlar ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, sözlerini yazmak için onlara yine de katip gereklidir ve sırlarını iki görevliye açmak zorundadırlar ki bunlardan biri vezir diğeri bitikçidir. Bitikçi (katip), dürüst ve dini bütün bir insan olmalı, sırları iyi saklamalıdır. Aksi takdirde başını kaybedebilir.

Kutadgu Bilig’e göre bitikçi (katip) ülkedeki en önemli görevlilerden biridir, çünkü bütün memleket işlerini tanzim eden hep yazıcıdır; zeki insan memleketin gelirini yazı ile zapt eder.[473]

Devlet kılıç vasıtasıyla tesis olunur, fakat kalem vasıtasıyla idare edilir. Hükümdar memleketin iç ve dış meselelerine ait sırları bitikçiye tevdi eder. Bu sebeple bitikçilerin (katiplerin) bir takım özelliklere sahip olması gerekir. Katip bilgili ve akıllı olmalı, güzel bir yazı ve üsluba sahip olmalıdır. bitikçi tamahkar olmamalı, gözü tok olmalı, içki içmemeli, yakışık olmayan bütün hareketleri kendisinden uzaklaştırmalıdır. Kısacası sabah akşam hizmete hazır olmalıdır.

Kutadgu Bilig’den de anlaşıldığı üzere bitikçi Uygur devlet teşkilatında vezirden sonra en önemli şahsiyettir. Hanın yazışmalarını yaptığı ve dış işlerinden sorumlu olduğu için devletin

---

471 Gültepe, **a.g.e.**, s. 903.

472 E. Esin, **Türk Kültür Tarihi ve İç Asya’daki Erken Safhaları**, Ankara 1935; Gültepe, **a.g.e.**, s. 903.

473 Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig** (çev. R.R. Araf), Ankara 1988, s. 198.

en önemli sırlarına vakıftır. Bu nedenle de üstün bir takım özelliklere sahip olmalıdır.

Bitikçi Uygurlar dışında Karahanlılar, İlhanlılar, Moğollar ve Kırım hanları gibi pek çok devlette katip anlamında kullanılmıştır. Ancak Osmanlılardan itibaren bu tabire rastlanmamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in divanında bile Uygurca mükemmel nameler yazan katipler olmasına rağmen devlet kalemlerinde çalışan katip anlamına gelen "bitigçi" tabiri Osmanlı devlet bürokrasisinde yerleşmemiştir.[474]

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

Eski Türk Hayat Tarzı

Türklerin tarihindeki en büyük başarılarından biri, hiç şüphesiz onların, içinde yaşadıkları çevreye (tabiat) ve iklime uygun bir hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu, "atlı-göçebe" veya "konar-göçer" hayat tarzıdır. Bu arada hemen belirtelim ki, ilkel topluluklarda görülen göçebe hayat tarzı ile eski Türk topluluklarının atlı-göçebe hayat tarzı bir birinden tamamen farklıdır. İlkel toplumlarda ekonomi sadece toplayıcılığa dayanırken, Türk toplumunda hayvancılık, kısmen ziraat ve ticarete dayanıyordu. Başka bir deyişle, eski Türkler üretici toplumlardı. İlkel toplumlarda devlet, millet ve vatan gibi bir takım mefhumlar gelişmemiştir. Eski Türk toplumlarında ise, devlet fikri neredeyse evrenin ve insanoğlunun yaratılışı kadar eskiye dayanmaktadır. Buna en güzel örnek de daha önceki sayfalarda üzerinde durduğumuz Göktürk kitabelerinde yer alan fikirlerdir.

Atlı-göçebe hayat tarzı, bir çok bakımdan ziraatla uğraşan toplumlardan üstün bir hayat tarzıdır. Burada hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, geniş bozkırlarda ve değişik iklim çevrelerinde onlara sürekli otlaklar ve su bulmak, toprağın işlenmesi ve hasadın toplanmasından da zor bir faaliyet olduğu gibi, büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir.[475] Türkler, fiziki ve ruhi

---

474 Gültepe, **a.g.e.**, s. 903.
475 Rasonyi, **a.g.e.**, s. 5.

yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin üstesinden kolayca geliyorlardı.

Atlı-göçebe hayatta ekonomi, iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan biri “at”, diğeri “koyun”dur. Her iki hayvan da sürüler halinde beslenmekteydi. Özellikle at, bu faaliyette başlıca rol oynuyordu. Zira, büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisi için gerekli olan bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, göçebe hayat, at üzerinde kurulmuş ve geliştirilmiştir.

Atlı-göçebe hayatta atın ve koyunun yanında demirin de önemli bir yeri vardı. Bilindiği gibi, demir, silah sanayiinin başlıca madenidir. Andronovo kültürünün son zamanlarında düşmanaş düşmanaş görülmeye başlayan demir, MÖ. 1000 yıllarından itibaren Türkitan’da yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Eski destanların da gösterdiği gibi, demircilik, Türklerin adeta ata sanatı durumundadır. Bilindiği üzere, Göktürk Devleti’ni kuran Aşina oğulları, Altay dağlarının eteklerinde demir işleyip silah üreterek, bir yüzyıl içinde güçlü bir kavim haline gelmişlerdir.

Eski Türk topluluklarının göçebelikleri, amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine daima taze ot ve su bulmak ve böylece verimi arttırmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bundan dolayı hayat, kışlak (kışın geçirildiği yer) ve yaylak (yazın geçirildiği yer) arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Kışı geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmekteydi. Böyle karı az tutan, rüzgârdan, fırtınadan ve tipiden korunaklı yerlere “koy” (kuy) veya “kuytu yer” denilmekteydi. Koylar, kış aylarında, kuzeyin kuru ve dondurucu rüzgârlarına açık olan yerlerden daha ılık geçmekteydi. Üstelik buralarda hayvanlar için daima taze ot ve su bulmak mümkündü.[476]

Burada hemen belirtelim ki, Türkitan bozkırlarında su kaynakları son derece sınırlıdır. Hâlbuki bu sahalarda su, hem insanlar için hem de sürüler için hayati önem taşır. Bozkırlarda iki çeşit su vardı ki, Türkler bu suları birbirinden çok iyi ayırırlar. Bu sulardan bir “ak su”, diğeri ise “kara su” idi. Ak su, ilkbaharda karların ve buzulların

---

[476] Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, III, s. 65, 106, 142.

erimesiyle oluşan su, kara su da, yer altı kaynaklarından beslenen sudur. İlkbaharda vadi tabanlarından gürül gürül akarak nehirleri besleyen aksular, yaz ortalarına doğru kurur ve tamamen yok olur. bundan dolayı, sürü besleyen göçebe Türkler için bu suların pek fazla değeri yoktur. Türkler için asıl önemli olan su kara sularıdır ki, bu suların büyük bir kısmı hiç bir zaman kurumaz.[477]

Dağların rüzgarlara açık kuzey tarafları ise, "kuz"[478] olarak vasıflandırılmaktaydı. Kuz yerler, yazın serin geçmekteydi; üstelik diğer yerlere göre de daha fazla yağış almaktaydı. Daha da önemlisi kuz yerlerdeki otlar ve sular hiç kurumamaktaydı. Bu yerlerde göçebenin yaylaları bulunuyordu. Göçebe, ilkbaharda yaylaların bulunduğu kuzeye ve yüksekliklere çıkıyordu. O, tabiatla iç içe yaşadığı için tabiatı ve tabiatın yasalarını çok iyi biliyordu. Çünkü yüksek yerlerde taze ot, su ve serinlikten başka, yazın insanları ve hayvanları rahatsız eden ve hastalık yapan sinek ve haşarat pek fazla bulunmuyordu. Göç alanları yani yaylalar, öyle gelişigüzel, sahipsiz yerler değildi. Her boyun veya oymağın belirli yaylası ve otlağı vardı. Yaylanın ve otlağın en güzel yerini boy beyi kendisine ayırmaktaydı. Yaylalara göç, boy beyinin emri ile başlardı. Göç hazırlığı birkaç saat içinde tamamlanırdı. Zira göçebenin evi derme çadırlardan ibaretti. Eşyalarının hepsi de taşınabilir türden idi. Bundan dolayı geride hiçbir şey bırakılmıyordu. Göç, çift hörgüçlü develer (yüklet) veya dört tekerlekli, üstü kapalı ve öküzlerle çekilen arabalarla (kağnı) yapılmaktaydı. Bu arabalar, kadınların içinde yün eğirdikleri, dikiş diktikleri, doğum yaptıkları ve çocuklarını emzirdikleri adeta gerçek bir konut gibi idi. Yaylalara göç, tam bir eğlence halini alırdı. Güzel elbiseler giyilir, yol boyunca neşeli şarkılar söylenirdi.

Bütün yaz, sürülerin bakımı ve semirtilmesi, ürünlerin alınması ve bunların çeşitli yiyeceklere dönüştürülmesi, yünlerin kırpılması ve dokunması gibi faaliyetlerle geçiyordu. Bu arada obanın erkekleri, sık sık ava çıkmakta ve bol miktarda çeşitli kuş ve hayvan avlamaktaydılar. Çünkü Türkler, büyük koyun sürülerine sahip oldukları halde, normal zamanlarda kendi hayvanlarını kesmeye kıyamıyorlardı. Et ihtiyaçlarını ise, genellikle av kuşlarından ve hayvanlarından temin ediyorlardı. Fakat, çadırlarına misafir geldiği zaman mutlaka birkaç koyunu birden kesiyorlardı.

---

[477] S. Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", **Türkler III**, s. 20.
[478] Kaşgarlı Mahmud, I, 325, 326, III, 124; Ebu Hayyan, **a.g.e.**, s. 84.

Türkler, dışa dönük, eğlenmeyi seven, neşeli ve aktif insanlardı. Onların inancında, hayatı kötüleme ve başka bir alemde mesut olma fikri hemen hemen hiç yoktu. Yaz aylarında günlük işlerin dışında genellikle at ve ok yarışları düzenlenmekte, güreş tutulmakta, çeşitli oyunlar oynanmakta ve silah eğitim yapılmaktaydı. Özellikle silah eğitimi, onlar için çok önemliydi. Bu işe daha çocukluk yaşından itibaren başlanmaktaydı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes, iyi silah kullanmak zorundaydı. Zira boylar arasında sık sık yaylak ve otlak kavgaları meydana gelmekteydi.[479]

Türkitan'daki atlı-göçebe hayatın önemli faaliyetlerinden biri de akıncılık idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksiğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak yani ganimet (doyumluk) elde etmek; Türkleri düşmanaş düşmanaş devamlı savaş ve akın yapmaya alıştırmıştır. Böylece savaş ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet politikası haline gelmiştir. Çünkü savaşlar ve akınlar, devlet başkanına hem maddi güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece devlet başkanının idare ettiği kütleler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı.

Akınlar, genellikle hayvanların semirdiği ve hasadın toplandığı güz mevsiminde yapılmaktaydı. Atlı birliklerle süratle gerçekleştirilen Türk akınlarının en önemli hedefi Kuzey Çin idi. Yerleşik medeniyete sahip olan Çin, tarım ürünleri ve çeşitli mamul eşya bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biriydi. Üstelik Kuzey Çin, Türklerin sürüleri için geniş otlaklar ile bol su imkanı sunuyordu. Burada, Türklerin "Yaşıl Öğüz" (Yeşil Irmak) adını verdikleri Huang-ho (Sarı Nehir) bulunuyordu. Huang-ho büyük dirseği içinde de, Türklerin hayat tarzına uygun Ordos bozkırı yer alıyordu.

Bilindiği gibi, Çin medeniyeti Huang-ho ile güneydeki Yang-tse nehirleri havzasında doğup gelişmiştir. Özellikle Sarı nehir (Huang-ho) çevresi, verimli topraklara sahip, ılıman iklimi ile yaşamaya çok elverişli bir bölge idi. İlk baharda İç Moğolistan'dan rüzgarlarla

---

[479] Koca, **Türkler III**, s. 21.

gelen ve “lös” adı verilen kırmızı toz zerreleri, gökten adeta yağmur gibi yağarak, buradaki toprağı son derece verimli hale getirmekteydi.[480]

Çin medeniyetinin doğup geliştiği Sarı nehir havzası, sadece Türk akınlarına hedef olmamış, aynı zamanda buradaki ilk devletleri de Türkler kurmuşlardır. Çin Yıllıkları üzerinde yapılan incelemelere göre, Kuzey Çin’e 803 yıl hâkim olan Covlar (Chou) (MÖ. 1050-247), bir Türk hanedanı idi. Özet olarak söylemek gerekirse, Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar, Çinliler gibi ekincilik yapan yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.[481]

Hayvancılık

Hayvancılık, eski Türk toplumunda önemli bir yer işgal ederdi. Türkitan Türkleri’nin, yerleşik hayata geçmeden önce, göçe oldukları, malumdur. Bu göçebelik, iklimin ve bulundukları yerlerin, hayatlarını sürekli olarak devam ettirmelerine engel olmasından dolayıdır. Hayvanlarını otlatmak zorunda olan bu insanlar, her zaman yer değiştirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Türklerde hayvan, bilhassa şu üç hususiyetinden dolayı, ehemmiyet kazanmıştır. Bir kere hayvan, bu insanların başlıca gıda maddesi olmuştur. Etini, günlük ihtiyaçları için pişirip yedikleri gibi, kurutarak ilerideki ihtiyaçlarını gidermek için de kullanmışlardır. Ayrıca hayvanın sütünden, derisinden ve yününden giyim eşyası olarak yararlanmışlardır. Hayvanın ikinci özelliği, Çin başta olmak üzere, ziraatle uğraşan ülkelerde önemli bir ticaret unsuru olması idi. Bunlar, hayvanların satıp kendi ihtiyaçları olan zirai ürünleri alırlardı. Hayvanın üçüncü hususiyeti ise, nakil vasıtası olarak kullanılmasıdır. Türklerin sahip olduğu hayvanların başında at gelmektedir. At, Türklerde ticaret vasıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır. Bilhassa Çin ile Hunlar zamanında başlayan ticarette, at mühim bir yer almış ve hatta Çin sınırlarında at pazarları kurulmuştur. Koyun, sığır, deve, katır, mada, eşek de Türklerin besledikleri ve evcilleştirdikleri hayvanlar arasındadır. Bu hayvanların yanında, zamanla tavuk, tavşan ve av hayvanları da yer almışlardır. X. yüzyılda Kao-ch’ang ve Beşbalık’a seyahat eden Çinli seyyah Wang rak şunları söylemiştir: “Zengin olanlar at eti yerler. Diğerleri sığır ve yaban kazı yerler. Kağanın, prenslerin ve

---

480 Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 2.
481 Koca, **Türkler, III**, s. 21.

veliahdların at sürüleri vardır. Bu sürüler, vurulan damgalarla, birbirlerinden ayrılırlar. Hiç kimse, bu sürülerin sayısını bilmez. İyi bir atın fiyatı, 12-44 metre uzunluğunda ipek kumaştır. Yaşlı atlar yemek için kullanılır ve bunların değeri 3-11 metre uzunluğunda ipek kumaştır."[482]

Türkler yaz ve kış mevsimlerinde, hayvanları ile birlikte göç ederlerdi. Bu mevsimlere göre yapılan göclerin sonucu olarak, kışlak ve yaylakları kurulmuş ve buralarda hayvanları için ağıllar yapmışlardır. Bu yaylak ve kışlaklar, her oymak için, sabittir. Böylece, ilk yerleşim merkezleri de meydana gelmiş oluyordu.

Ziraat

Türkitan'nın tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma elverişli değildi. Tarım, ancak tabiat ve iklim şartlarını imkân verdiği ölçüde vardı. Buna rağmen tarım, hayvanlılık yapan Türk için en az sürü beslemek kadar önemli bir faaliyetti. Zira, eski Türk toplumunda "tarıgçı/tarıdacı" adıyla anılan bir çiftçi (tarım yapan) kesimi bulunuyordu. Bu meslek grubu, hiç şüphesiz tarımın yanında hayvancılık da yapmaktaydı. Mesela, Oğuzlar ve Karluklar, tarım ile hayvancılığı birlikte yürütmekteydiler[483]. Öte yandan, Türkçe'nin en eski kelimelerinden biri "tarla", diğeri "ekin"dir. tarla kelimesinin en eski şekli "tarıglag"dır. tarıglag da darı ekilen yer demektir[484]. Darının asıl vatanı Çin'dir. tarihi kayıtlara göre Türkler, Hun çağından beri bu ürünü tanımakta ve yetiştirmekteydiler[485].

Türklerin ekip yetiştirdikleri en eski tarım ürünlerinin başında buğday, çavdar (konak) ve arpa gelmektedir. Tarihi kayıtlara göre, bu ürünlerin ana vatanı Ön Asya ise de, ikinci vatanı da Türkistan'dır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav'da yapılan kazılarda günümüzden 6 bin yıl öncesine ait yerleşik bir kültür meydana çıkarılmıştır. Anav insanı, kerpiçten yapılmış evlerde oturuyor, çiftçilik yapıyor ve çeşitli tarım ürünleri yetiştiriyordu. Hatta aynı bölgede, bugün Namazgah-tepe adıyla anılan yerde, arpayı un yapmakta kullanılmış dibekler bile bulunmuştur.

---

482 Ö. İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", **Milli Kültür**, C. I, sayı 2, 1977, s. 43-44.

483 T. Baykara, **Türk Kültürü Araştırmaları**, İzmir 1997, s. 104.

484 A. İnan, **Makaleler ve İncelemeler II**, Ankara 1991, s. 313-315.

485 Koca, "Eski Türklerde...", s. 27 vd.

Buğdayı Hun Türkleri de tanıyordu. Zira, Çin Yıllıklarında Hunlar'ın ürettiği bir buğday cinsi "pi-mai" adı ile kaydedilmiştir[486].

Türkler, tarlalarına ekmiş olduğu ürünü sulamak için Toto adıyla bilinen takriben 10 km uzunluğunda bir de sulama kanalı inşa etmişlerdir ki bu kanal diğer sulama ağı sistemleriyle birbirine bağlanmıştı.[487]

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Türkitan'da büyük devletler kuran Türk toplulukları, ipek, buğday ve pirinç gibi ekonomilerinin eksiği olan temel ürünleri zaman zaman Çin'den hediye ve vergi olarak temin etmekteydiler. Buna rağmen onlar, buğday gibi tarım ürünlerinde tamamen Çin ekonomisine bağımlı değillerdi. Daha doğrusu bu ürünü onlar da yetiştirmekteydiler. Öte yandan Çinliler, tarım ekonomisinde ileri bir toplum idiler. Bunun için Türkler, zaman zaman Çinlilerin tarım ürün ve vasıtalarından yararlanmaktaydılar. Mesela, Göktürk hükümdarı Kapgan Kağan (792-716), bir defasında Çin'den vergi olarak 1250 ton tohumluk buğday ile 3 bin adet tarım aleti almıştır. Göktürkler, Çin'den aldıkları tohumluk buğdayı aynı yıl içinde ekmişlerdir; fakat bu buğdayın hiçbiri çıkmamıştır. Zira, Kapgan Kağanın haraçgüzarlığını bir türlü içine sindirememiş olan Çin imparatoriçesi, bu buğdayı Göktürklere pişirerek vermiştir[488].

Daha önce belirtildiği gibi, eski Türk hayatında ve ekonomisinde at başlıca rol oynuyordu. Bunun için Türkler, şüphesiz at yemi olarak bol miktarda arpa yetiştirmekteydiler. Kaşgarlı Mahmud'un "Arpasız at aşumaz (koşmaz)[489]" şeklinde naklettiği Türk atasözü, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan türkler, at yemi olarak burçak ve yulaf da üretmekteydiler.

Türkler, fasulye cinsinden baklagilleri de tanımaktaydılar. Mesela, acı bakla, bunların başında gelmekteydi. Çinlilerin acı baklayı Türklerden almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira, Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre Çin'de yetiştirilen bir çeşit baklaya "Hun veya Uygur baklası" adı verilmekteydi[490].

---

486 Rasonyi, **a.g.e**. s. 52.
487 E. Kahya- A.D. Erdemir, **Medical Studies and Instıtıons In The Otoman Empıre,** Ankara 2008, s. 8.
488 Koca, **a.g.m**. s. 29.
489 **Kaşgarlı Mahmud** I, s. 123.
490 Rasonyi, **a.g.e**. s. 53.

Eski Türk toplulukları kendir ve pamuk (kepez) gibi sanayi bitkileri de yetiştirmekteydiler. Onların, özellikle pamuk yetiştirdikleri tarlaları (kebezlik) vardı. Kedir ip, urgan (urk, uruk), pamuk da kumaş yapımında kullanılmaktaydı[491].

Tarım Aletleri

Tarım yapan toplulukların hiç kuşkusuz çeşitli tarım aletlerinin de bulunması gerekir. Türkler, çift öküzü ile birlikte bütün tarım aletlerine "amaç" adını veriyorlardı. Tarım aletlerinin en önemlisi hububat ekiminde kullanılan "saban" idi. Eski Türk topluluklarından günümüze her hangi bir saban ulaşmamıştır. Saban kelimesinin eski Türkçede bulunmasına bakılırsa, Türkler bu aleti bilmekte ve kullanmakta idiler. Saban şüphesiz ahşaptan yapılmaktaydı. Öküzler veya herhangi bir hayvan tarafından çekilmekteydi. Sabanın toprağı karıştıran kısmına ok temreni gibi demirden bir kılıf geçirilmekteydi. Saban demirine "bukursı" veya "tış" denmekteydi.[492]

Yetişen buğday orak (orgak, baştar[493]) ile biçilmekte ve mahsul bir yerde toplanmaktaydı. Toplanan mahsule "yığın" denmekteydi. Yığın, kağnılarla çimenlik bir sahaya taşınmakta ve burada "düven" (kundıgu) veya benzeri bir aletle saman haline getirilmekteydi. Bundan sonra bulunduğu yerde "tınaz" yapılan saman, rüzgarda savrulmaktaydı[494]. Böylece, saman ile tane birbirinden ayrılmaktaydı. Tanelerden oluşan yığına da "çeç" (örtgün) denmekteydi. Çeç, "adrı" veya "eskü" (kalbur) adı verilen bir aletle temizlenmekteydi[495]. Harmandan çuvallarla taşınan çeç, ambarlara (tarıglıg) konarak, muhafaza altına alınmaktaydı. Ambarlardaki buğdayın bir kısmı alınıp, kol ve su gücüyle çalıştırılan değirmenlerde un haline getirilmekte, diğer kısmı da tohumluk olarak bırakılmaktaydı[496].

Değirmen taşları (ezme taşı), MÖ. Yüzyıldan beri Türk toplulukları tarafından bilinmekte ve kullanılmaktaydı[497]. Değirmen taşlarının yeni bir örneği de Göktürklere ait Kuray kurganlarında meydana

---

491 Koca, **a.g.m**. s. 29.
492 **Kaşgarlı Mahmud** III, s. 125, 242.
493 **Kaşgarlı Mahmud** I, s. 14.
494 **Kaşgarlı Mahmud** II, s. 82.
495 **Kaşgarlı Mahmud** I, s. 126.
496 Koca, **a.g.m**. s. 29.
497 Baykara, **a.g.e.**, s. 102, 104 vd.

çıkarılmıştır[498]. Öte yandan X. yüzyılın ilk çeyreği içinde Uygur Kağanını ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te, Uygur ülkesinde su değirmenleri görmüştür[499]. Arap coğrafyacılarının bildirdiğine göre, Kırgızların pirinç, buğday gibi hububatlaı öğüttükleri eğirmenleri vardı[500]. Eski Türklerde un öğüten kimseye "ügitçi" denmekteydi[501].

Ticaret

Ticaret, "satma" (ihracat) ve "satın alma" (ithalat) gibi iki temel faaliyete dayanır.bunlardan birinci faaliyete malın arzı, ikinci faaliyete de talebi söz konusudur. Mal arz edebilmek yani satmak için çok miktarda mal üretmek ve bu malı alıcıya ulaştırmak lazımdır. Malın talebi yani satın alınması ise, ihtiyaç durumu ile bu malın karşılı4ğının bulunması şartına bağlıdır. Burada hemen belirtelim ki, ticaret yapmak için bizzat mal üretmek gerekmiyor. Üretilmiş olan ihtiyaç fazlası malı veya malları alıp, tüketiciye ulaştırmak yani bu hususta aracılık etmek de önemli bir ticari faaliyettir. Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde, hem ihtiyacın üzerinde mal üretim satma hem kendi ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme hem de ticari mallara aracılık etme şeklindeki ticari faaliyetlerin hepsi vardı[502].

Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde ticaret, büyük ölçüde "değiş-tokuş" esasına dayanıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, alınan mal karşılığında başka bir mal verilmekteydi. Daha doğrusu, mal mal ile değiştirilmekteydi. Bu da hiç şüphesiz alınacak ve verilecek mal hususunda tarafların karşılıklı anlaşmalarına bağlıydı[503]. Türklerin değiş tokuş için en çok kullandıkları mal at idi.

Türkler, yaptıkları ticarette para da kullanmaktaydılar. Onlar, özellikle Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağladıkları paralarla bazen ihtiyaçları olan malları satın almaktaydılar. Tarihi kayıtlara göre, Göktürkler, başta Çin olmak üzere komşu ülkelerle yaptıkları ticarette ödemeyi

---

498 Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 146.

499 Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 57.

500 R. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998, s. 101.

501 **Kaşgarlı Mahmud** I, s. 54.

502 Koca, **a.g.m**. s. 30.

503 Koca, **a.g.m**. s.30, Şeşen, **a.g.e**. s. 92

haraç paralarla yapmışlardır. Türklerin ticarette ödeme aracı olarak kullandıkları bu paralara “satir” adı verilmekteydi. “Satir”in madeni gümüş idi; bu para şekil olarak da diske benzemekteydi[504].

Ticarette kullanılan başka bir ödeme aracı da, kıymetli madenlerden yapılmış çeşitli kap kacaklar idi. Alınan mal karşılığında bu madeni eşyalar satıcıya verilmekteydi. Maden işçiliğinde usta olan Türkler, ödeme aracı olarak kullandıkları kap kacakları genellikle kendileri imal etmekteydiler[505].

İhracat ve İthalat

Eski Türk ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu. Bundan dolayı, Türklerin ihraç ettikleri mallar arasında canlı hayvan ve hayvan ürünleri baş sırayı alıyordu. Mesela, Hun Türkleri. MS. 52 yılında Çin’e çok miktarda sığır sevk etmişler ve bu malları Çin pazarlarında satmışlardır. Yine aynı Hun Türkleri, aynı tarihte, Çin sarayına haraç adı altında “at ve kürk” sunmuş; karşılığında da “ipek” almışlardır[506]. Diğer tarafta Hun türklerinde ihraç mallarının bir kısmı işlenmiş, bir kısmı da işlenmemiş mamulattan oluşmaktaydı. Tarihi kayıtlara göre, Hun Türkleri, komşu ülkelere yünden yapılmış örtüler, kumaşlar ile muhtelif cinsten keçe ev deri ihraç etmekteydiler ki[507], bu mamulatın hepsini kendi hayvanlarından elde etmekteydiler.

Göktürk ekonomisinin ihraç malları arasında da canlı hayvan önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü, Göktürkler ihtiyaç fazlası olarak çok miktarda at ve koyun üretmekteydiler. Göktürkler bu malları yani at ve koyunu, canlı mamul olarak komşu ülkelerden özellikle Çin’e ihraç etmekteydiler. Bunun karşılığında da Çin’den ipekli kumaşlar almaktaydılar[508].

Çin’e olan canlı mal ihracı, Uygur döneminde de devam etmiştir. Özellikle Uygur Kağanları, Çin’e daha fazla mal satabilmek için siyasi ve askeri güçlerini bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Mesela onlar, satmak gayesi ile Çin’e gönderdikleri atlarının hepsini almaları için Çinlileri adeta zorlamaktaydılar[509]. Çinliler de,

---

[504] Koca, **a.g.m.,** s. 30.
[505] Koca, **a.g.m.**, s. 30.
[506] İzgi, **a.g.e.**, s. 96 vd.
[507] Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, s. 71, 77.
[508] Koca, **a.g.m.**, s. 30.
[509] G. Çandarlıoğlu, “Uygur –Çin İktisadi Münasebetleri”, **Tarih Dergisi** XXIV, 1983/1984, s. 73-80.

aralarındaki barışı korumak için Uygurların bu zorlamasına ister istemez boyun eğmek durumunda kalıyorlardı.

Uygurların ihracatı sadece canlı at satımından ibaret değildi. Son derece çalışkan insanlar olan Uygur Türkleri, çeşitli türden bol miktarda mal üretiminde bulunmaktaydılar. Üstelik ülkeleri de derisi kıymetli hayvanlar bakımından çok zengindi. Uygurlar, derisi için çok miktarda sansar ve samur avlanmaktaydılar. Uygur ülkesinde sansar ve samur derilerinden başka beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşlardan da çok üretilmekteydi. Uygurlar, ihtiyaç fazlası olan bütün bu mamulatı satmak için komşu ülkeler göndermekteydiler[510]. Öte yandan, Soğd ve Arap tüccarlarının Uygur Devleti'nin merkezinde (Ordubalık) faaliyet gösteren temsilcileri bulunmaktaydı[511]. Bunlar, kendi ülkelerinden Uygur ülkesine, Uygur ülkesinden de kendi ülkelerine daima mal getirtmekte ve sevk etmekteydiler[512].

Türklerin Çin'e sattıkları daha başka mamulat da vardı. İslam coğrafyacılarının bildirdiğine göre, mesela onlar Çin'e, yün, yağ, bal, elbise, misk, zırh, kalkan, topuz gibi çok çeşitli silahlar ve mamulat ihraç etmekteydiler[513].

Türkler, sadece Çin ile değil, İslam ülkeleri ile de ticaret yapmaktaydılar. Özellikle Oğuz, Bulgar, Hazar, Karluk, Kırgız, Kimek ve Uygur türklerinin ülkelerinde bol miktarda avlanan tilki, samur, sincap, sansar, kakum, fenek, kunduz, kaplan, pars ve panter gibi hayvanların kürkleri İslam ülkelerine ihraç edilmekteydi. Ayrıca, aynı Türk ülkelerinden İslam ülkelerine yün, yünlü kumaş, yünlü ve ipekli elbise, zamk, yağ, bal, kılıç, eyer, sadak (okluk), mum, boynuz gibi çok çeşitli ürünler ve eşyalar sevk edilmekteydi[514].

Öte yandan, tıpkı Çin'de olduğu gibi İslam ülkelerine de Oğuz, Halaç ve Karluk ülkelerinden çok miktarda çeşitli canlı mal ihraç edilmekteydi. Bunlar arasında koyun baş sırayı alıyordu. İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Maveraünnehir ve Horasan halkı, et ihtiyacını türklerden satın aldıkları koyunlardan

---

[510] Ligeti, **a.g.e.**, s.248.
[511] Baykara, **a.g.e.**, s. 110.
[512] Koca, **a.g.m.**, s. 30.
[513] Koca, **a.g.m.**, s. 30, Şeşen, **a.g.e.**, s. 101.
[514] Bedirhan, **a.g.tez**, s. 32.

sağlamaktaydı. Özellikle, "en seçkin ve en lezzetli koyun eti, Oğuzlardan ithal edilen koyunların eti idi.[515]"

Tarihi kayıtlara göre, Türklerin ürettiği ihtiyaç fazlası maddeler ve mallar arasında demir ve madeni eşyaların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Göktürkler, Altay dağlarının eteklerinde demir ve silah üretip, Çin ile ipek ve başka eşya ticareti yaparak, bir yüzyıl içinde güçlü bir kavim haline gelmişlerdi. Hatta onlardan bazı boylar sadece demircilikle uğraşmaktaydı. Mesleklerinde uzmanlaşmış olan Göktürk demircileri ve dökümcüleri, sadece kendi toplumlarının ihtiyacını karşılamak için çalışmıyorlardı. Onların ürettikleri mamüller, Çinliler ve İranlılar tarafından satın alınıp kullanılmaktaydı. Mesela, göçebe hayatın zevkini yansıtan ince bronz işlemeli tasvirlerle süslenerek yapılmış olan kömür mangalları, her yerde aranan Türk eşyaları arasındaydı[516].

Göktürkler, işlenmemiş demir de satmaktaydılar[517]. Hatta onlar, ellerindeki demiri satabilmek için önlerine çıkan her fırsatı değerlendiriyorlardı. Mesela, Bizans elçilik heyeti Batı Göktürkler'inin merkezini ziyaret ettiğinde, Göktürk demir tüccarları, ellerindeki demiri Bizans elçilerine satabilmek için hemen onların etrafını çevirerek, bu hususta anlaşma yapmak istemişlerdir[518].

Serbest Ticaret Pazarları

Eski Türk devletleri, komşu ülkelerle yaptıkları ticaretin güvenlik içinde cereyan etmesi maksadıyla bazı tedbirlere başvurmaktaydılar. Bu tedbirlerin başında komşu devletlerle olan sınırlarda serbest ticaret pazarlarının kurulması gelmekteydi. Tarihi kayıtlara göre, ilk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kurulmuştur. Bu pazarlar için belirlenen yerler ise, genellikle Çin'e ait sınır şehirleri idi[519].

Avrupa Hun hükümdarı Attila da, serbest ticaret pazarlarına çok önem vermiştir. Hatta o, Bizans ile yaptığı ilk antlaşma metnine özellikle "iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak" şeklinde bir hüküm koydurmuştur[520]. Bu hüküm gereğinde, iki devlet arasında Tuna nehri boyunca devam

---

515 Şeşen, **a.g.e.**, s. 161.
516 Koca, **a.g.m.**, s. 31.
517 Bedirhan, **a.g.tez**, s. 33.
518 Koca, **a.g.m.**, s. 31, Bedirhan, **a.g.tez.,** s. 33.
519 Bedirhan, **a.g.tez**, s. 32.
520 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 57.

eden sınırdaki birçok Bizans kasabasında serbest ticaret pazarları kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri Viminacium pazarı idi[521]. Burada her iki ülkenin tüccarları aynı haklara sahip olarak serbestçe ticaret yapıyorlardı[522].

Göktürk beyleri de, daima ellerindeki malları satabilecek ve ihtiyaçları olan malları da alabilecek pazarlar arıyorlardı. Onlar, bu gaye ile 593 yılında Çin imparatoruna bir elçi göndererek, kendisinden "Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca Pazar yerleri tayin edilmesi müsaadesi" talebinde bulundular. İmparator da yayımladığı bir fermanla onların bu isteğini karşıladı[523].

Tıpkı Attila gibi Bilge Kağan da, serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavramış bir devlet adamıydı. Bilge Kağan, savaşlara son verip, Çin ile olan ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline oturttuktan sonra, tarihin önüne çıkardığı fırsatlardan yararlanarak, bu ülkeden bazı ticari imtiyazlar koparmıştır. Bu imtiyazların en önemlisi, bazı Çin şehirlerinde serbest ticaret pazarlarının kurulması idi. Çin imparatoru, Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Göktürklere müsaade vermiştir. Bu anlaşmadan iki taraf da kârlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atı bu pazarlar vasıtasıyla kolayca Göktürkler'den temin edebilmiştir. Göktürkler de sattıkları at karşılığında bol bol gümüş ve ipeğe kavuşmuştur[524].

İpek Yolu Mücadelesi

İpek Yolu'nun Türkitan kısmı, bazı istisnalar göz ardı edilirse, Hunlar'dan itibaren 1000 yıl süre ile Türk topluluklarının ve devletlerinin hâkimiyetinde ve denetiminde olmuştur. Türklerin bu husustaki en önemli rolleri, İpek Yolu'nu daima açık ve güvenlik altında tutmuş olmalarıdır. Bu durum, hem ticaretin hem de siyasi ilişkilerin gelişmesine büyük ölçüde yardım etmiştir[525].

İpek Yolu'nda faaliyet gösteren tüccarlar, transit ticaretten hiç şüphesiz büyük gelirler elde etmektedirler. Tarihi kayıtlara göre, bu güzergahın en namlı kervancılarını Soğd, Saka ve Hintli tüccarlar oluşturuyordu. İpek Yolunun hâkimi olan Türkler ise, bu duruma

521 Nemeth, **a.g.e.**, s. 109.
522 Bedirhan, **a.g.tez**, s. 32.
523 İzgi, **a.g.e.**, s. 207.
524 Ligeti, **a.g.e.**, s. 207; Koca, **a.g.m.**, s. 32.
525 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Y. Bedirhan, **Ortaçağda İpek Yolu Hakimiyeti ve Türk Yurtları**, Yayınlanmamaış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994.

uzun süre seyirci kalmadılar, zamanla burada cereyan eden ticaretin önemini ve değerini kavradılar. Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Göktürk devrinden itibaren Türklerin de İpek Yolu üzerinde cereyan eden ticari faaliyetlere büyük ölçüde katıldıkları anlaşılmaktadır. Zira, VI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Bizans sarayını ziyaret eden Göktürk elçileri, imparatordan İstanbul'da Türk tüccarları için bir ticaret merkezi kurma imtiyazı koparmışlardır. Böylece, İstanbul'un "Mitaton" adı verilen semtinde Göktürk tüccarları için bir ticaret merkezi kurulmuştur. Bu ticaret merkezi, 100'den fazla Türk tüccarına hizmet vermeye başlamıştır[526].

İpek Yolundan, sadece çeşitli milletlere mensup tüccarlar değil, bu yolun hâkimi olan Türk devletleri de yararlanmaktaydılar. Zira, Türk devletleri, bu güzergah üzerinde faaliyet gösteren tüccarların elde ettikleri gelirlerden bir kısmını koruma ve geçit vergisi adı altında hazinelerine almaktaydılar. Bu gelirler de, başta Çin olmak üzere, bölge devletlerinin dikkatlerini İpek Yolu üzerine çekmekteydi. Böylece İpek Yolu hâkimiyeti için yüzyıllarca devam edecek olan bir mücadele başladı[527].

İpek Yolu hâkimiyeti için yapılan mücadelenin başlangıcı, Hun devrine kadar geriye gitmektedir. Genellikle kuzey-güney istikametinde cereyan eden Hun-Çin mücadelesi, MÖ. II. yüzyılın sonlarından itibaren birden doğu-batı şeklinde yön değiştirmiştir. Bunun başlıca sebebi, Hunlar'ın elinde bulunan zengin İpek Yolunu Çin'in ele geçirmek istemesidir. Öte yandan, bu tarihte Hun-Çin mücadelesinin sadece yönü değil, mahiyeti de değişmiştir. Hun akınları karşısında önceleri devamlı savunmada kalan Çinliler, MÖ. II. yüzyılın sonlarına doğru savunmayı terk edip, tıpkı Hunlar gibi saldırıya geçmiştir[528].

Çin imparatorlarından ilk defa Wu-ti dikkatini batıya çevirmiş; İpek Yolu'nun geçtiği memleketleri ve kavimleri öğrenerek, onlarla iş birliği yapmayı planlamıştır. Bu amaçla, MÖ. 138 yılında yüksek rütbeli bir subay olan Chang-Chien'i Hun ülkesine göndermiştir[529]. Bu casus, gizli görevini yaparken Hunlar tarafından yakalanıp 10 yıl gibi uzun bir süre göz hapsinde tutulmuştur. Bir ara kaçmayı başaran Çinli casus, İpek Yolunu takip ederek Yüe-çi ve Wusun

---

526 Koca, **a.g.m.**, s. 32.

527 Bedirhan, "Türk Tarihinde İpek Yolu Hakimiyeti ve...", s. 243.

528 Koca, **a.g.m.**, s. 32, Bedirhan, **a.g.m.**, s. 244.

529 Bedirhan, **a.g.m.**, s. 247.

kavimlerinin yanına gitmiş, fakat, Hunlar'dan çok korktukları için her iki kavmi de Çin ile işbirliği yapmaya ikna edememiştir. Aynı yoldan Çin'e dönen Chang-Chien, İpek Yolu hakkındaki edindiği ilgileri bir rapor haline getirerek, imparatora sunmuştur. Bu rapor, bundan böyle Çin'in batıya doğru takip edeceği yayılma politikası için başlıca kılavuz olmuştur. Bundan sonra, Hun tarzında 140 bin kişilik atlı bir birlik meydana getiren Çin, batıya doğru yayılma politikasını uygulamaya koymuş, Cungarya, Kuça (Koçu), Turfan, Yartent, Tanrı dağları gibi İpek Yolu üzerinde bulunan toprakları istilaya girişmiştir[530].

İpek Yolu mücadelesi, Göktürk devrinde de devam etmiştir. Göktürk Devletinin sınırları güney-batıda Akhun (Eftalit) Devletinin sınırlarına dayanınca, İpek Yolu tamamen Göktürkler'in dış politika hedefleri arasına girdi. Bu sırada İpek Yolunun önemli bir kısmı Akhunlar'ın elinde bulunuyordu. Göktürkler'in, İpek Yolu siyasetinde ilk teşebbüsleri, Akhun Devletini ortadan kaldırmak maksadıyla İran Sasani Devleti ile bir ittifak kurmak şeklinde başladı. Gidip gelen elçiler vasıtasıyla Akhunlar'a karşı Göktürk ve İran Sasani hükümdarları arasında bir ittifak kuruldu. Bu ittifak ayrıca, hanedan üyeleri arasında yapılan evlilikler yoluyla kuvvetlendirildi[531].

Bu ittifak gereğince, Göktürkler kuzey-doğudan, Sasaniler batıdan Akhun Devleti'ni sıkıştırmaya başladılar. Batı Göktürkler'inin başında bulunan Yabgu, 557 yılında tek başına vurduğu bir darbe ile Akhun Devleti'ni yıktı. Akhun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı[532]. Ceyhun (Amu Derya) nehri de iki devlet arasında sınır kabul edildi. Bölece, İpek Yolu'nun Türkitan kısmı Göktürkler'in eline geçmiş oldu[533]. Fakat, Sasani hükümdarı, yaptığı anlaşmaya sadık kalmadı; ticaret kervanlarıyla gelen Göktürk elçilerini öldürttü; tüccarların ipeklerini ellerinden alarak, bunların hepsini yaktırdı[534]. Sasani hükümdarının bundan amacı, kendi ipek üreticilerini

---

530 Ligeti, **a.g.e.**, s. 51-58, Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 44; Koca, **Türk Kültürünün Temelleri** I, s. 50; Bedirhan, **a.g.m**. s. 248-251.

531 el-Belazuri, **Fütuhu'l-Buldan**, s. 280; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 80; Z. Kitapçı, **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya 1999, s. 77; Bedirhan, **a.g. tez,** s. 71,72.

532 M. K. Özergin, "İpek Yolu", **Boğaziçi Dergisi**, Sayı, 38-39, İstanbul 1985, s. 8; Bedirhan, **a.g. tez**, s. 72.

533 Bedirhan, **a.g. tez**, s. 72.

534 N. Asım, **Türk Tarihi**, İstanbul 1316, s. 42; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 81; Kitapçı, **a.g.e.**, s. 75; Bedirhan, **a.g.tez**, s. 73.

korumak idi. Çünkü, son derece kaliteli olan Çin ipekleri, İran ipeklerinin satışını olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu rekabetten de İran ipek üreticileri çok zarar görmekteydiler[535].

Buna karşılık Göktürkler de, İpek Yolunu daima açık tutmak ve mal akışını sağlamak istiyorlardı. Bunun için Sasani engelinin mutlaka kırılması lazım geliyordu. Bu maksatla Göktürkler, Sasaniler'e karşı yeni bir müttefik bulmak için Bizans ile siyasi ilişki kurma yoluna gittiler[536]. Böylece, iki devlet arasında karşılıklı elçiler gidip geldi. Sonunda Göktürkler'in arzu ettikleri ittifak kuruldu (569). İttifak gereğince iki devletin orduları birden harekete geçti. Bizans batıdan, Göktürkler kuzeyden Sasani Devleti'ni sıkıştırmaya başladılar[537]. Fakat, bir süre sonra Avarlar yüzünden Göktürkler'in Bizans ile arası açıldı. Zira Bizanslılar, müttefik olmalarına rağmen Göktürkler'in Türkitan'nın dışına çıkardıkları Avarlara kendi ülkelerinin sınırında oturacak yer göstermişlerdi[538]. Bu durum Göktürk başbuğlarını son derece kızdırdı. Onlar, Avarlar'ı "atlarının nalları altında ezilmeye layık sefil karıncalar" olarak görüyorlardı. Bu sırada Göktürk sarayını ziyaret eden elçilik heyeti, bu sebepten dolayı soğuk bir şekilde karşılandı. İstemi Han'ın oğlu ve halefi Tardu; "on türlü diliniz var, ama hileniz bir" şeklinde ağır bir ifade ile Bizans elçisini azarladı[539]. Bundan sonra, Bizans elçisinin ne süslü sözleri ve ne de yaltaklanmaları fayda verdi. Sonuç olarak, Göktürkler, Sasani engelini yıkıp, İpek Yolunu tamamen açamadılar; fakat Arapların kolayca yıkabilmeleri için bu devleti epeyce yıprattılar[540].

Tarım Ürünleri

Türklerin hayatında, hayvan ürünleri kadar olmasa bile bitkilerden elde edilen ürünler de, önemli bir yer tutuyordu. Bunlar, buğday, darı, arpa ve pirinç gibi ürünler idi. Bunlardan buğday, arpa ve darı, bugün olduğu gibi, eskiden de ekmeğin temel maddesini oluşturuyordu. Yalnız, yufka (yuga/yuvga/yupka) adı verilen ince ekmek, sadece buğday veya arpa unundan yapılmaktaydı. Darı (mısır) unu ise, daha çok "kavut" (kağut) adı

---

535 W. Heyd, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, (Çev. E. Z. Karal), TTK, Ankara 2000, s. 18.

536 Ligeti, **a.g.e.**, s. 59; Özergin, **a.g.m.**, s. 8; Y. Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar** III, Ankara 1990, s. 143; Bedirhan, **a.g.tez**, s. 73.

537 Bedirhan, **a.g.tez**, s. 74-78.

538 A.N. Kurat, **Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri**.., s. 24-30.

539 Ligeti, **a.g.e.**, s. 72; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 96; Bedirhan, **a.g.tez.** s. 79.

540 Koca, **a.g.e.**, s. 71.

verilen bir yiyecek maddesinin temel unsuru olarak kullanılmaktaydı[541].

Buğday, hem tane olarak hem de un haline getirilerek, çeşitli yiyeceklere dönüştürülmek suretiyle yenilen bir yiyecek maddesi idi. Tane olarak buğday, sertleşmeden önce ateşte ütülerek, sertleştikten sonra da kavrularak (kogurmaç/kavurmaç) veya suda kaynatılarak yenmekteydi. Ayrıca, bugün olduğu gibi pişirilmiş buğdaydan “yarma” (yarmaş), bulgur ve “dövme” de yapılmaktaydı[542].

Türklerin en önemli yemeği, hiç şüphesiz, “tutmaç” idi. Daha doğrusu “tutmaç”, tıpkı yoğurt ve kımız gibi Türklere özgü bir yiyecekti. Bu yemek, bugünkü Türk toplumunda çok sevilen “mantı” yemeğinin hemen hemen aynısı idi. Eski Türk topluluklarının yorumuna göre, tutmaç ismi, “tutma” ve “aç” gibi birincisi olumsuz, diğeri olumlu iki emir formundaki kelimenin birleşmesinden meydana gelmiş olup, “aç tutmayan, yani daima tok tutan” yemek anlamında bir sözdür. Gerçekten tutmaç, sindirimi oldukça güç bir yemek idi. Bundan dolayı da insanı uzun süre tok tutmaktaydı. Buna rağmen bu yemek, son derece besleyici bir özelliğe sahipti. Kaşgarlı Mahmud’un ifadesine göre, tutmaç, insanın vücudunu kuvvetlendirmekte ve yüzüne sağlık alameti olarak kırmızılık vermekteydi[543].

Sebzeler ve Meyveler

Türkler, patlıcan (bütüge), fasulye (bosu), pancar (dünüşge), havuç (gezer/geşiir/gizri, sarıg turma), kabak, sarımsak (samursak/sarmusak), soğan (sogun), salatalık (turmuz), turp (turma), şalgam (çagmur), biber (murç = karabiber) gibi bazı sebzeleri tanımakta ve yemekteydiler. Bunlardan da özellikle kabağı çok yetiştirmekteydiler. Çünkü onların, bu sebzeyi çokça yetiştirmek için “kabaklık” adıyla anılan tarlaları bulunuyordu. Kabak, bugün olduğu gibi eski Türk toplumunda da hem taze olarak, hem de kurutulmuş olarak ileride yenmekteydi[544].

Türkler, çok çeşitli meyveler (yemiş) yetiştirmekte ve yemekteydiler. Bunlar; elma (alma/almula), şeftali (aluç, tülüg erük), kaysı (sarıg

---

541 Koca, **a.g.m.**, s. 32.
542 Koca, **a.g.m.**, s. 32.
543 Kaşgarlı Mahmud I, s. 452 vd.; Koca, **a.g.m.** s. 32.
544 Koca, **a.g.m.** s. 33.

erük), erik (kara erük), armut, ayva (auya), dut (üjme), fıstık (bitrik, şekirtük), fındık (kosuk), üzüm, ceviz (yagak), iğde (yigde), karpuz (büken), kavun (kagun) gibi bugün de bilinen yemiş ve yiyeceklerdi. Türkler, bu yemiş ve yiyeceklerden kavun, erik ve cevizi hem çok seviyorlar hem de bunlardan çokça üretiyorlardı. Zira onların, kavun, erik ve ceviz yetiştirmek için tarla ve bahçeleri vardı. Bunlardan kavun tarlasına "kagunluk", erik bahçesine "erüklük", ceviz bahçesine de "yagaklık" adını veriyorlardı[545].

Üzüm de Türklerin çok sevdiği ve ürettiği meyveler arasındaydı. Onların "borluk" adını verdikleri üzüm bahçeleri vardı[546]. Öte yandan, üzümü Çin'e götüren ve tanıtan türkler idi[547]. Türkler, üzümü hem taze olarak, hem de kurutarak (üskenteç) yemekteydiler. Onlar üzümden ayrıca "pekmez" (bekmes), "sirke" ve "şarap" (bor, kızıl süçik) da yapmaktaydılar[548].

Erik ve şeftali gibi yemişler, taze olarak yendiği gibi, kurutulmak suretiyle ileride yenmekteydi. Meyve kurusuna zamanımızda olduğu gibi "kak"[549] denmekteydi.

Giyim ve Süs Eşyaları

Eski Türklerde elbiseye "ton" (don) veya "kedüm/kedgü" denmekteydi. Elbise, günümüzde olduğu gibi eskiden de "dış elbise" ve "iç elbise" şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Dış elbiseye "taş (dış) ton", iç elbiseye de "iç ton" denmekteydi. Elbiseler, günümüzde olduğu gibi eskiden de ütülenerek giyilmekteydi[550].

Kurganlarda çıkan elbiselere, kaya resimlerine ve heykellere bakılırsa, Türklerin kıyafeti bugünkü medeni kıyafete çok yakında, kadınların ve erkeklerin kıyafetleri birbirinden pek ayrılmıyordu. Diyebiliriz ki, Türk erkeği ne giyiyorsa, Türk kadını da yanı elbiseyi giymekteydi. Yalnız kadınların elbiselerinin etekleri, erkeklerin elbiselerinin eteklerine göre daha uzun olmaktaydı.

Eski Türk toplumunda, başlık olarak çeşitli börkler giyilmekteydi. Börk, Türkçe "börümek" (örtmek, kapatmak) kelimesinden türemiş (börük = börk) bir isimdir. Kaşgarlı'nın bize bildirdiğine göre en çok

---

545 Koca, **a.g.m.** s. 33.
546 Koca, **a.g.m.** s. 33.
547 Roux, **a.g.e.** s. 16.
548 Koca, **a.g.m.** s. 33.
549 Kaşgarlı Mahmud II, s. 282; Koca, **a.g.m.** s. 33.
550 Koca, **a.g.m.** s. 33.

giyilen börk, “kuturma börk”, “sukarlaç börk” ve “kadıglıg börk” idi. Özellikle “sukarlaç börkler” (sivri börkler) Saka Türklerinden beri bütün Türk topluluklarında görülmekteydi. Türklerin ayrıca, tiftikten yapılmış beyaz renkte ve sarık biçiminde börkleri de vardı. “Kıymaç börk” adı verilen bu başlıkları en çok Çiğil Türkleri giymekteydiler. Öte yandan eski Türk kadınları börkten başka “büründük” adıyla anılan bir baş örtüsü kullanmaktaydılar. Bu kelime Türkçe “bürünmek” (örtünmek) fiilinin köküne “-çük” küçültme ekinin getirilmesiyle (bürün-çük) yapılmış bir isimdir[551].

Vücudun üst kısmına bugünkü söylenişi ile gömlekler (gönglek) giyilmekteydi. Bunu deri ve kumaştan yapılmış pantolonlar tamamlamaktaydı. Ayrıca, kış aylarında soğuktan korunmak için dizlere çorap gibi bir “dizlik” (yişim) geçirilmekteydi.

Ayaklara ise, önce çorap (uçuk), sonra uzun veya kısa konçlu çizmeler (etük, oyuk) giyilmekteydi. Bu çizmeler genellikle keçeden yapılmaktaydı. Ayrıca Türklerin hayvan derisinden yapılmış “başmak” (pabuç) ve “çaruk” (çarık) gibi daha başka ayakkabıları vardı. Bunlardan özellikle çarık çok kullanılmaktaydı. Türklerin kendilerine has bir çarıkları vardı ki, buna “izlik” denmekteydi.

Elbisenin üzerine de etekleri dizlere kadar uzanan kaftanlar (yalma/yelme, çekrek) alınmaktaydı. Bu uzun kaftanlara Orhun bölgesindeki Göktürkler’den kalma heykellerin istisnasız hepsinde rast gelinmektedir. Kaftanlar genellikle belde kemerler (kur, kadış: kayış, bi bağı: bel bağı) veya kuşaklarla (kurşak) sıkılmaktaydı. Mesela, Tüekta kurganında ortaya çıkarılmış olan bir prens (tigin) cesedine kırmızı, yeşil ve sarı renklerde üç çeşit elbise giydirilmiş olup, bu elbiseler belde bir kuşak ile bağlanmış durumdadır. Ayrıca, havanın soğuk ve yağmurlu olma durumlarına göre, elbiselerin üzerine kürkten paltolar (partu) veya yağmurluklar (yaku kedüt, yalma, yelme) da alınmaktaydı. Bir de kepenek (yaptaç) vardı ki, bunu genellikle çobanlar kullanmaktaydı[552].

Öte yandan, kış aylarında ellere günümüzde olduğu gibi eldiven (eliglik) takılmaktaydı. Burun temizlemek için de mendil (ulatu) taşınmaktaydı. El silmek için ise, zamanımızda olduğu gibi havlu (savluk) kullanılmaktaydı.

---

[551] Koca, **a.g.m.** s. 33.

[552] Koca, **a.g.m.** s. 33.

Türklerde genellikle her aile, ihtiyacı olan kumaşı kendisi dokumakta, elbisesini ve ayakkabısını da kendisi dikmekteydi. Afanesyovo (MÖ. 3000-1700) ve Andronovo (MÖ. 1700-1200) kültürlerinden günümüze dikiş malzemesi olarak kemiz iğneler ve bakır bizler kalmıştır. Ayrıca eski Türklerde giyim kuşam işleriyle meşgul olan çeşitli meslek grupları vardı. Mesela dikiş dikmeyi meslek edinenlere "yivi" (terzi), "börk" yapanlara (börkçi), ayakkabı ve çizme dikenlere de "etükçi" denmekteydi. Bundan başka deri tabaklama (erükleme) da meslek sayılmaktaydı[553].

Eski Türk kurganlarından özellikle kadınların kullandığı çeşitli süs ve süsleme eşyaları meydana çıkarılmıştır. Bunlar küpe, gerdanlık (bomak), bilezik, boncuk, inci, tarak (targak) ve ayna (gözüngü) gibi çeşitli süs ve süslenme eşyaları idi. Bu süs eşyalarının bir kısmı Türk kültürünün eserleri değildi. Bunlar şüphesiz akınlarda komşu kavimlerden ganimet olarak alınmış eşyalardı.

Eski Türk kadınları, zamanımızda olduğu gibi yanaklarına kırmızı boya (enğlik) sürerek süslenmekteydiler. Ayrıca onlar, keçi kılından zülüf yaparak (önğik), başlarına takmaktaydılar[554].

Türklerin Kullandığı Takvim

Türkler, Çin ve diğer bazı Güney Asya bölgelerinde de kullanılan 12 hayvanlı takvim kullanmışlardır. Bu takvimde, yıl 12 aya bölünmüş, her bir aya bir de hayvan ismi verilmiştir. Bu ayların isimleri şunlardır:

1- Sıçan	2- Ud
3- Bars	4- Tavışgan
5- Lu	6- Yılan
7- Yond	8- Koy
9- Biçin	10- Taguk
11- İt	12- Tonguz

Ay isimlerinin benzerleri yıllar için de kullanılmıştır; böylece her bir yıl aylara verilen hayvan isimleriyle de anılmışlardır. Bir ay 29 veya 30 gündür ve her bir gün gece ve gündüz olarak iki bölümdür. Bir

---

553 Koca, **a.g.m.** s. 33.

554 Koca, **a.g.m.** s. 33.

gün 12 eşit kısma ayrılır ve her birine ***çağ*** denir. Her bir çağ, yukarıda gösterilen sıra ile, hayvanların adını alır. Bununla bir çağın iki saate denk olduğu anlaşılır. Bir çağ 8 ***Keh*** itibar edilir; o halde bir saat 4 ***keh*** dir.[555]

Yıl altmışlık hafta itibariyle 6 haftaya ayrılır. Aynı zamanda dört mevsim hesabı da mevcuttur; bunların başlangıcı yılın da başlangıcıdır. Kaynakların ifadesine göre Türkler yılbaşını 4 Şubat olarak belirlemişlerdir. 12 Hayvanlı Takvim'e göre 1 yıl 12 ay, 365 gün, 50 dakika ve 47 saniyedir.[556]

On İki Hayvanlı Takvim açıkça Mezopotamya toplumlarında kullanılmış olan ve onikili sistemi içeren takvim çeşidine çok benzerlik arzetmektedir. Bu da bize gösteriyor ki, toplumların medeniyetleri birbirlerinden etkilenmiştir.

Eski Türkler'de Kadın

Kaynakların ifadesiyle Türk Devletleri hemen her çağda kendisiyle aynı zamanda hüküm süren diğer devletlere göre daha uygardır. Eski Türkler, kabul ettikleri yaratıcı gücün kendilerine kadın ve erkek olarak verdiği farklı yönlerini bilen bu nedenle bir birleriyle işbirliği içinde yaşayan bir millet olmuştur. Onlar için asıl önemli olan kadın veya erkek olmak değil güçlü olmaktır. Kadın ve erkeğin işbölümü içinde olması onların göçebe hayat tarzları ile de ilgilidir.

Bugün kullandığımız, "kadın" kelimesi, eski Türklerde çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Orhun Anıtları'nda, Uygurlar tarafından yazılmış metin ve hukuk vesikalarında bunların örneklerini buluyoruz. Kültigin Abideleri'nin doğu cephesinde; "yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak" der.[557]

Orhun anıtlarında, bugünkü anlamda, "kız" kelimesine pek çok yerde rastlanmaktadır. Eski metinlerde geçen "hatun" kelimesi,

---

555 O. Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s. 32 vd. Kahya-Erdemir, **a.g.e**. s. 9.

556 Kahya-Erdemir, **a.g.e**. s. 9.

557 A. İrmiş, "Eski Türklerde Kadın ve Kadının Toplumdaki Yeri", **Türk Yurdu**, c. 14, sayı 87, s. 14 vd.

bugün olduğu gibi, "eş" anlamındadır. Çinlilerin Türk kagan eşlerine verdikleri "hatun" unvanı ise, yukarıdaki manasından farklı olarak kullanılmış ve "prenses, kraliçe" anlamlarını taşımıştır.[558] Görüleceği gibi Göktürk devletinde erkek tek başına değil, devlet ve milleti hatun ile birlikte idare etmektedir. Mesela buyruklar yazılırken "Hakan ile Hatun Buyuruyor ki" sözü ile başlanırsa buyruğa uyulur, aksi takdirde, yani sadece "Hakan buyuruyor ki" diye buyruğa başlanmış ise uyulmazdı. Aynı zamanda elçiler hakan sağda, hatun solda olmak üzere karşılanır, kurultaylarda, tapınmalarda, törenlerde, barış ve savaş toplantılarında hakanın yanında muhakkak hatun bulunurdu.[559] Hatun hakanın soyundan olan bütün prenseslerin ortak adı iken, Türkan sadece hükümette hakana ortak olan hatuna denilirdi. Z. Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eserinde kadının hükümdar, kale koruyucusu, vali ve elçi olabileceğini de ifade etmektedir. Hatta Ayşe Afet İnan'ın belirttiğine göre Göktürkler'de Kutluk Han'ın ölümünden sonra oğullarının anası Bilge Hatun idareyi ele almıştır.[560] Aynı şekilde henüz büyük devlet hayatına girmemiş olan Uygurlar'da da devletin iç işlerini kaganın annesi idare etmiştir.[561] Bu görevlerinden dolayı kadınlar usta bir binici, iyi bir silah kullanan ve yiğit kişiler olmaları yanında iyi birer de eğitimcidirler. Yine Orhun abidelerinde Kültigin'in umay gibi olan hatun annesinin yetiştirmesi sayesinde kahraman adını aldığı ifade edilir.[562]

Göktürk kızı ile Göktürk erkeğinin evliliği ise hem kızın hem de erkeğin serbest iradelerine bağlıdır. Evliliğin ilk adımı Sencer Divitçioğlu'nun Kök Türkler adlı kitabında yaptığı bir alıntıda şöyle anlatılır: "Yoğ günü erkekler ve kızlar en zengin ve en süslü giysilerini giyip mezarın başında buluşurlar. Bir erkek bir kıza aşık olunca, törenden döndükten hemen sonra kızın ailesine sağdıç gönderip evlenme teklifinde bulunur. Kızın yakınları bu isteğe çoklukla rıza gösterir." Her ne kadar evlenecekleri kişiyi seçmede kız ve erkek serbest iradeleriyle hareket ediyorlarsa da anne ve babalarının rızasının alınması da esastır.[563] Dier bir yazarın ifadesine göre de eski Türklerde kızlar kendileriyle evlenmek

---

558 İzgi, "İslamiyetten Önce ...", s. 48.

559 Z. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 3. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1987, s. 145.

560 A. Afetinan, **Tarih Boyunca Türk Kadınını Hak ve Görevleri**, 4. Baskı, Atatürk Kitapları Dizisi, İstanbul, 1982, s. 28.

561 B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 177.

562 A. Afetinan, **a.g.e.**, s. 28.

563 S. Divitçioğlu**, Kök Türkler**, 1. Baskı, Ada Yayınları, İstanbul 1987, s. 160.

isteyen erkeklerle kılıç vuruşturur, yendikleriyle değil, yenildikleri erkek ile evlenirlerdi.[564] Evlenmelerde eşlerin eşit olması aranırdı. Yüksek mevki olan kadınlar halktan birisiyle evlenemezlerdi. Bununla birlikte bir erkek kızı kaçırıp kandırırsa onunla resmen evlenmeye zorunlu tutulurdu.[565] Ayrıca kızın ayıpsız olması da önemlidir.

Eski Türklerde veled-i zina sözüne rastlanmadığı tespit edilmiştir.[566] Şayet bir erkek bir kıza tecavüz ederse yüklü bir cezaya çarptırılıp kızla hemen evlendirilirdi. Fakat bir evli kadına tecavüz ederse tecavüz eden bacaklarından ikiye ayrılırdı. Aynı ceza fahişelere de uygulanırdı.

Bütün toplumlarda olduğu gibi Göktürkler'de de kadın aile içerisindeki önemini korumuştur. Evlilikte esas olan egzogamidir (grup veya sınıf içinden yapılan evlilik). Bununla birlikte bazı kaynaklarda bütün evliliklere rastlandığı ifade edilmektedir. Evlenenler çoğunlukla ayrı yuva kurarlar, gelin ve damat için ak bir çadır kurulur ve buna da "ak ev" denilirdi. Karı ve koca evin ortak sahipleri olup, çocuklar üzerinde eşit velilik hakları vardı.[567]

Aile yapısı olarak ise bazı tarihçiler Türk ailesinin ata erkil olduğu üzerinde dururken; Gökalp, Pederî olduğunu ifade eder. Gökalp'e göre Türk aile yapısında babanın karısı ve çocukları üzerinde yalnız demokratik bir yetkisi vardır. ayrıca eski Türklerde sadece baba yönünden soyluluk değil aynı zamanda ana tarafından da soyluluk aranır.[568]

Eski Türklerde erkek ile kız evlenirken erkek tarafı kız tarafına Türk töresince "kalıng" veya bugünkü Türkçe'de "kalın" verirdi. Kız tarafı da kızını çeyiz ile yollardı. Çeyiz aynı zamanda kızın baba mirasını almasını da ifade etmekteydi. B. Ögel'e göre kalın bir güvenlik sigortasıidi. Çünkü kalın sadece damadın değil "bütün bir ailenin malı ve sermayesidir". Dolayısıyla erkek karısını evden kovar ve ondan boşanmak isterse kızın ailesine verilen kalın kadının güvencesi olurdu. Eğer kız koca evini kendi isteğiyle terkeder kocasından memnun kalmaz ayrılmak isterse o zaman da kız tarafı

---

564 E. Doğramacı, **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 300, Ankara 1989, s. 2.

565 İrmiş, **a.g.m.**, s. 15.

566 Rasonyi, **a.g.e.**,s. 158.

567 Gökalp, **a.g.e.**, s. 143.

568 İrmiş, **a.g.m.**, s. 16.

almış olduğu kalını erek tarafına iade ederdi. Bununla beraber kadının evlendiği erkek, sakat veya iktidarsız çıkarsa, kadın bundan şikayetçi olabilir ve kalını verme yoluyla kocasından ayrılabilirdi. Şayet kadın dul ya da kısır çıkarsa, kız evi ya kalını geri verir ya da gelinin kız kardeşlerinden birini kalınsız olarak verirdi.[569]

Eski Türklerde kadınlarla ilgili bir diğer gelenek deleviratus'tur. Leviratus: "baba, amca ve ağabey ölünce öz anne ve kardeşler dışında onların dul ve yetimleriyle evlenme geleneğine denir."[570] Divitçioğlu Kök Türkler adlı kitabında leviratus geleneğinin temelinin kadın alan ve kadın veren taraflar arasında ittifakın ve barışın korunması olarak görür. Eğer kalını verilmiş kadın, kocasının ölümünden sonra mal varlığı ve küçük çocuklarıyla kocasının tarafında kalırsa ittifak devam eder. Şayet bunlardan yoksun edilerek baba evine giderse ittifak bozulur, en azından zedelenir. Ögel ise leviratus geleneğine farklı bir yorum getirir. Ögel'e göre leviratus, töre gereğince ölen kardeşin eşi ve çocuklarının sahipsiz kalarak yoksulluk içinde yaşamalarına izin verilmediği için vardır. sahipsiz kalan çocukların başlarını alıp gitmesi de onlar için büyük ayıp sayılırdı. Aile üyelerinde "bön ölürsem çocuklarım ve eşim ne olur" diye bir kuşku ve korku olmamalıydı. Çünkü kendisinden sonra çocuklarına kimin bakacağı törece tayin edilmişti. fakat leviratusun gerçekleşmesi için dul kalan kadının rızası şarttı. Şayet kadın istemezse leviratus da olmazdı. Kadın bu durumda çocuklarının başında kocasının malından törece aldığı iki pay oranında miras hakkıyla birlikte koruyucu olarak kalabilirdi. Mirastan geri kalan pay ise çocuklarındı.

Eski Türk Sarayları

Eski Türklerde, hatunlar için otağlar ve şehirler yapıldığını biliyoruz. Hükümdarların dev otağ ve sarayları olup, kendileri bu yerlerde otururlardı. Saray kelimesi, eski Türkçe'de "örg" ile ifade edilmiştir. Bu kelime hem taht, hem de saray için kullanılıyordu. Kağanlar, çoğu zaman çadırlarda oturmalarına rağmen, ayrıca bir de sarayları bulunduğu kaynakların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Sarayların içinde kağanların tahtı da bulunurdu. İşte bundan dolayı "örg" kelimesi hem saray hem de taht anlamına gelmiştir.

---

[569] İrmiş, **a.g.m.**, s. 16.
[570] Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 157-158.

Kağanlar, yeni feth ettikleri yerlerde, egemenlik sembolü olarak kendi adlarına saraylar yaptırırlardı. Bu saraylara, kagandan sonra gelen “yabgu” veya ordu komutanı olan “şad”lar tayin edilirdi. Yabgu ve şadlar, bu saraylarda otururlar ev bu yerleri kagan adına idare ederlerdi.[571]

Saraylarda Vazife Gören Memurlar

Eki Türk teşkilatında devlet, “içre” yani “içerisi” ve “taşra” yani “dışarısı” olmak üzere, iki bölümde idare edilirdi. “İçre” sözü, kaganın sarayını, ordugahını ve etrafındakileri ifade ederdi. Bundan ötürü, “içrek” yani “içerdekiler” tabiri ortaya çıkmış ve bu tabirle, kağanın bulunduğu sarayda hizmet gören memurlar ifade edilmiştir.[572] Genel olarak saray memuru anlamına gelen ve Orhun Anıtları’nda “içreki”, Uygur hukuk vesikalarında “içgerü” şeklinde kullanılan kelime rütbe ve unvan bildirip, bununla kaganların saray ve otağlarında pek çok makamı işgal ve merasimlere iştirak eden memurlar kast edilmiştir.[573]

Danışmanlar: “Tayanç” ve “Kengeşçi” denen bu müşavirler, saraylarda en çok bulunan görevlilerdi. “Kengeşmek”, eski Türkçe’de “münakaşa etmek, danışmak” anlamına geliyordu. Dayanmak fiilinden de, “Tayançı” unvanı çıkıyordu.[574] Bu danışmanlar ve danışmanlık müessesesi, Uygurlardan Moğollara da geçmiş olan, önemli bir teşkilattır.[575]

Klavuzlar: Devlet ve ordu içinde önemli bir mevkileri vardır. ülkeyi çok iyi tanıyan bu kişiler, bilhassa, askeri alanda geniş bilgi sahibidirler. Bir savaş esnasında, bunların büyük rol oynadıkları bilinmektedir.[576]

Mühürdarlar: “Tamgacı” veya damgacı kelimeleri ile belirtilen bu kişilerin büyük yetkileri vardı. Her tayin ve para sarfı işinde bu mühürlerin fermanlar üzerine, damgacının imzası ile beraber bulunması şarttı.[577]

---

[571] B. Ögel, **Türk Kültürünün** ..., s. 677-678.
[572] Ögel, **a.g.e.**, s. 679-680.
[573] İzgi, “İslamiyetten Önce ...”, s. 48.
[574] Ögel, **a.g.e.**, s. 650.
[575] Daha geniş bilgi için bkz. B.Y. Viladimirtsoy, **Moğolların İçtimai Teşkilatı,** (çev. A. İnan), TTK, Ankara 1987; **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev. A. Temir), TTK, Ankara 1995.
[576] İzgi, **a.g.m.**, s. 49; Ögel, **a.g.e.**, s. 654-655.
[577] Ögel, **a.g.e.**, s. 649.

Hazine Memurları: Eski Türkler, hazinedarlara “Ağıçı”; “Baş Hazinedar”a; “Ağıçı Uluğı”, hesapçılara “sakışçı” ve tahsildarlara da “baskak” ve “amga” derlerdi. Aşağı uluğı günümüzde de Maliye Bakanı anlamında kullanılmıştır.[578]

Elçiler: Eski Türklerin münasebette bulundukları memleketlere yolladıkları devlet temsilcileridir. Bu elçiler, gittikleri ülkelerin hükümdarları ile doğrudan doğruya temas kurarlar ve kağana beraberlerinde getirdikleri hediyeleri sunarlardı.[579]

X. yüzyıldan sonra elçilik, bir meslek haline gelmişti. Nitekim çok eski bir atasözünde, “Yaş ot yanmaz, elçi ise ölmez”, deniyordu. Halk arasında elçi ve haberciye, “salıkçı, yazıkçı” da deniyordu.[580]

Doktorlar: Eskiden Şamanlar, aynı zamanda, tabip ve doktor idiler. Daha sonra “Emçi” adı verilen kişiler saraylarda vazife aldılar. Bunlar ilaçları hazırlarlar ve aynı zamanda kırık-çıkıkları da tedavi ederlerdi.

Saraylarda yukarıdaki memurlardan başka falcılar, müneccimler, astronomlar, taşları işleyen yahut yazıtları yazan sanatkarlar, aşçılar, kuşçular ve saray kapıcıları da bulunmaktadır.[581]

Tedavi Hizmetleri:

İslam öncesi Türk toplumu özellikle büyücülük, Şamanlık, fiziksel ve ruhsal temizlikle ilgilenmişlerdir. Onların inancına göre, evren beş elementten oluşuyordu ki, bunlar; odun, ateş, su, metal ve topraktır. Bütün Fenomena bunların permutasyonunun bir sonucu idi.[582]

Türkler kozmoloji çalışmalarının bir sonucu olarak simya ilmiyle de ilgilenmişlerdir. Onlar, diğer toplumlar da olduğu gibi, mükemmel maddeyi; iksiri bulmaya çalışmışlardır. Onlar iksirin insanı ölümsüzleştireceğine inanıyorlardı. Bunu da ancak ya doğaüstü bir adada ya da kutsal dağın zirvesinden elde edebileceklerine inanıyorlardı.[583]

---

578 Ögel, **a.g.e.**, s. 650.
579 İzgi, **a.g.m.**, s. 49.
580 Ögel, **a.g.e.**, s. 654.
581 Ögel, **a.g.e.**, s. 655 vd; İzgi, **a.g.m.**, s. 49.
582 Kâhya-Erdemir, a.g.e. s. 9.
583 Kâhya-Erdemir, a.g.e. s. 10.

Türkler için tıbbi bilgi ve tedavi metodları oldukça önemliydi. Özellikle de temizliğe çok büyük önem vermişlerdir. Hem Göktürkler ve hem de Uygurların hastalıkların tedavisinde temel olarak halk hekimliğine dayandıklarını biliyoruz. Kaynaklar da bu düşüncemizi kanıtlamaktadır. Uygur yazısıyla el yazma olarak yazılmış olan ilk tıp kitabının Turfan'da yazıldığı bilinmektedir. Bu eser bize hastalıklarla ilgili kesin bilgiler vermektedir. Örneğin, göz hastalikları (körlük, gece körlüğü, katarakt vs.), baş ağrısı, kulak, burun, boyum hastalıkları, solunum yolları hastalıkları, kalp hastalıkları vücudun bazı uzuvlarına ait ağrıların giderilmesi, deri hastalıkları, kırık, incinme, kısırlık ve bazı mental rahatsızlıklar gibi. Uygur tıbbına bazı yabancı etkilerin olduğunu görüyoruz. Özellikle de Hindistan tıbbının etkisi çok fazla olmuştur. Çiçek hastalığı çok kötü bir hastalık olarak görüldüğü için, Uygur Türkleri çiçek hastalığına karşı aşı geliştirmişlerdir. Bu uygulama bazı zamanlarda Çin'de de görülmüştür.[584]

Uygurlar şifalı otları ve bitkileri kullanmasını biliyorlardı. Kaynakların ifadesine göre Uygur doktorları, bitkileri ve otları ialç yapımında kullanmışlardır. Sütü de ilaç gibi kullanmışlardır. Koyun, inek ve eşek sütü kullanıldığı gibi, safra suyu, değişik hayvanların idrarları çeşitli ilaçların içerisinde kullanılmıştır.[585]

Türklerde Müzikle Tedavi Yöntemleri

Çok eski zamanlara bizi ulaştıran tarih ve kültür birikimi, Proto Türk kültürü ile gözlendiğinde, Alman bilim adamı Dr. Wolfram Eberhard tarafından yazıya geçirilmiş bilgiler önem taşımakta olup, Türk kültürünün M.Ö. III bin yıllarında Çin kültürüne; müzik, dans seramik, tiyatro, hayvan terbiyesi v.b. konularındaki etkileri belgelenmektedir. Fransız araştırıcı Maurice Curan'ın Çin kaynaklarına dayanarak Lavinniac müzik ansiklopedisinde neşredilen verilere göre, Eski Türk müzik enstrümanları ve pentatonik (beş sesli) müzik icra şekli Çin kültürünü geniş biçimde etkilemiştir. Bu konuda Eduard Chavannes, Bela Bartok, Robert Lach isimli araştırıcılar ve büyük Türk Etnomüzikologları Mahmut Ragıp Gazimihal ile Ahmet Adnan Saygun, Ferruh Arsunar araştırmalar yapmışlar, Türk müzik kültürünün Orta Asya - Anadolu bağlantısını ve Çin kültürüne etkisini belgelerle ortaya koymuşlardır. Bu araştırmalara göre Proto

---

[584] Kâhya-Erdemir, a.g.e. s. 11.
[585] Kâhya- Erdemir, a.g.e. s. 12.

Türk kültürünün önemli merkezleri, Sensi ve Kansu eyaletleridir. Hakas ve Tuva kültürü, Altay Türk kültürü bizi M.Ö. 3000 yılları ile buluşturmaktadır. XX . yüzyılın başında Sovyet araştırıcılar Rudenko ve Griaznov, Altay'lardaki Pazırık Vadisinde buzların altında "Çeng" adı verilen bir enstrüman buldular. Rudenko, bu enstrümanın ait olduğu Proto-Türk kültürü tarihini 3700 yıl önceye götürmektedir.[586]

Orta Asya döneminde kullanılan kopuz veya saz tedavi edici, iyi ruhları çağıran, kötü ruhları kovan önemli bir çalgı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Altaylar ve kuzeyinde davullar da hasta tedavisinde ve dini törenlerde özellikle "şamanlar" tarafından kullanılmıştır. Şaman herşeyden önce kendine özgü tekniğiyle, ruhu göklere yükselten veya yer altına indiren bedenin vücuttan ayrıldığını hissettiren bir trans (aşkın) ustasıdır. Kendisi davul çalarak ruhları hükmü altına alır, ölülerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurarak hastalara şifa dağıtırdı. Daha sonra İslam dini tesiri ile "Baksı" adını alan tedavi eden hekimler Altay, Kaşgar, Kırgız Türklerinde ortaya çıkmıştır. Baksı, seans süresince müzik, şiir, taklit ve dansı sanatkar bir biçimde birleştirerek hastayı iyileştirmeye çalışmıştır. Kendisinden tamamen geçtiği zaman (trans) yaptığı dansın özellikle iyileştirici bir güce sahip olduğuna inanılmıştır. Yine Özbekistan'da da pek meşhur olmasa da halkın içinde "Kinne Yöyücü" ler yani nazar değen insanları tedavi edenler olmuştur. Onların da tedavileri, yine şarkı söyleyerek veya dans ederek şeytanı kişinin ruhundan kovmayı hedefleyerek olmuştur.[587]

Türk tarihi ve kültüründe önemli bir yeri olan müzik ve dans ve bunlarla yapılan tedavi konusunda; pentatonik müzik formu ve Baksı-Kam tedavi geleneğinin yanısıra olgunlaşıp yerleşen makam müziği ile tedavi' günümüz tıbbında yeniden güncelleşmiş bulunmaktadır. Bin yıldan daha önceki zamanlarda Orta Asya'da, Horasan ve Uygur bölgelerinde gelişerek yayılan makam musikisi hakkında Farabi, İbn-i Sina, Ebu Bekir Razi, Hasan Şuri, Hekimbaşı Gevrekzade Hafız Hasan Efendi, Haşim Bey eserler yazmışlar ve makamların duygular ve organlarla ilişkilerini tasniflerle belirtmişlerdir. Pentatonik müzik Türk illerinde gelişmeye devam ederken, yedili sistem olan ve bir tam sesin dokuz komadan

---

[586] Ş. Ak, **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları**, Öz Eğitim Yayınları, Konya 1997, s 5 vd.

[587] P. Somakcı, "Türklerde Müzikle Tedavi", ***Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*** Sayı : 15 Yıl : 2003/2 (131-140 s.)

oluşması esasına dayalı makam sistemi, takriben dört yüzü geçen makam zenginliği ile kültür ve sanatımıza büyük katkıda bulunmuştur.[588]

İSLAM ÖNCESİ TÜRK BAYRAMLARI

Nevrûz

Eski Türkler'de İranlılar'ın "yılbaşı" olarak kabul ettikleri gün, Farsça bir kelime olan "Nevrûz" terimiyle ifade olunmaktadır. Ancak kelime anlamı bakımından "yeni gün" demektir. Bugün güneşin "koç burcu"na girdiği gün olup, miladi 22 Mart'a rûmî 9 Mart'a rastlamaktadır. Araplar'a İranlılardan geçen bu adet, başta On iki Hayvanlı Türk Takvimi'nde görüldüğü üzere Türkler'de de çok eskiden beri bilinmekte ve bugün törenlerle kutlanmaktadır.[589]

Türk ve İran topluluklarında ortak bir kült ve kültür unsuru olarak görülen nevruz, Türkler'de tabiatın yeniden diriliş bayramı niteliğindedir.

Türk, toplumlarında baharın gelişi ise, bayram havasında şenliklerle kutlanması hususunda genellikle iki ihtimal üzerinde yaygın bir şekilde durulur. Bunlardan birincisi, Türkler'de Nevrûz bilinebilen en eski zamandan beri bir bahar bayramıdır ve bu toplumdan diğer tüm Asya ve bazı Avrupa topluluklarına yayılmıştır.[590] Diğeri ise, İran orijinlidir, antik İran efsaneleriyle bağlantılıdır. Ama bir husus vardır ki, onda hiç şüphe yoktur o da Nevrûz'un kadim Şark geleneğinin bir devamı olmasıdır.

Türkler'de Nevrûz

Çin kaynaklarının ifadesine göre Türkler bilinen en eski devirlerden itibaren 21 Mart'ta yemekler hazırlayıp bahar şenlikleri için kırlara çıkarlar ve bunlardan bazılarını bugün de gördüğümüz

---

588 Ak, a.g.e. s. 7 vd.

589 O. Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941, A. Çay, **Türk Ergenekon Bayramı Nevrûz**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No: 119, Ankara 1991, s. 17.

590 R. Genç, **Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevrûz**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1994, s. 15, H. Tutar, "Mitolojide ve Yaşanan Durumu İle Nevrûz", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi**, Yıl 2, Sayı 24, Ankara 2004, s. 18 vd.

adet ve gelenekleri yaşarlardı. Çin kaynakları Türkler'de yılbaşı gününü baharın başlangıcı olduğunu işaret etmektedir. İlkbaharın başlangıcı Mart ayıdır. 12 hayvanlı Türk takviminde de yılbaşı 21 Mart Nevrûz günüdür ve Türkler bu güne "yeni gün" demektedir.[591]

İslami dönemle ilgili kayıtlara baktığımız zaman Nevrûz Bayramının ilk izlerine genellikle XI. yüzyıl metinlerinde rastlıyoruz. Nevrûz'u İran geleneğine bağlayan Firdevsi'nin Şehnamesi de dahil olmak üzere bu tarihten önceki dönemlere ait İrani metinlerde Nevrûza dair herhangi bir ize rastlanmaması bizde bu bayramın ilk defa Türkler arasında ortaya çıktığı kanaatini uyandırmaktadır.

XI. yüzyılın büyük alimlerinden el-Biruni'nin eserlerinde bize aktardığı bilgilere bakılırsa, Nevrûz Türkler de dahil tüm Ön Asya ve Türkitan toplulukları arasında canlı bir şekilde yaşamaktaydı. Yine aynı yüzyılın Fars asıllı önemli devlet adamı ve Selçuklu Devletinin meşhur veziri Nizamü'l-Mülk de Siyaset-name adlı eserinde Nevrûz üzerinde durmuş ve Nevrûz'un yılbaşı olduğunu belirtmiştir.[592] İran asıllı bir devlet adamının Nevrûz'dan Türkler'in bayramı olarak bahsetmesi özellikle manidardır. Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügat-it Türk adlı eserinde Türk toplumlarında Nevrûz'un yılın başlangıcı olduğunu belirtmiştir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun büyük hükümdarlarından Sultan Melik Şah tarafından hazırlattırılan Takvim-i Celâli'de de 21 Mart yılbaşıdır ve 21 Mart, Selçuklular'da hem mali işlerin düzenlenmesinde hem de diğer devlet işlerini düzenlenmesinde bu tarihe itibar edilmiştir.[593] Nitekim Uzun Hasan tarafından tanzim edilen Akkoyunlu Kanunları'nda da 21 Mart ilk vergi toplama dönemi olarak kabul edilmiştir.[594]

Osmanlı ailesinin mensubu olduğu Kayı Boyu içerisinde bir çok aşiretin 21 Mart tarihinde Ertuğrul Gazi'nin türbesi etrafında toplanıp çeşitli törenler yaptıkları bilinmektedir ki, buna Yörük Bayramı da derlerdi.[595]

---

591 Çay, **a.g.e.** s. 58; Genç, **a.g.e.** s. 15; Tutar, **a.g.m.** s. 20.

592 Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-Nâme**, s. 29.

593 İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, s. 169-170; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti**, İstanbul 1989, s. 241; F. R. Unat, **Hicri Takvimi Miladiye Çevirme Klavuzu**, Ankara 1989, s. XV-XVI; Çay, **a.g.e.** s. 39; Tutar, **a.g.m.** s. 20; Genç, **a.g.e.** s. 15.

594 İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. Baskı, TTK. Ankara 1984, s. 194, 246.

595 N.S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1971, s. 1050.

Manisa'da Nevrûz günü Mesir Bayramı törenleri yapılır. O gün Mesir Macunları Sultan Camisi'nin minare ve kulelerinden atılır. 1463-1552 tarihleri arasında yaşayan Musa b. Müslihiddin tarafından 21 türlü baharat ve şekerle karışık yapılan bu macun bir rivayete göre Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ı iyileştirmiş ve o da bu macunun yılda bir defa halka dağıtılmasını istemiştir. Nevrûz ve nevruziye adetleri 2. Meşrutiyetten sonra terk edilmiş ve halk arasında yerini Hıdırellez (ya da Hızır-İlyas) şenliklerine bırakmıştır.[596]

İran'da Nevrûz

Nevrûz ile ilgili en önemli iddia kelimenin Farsça olması nedeniyle Fars kültüründen Türk kültürüne geçmiş bir unsur olduğudur. İran mitolojisine göre ihtişamın sembolü olan Cemşid tahtına bugün oturmuş ve bayram etmiştir. Mitolojiye göre İren hükümdarlarından Cemşid, Azerbaycan'a geldiği gün burasını beğenip yüce bir taht kurdurmuş, şahane bir elbise giyerek tahta oturmuş, bu sırada doğan güneş tahta ve başındaki aca vurmuş ve etraf ışığa boğulmuştur.[597] Diğer bir İran rivayeti de ateşin Cemşid tarafından keşfiyle ilgilidir. Buna göre Cemşid Mazenderan ormanlarında tavşan avına çıktığı zaman bir zehirli yılan görerek okunu ona atmıştır. Ok, yılanın bulunduğu kayalara çarparak bir kıvılcım çıkmasına sebep olmuş ve bu kıvılcım da etraftaki kuru otları tutuşturmuştur. Ateşi böylece ilk defa gören İranlılar korku ile ateşe secde etmişler, onu mukaddes saymışlar, karanlıkları yok ettiği inanışıyla ateşin devamlı yanık tutulmasına çalışmışlardır. Bunun için de ateşgede denilen tapınaklar yaptırmıştır. İşte ateşin bulunduğu bu gün İranlılar'ca Nevrûz olarak kabul edilmiştir.[598]

İran rivayetlerinde Cemşid ağırlık kazanmaktadır. Diğer bir görüş de Tanrı'nın yer yüzünü Nevrûz'da yarattığı, Adem'i o gün halk eylediği ve yıldızları burçlarına o gün dağıttığı hususudur.[599] Bu rivayetler daha sonra İslami bir kisveye bürünerek günümüze kadar gelmiştir.

Bazı Batılı yazarların ifadesine göre Nevrûz Musevi Yortusundan gelmiştir. Nevrûz eski İran takviminde birinci ay olan Ferverdi'nin ilk

---

596 Tutar, **a.g.m.** s. 20.

597 M. F. Köprülü, "Nevrûz Merasimi", **İkdam Gazetesi**, Ayın Yazarı, "Nevrûza Aid", s. 342 vd.

598 Çay, **a.g.e.** s. 18.

599 İ. Parmaksızoğlu, "Nevrûz", TA. 25, s. 218; M. Z. Pakalın, **a.g.e.** II, s. 686.

gününe rastlar. Bu günün karşılığı Miladi takvimde 21 Mart Nevrûz günüdür. İran kisraları her yıl Nevrûz bayramlarında bütün ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılar hapisleri serbest bırakırlardı.[600]

Bu bayram İranlılar'da dini bir bayram hüviyetindedir. Orada da Nevrûz'da tabiatın yeniden dirildiğine inanılır. Esasen bütün inançlar, İslam öncesi doğu kavimlerinde ve Müslüman olmayan milletlerde de yaygındır. Sümerler'de Temmuz adını taşıyan ve daha çok ilkbahar tanrısı "Attis" olarak bilinen mitolojik kahramanı İbranilerde efendimiz anlamına gelen "Aden" ve Yunanlılar'da "Adonis" adlarıyla bilinir. Doğuda Nevrûz'un kişileştirilip "Nevrûz Sultan" adıyla anılması batıdaki bu efsanelere benzerliği ile göze çarpar.[601] Bir bahar bayramı olan Nevrûz geleneğinin daha çok Türk topluluklarına ait bir gelenek olduğu tezini destekleyen bir başka görüş de Amerika Kızılderilileri üzerinde yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur.

Amerika yerli Kızılderili kabilelerinin soy kütüğü ile ilgili çalışmaların mazisi oldukça eskiye dayanmaktadır. Son yıllarda bağımsız araştırmacıların, uzmanların Sibirya ve Alaska'da insan kemikleri ve toprağa yayılmış insan yağı kalıntıları üzerinde yaptıkları gen araştırmaları, Amerika ve Asya kıtalarında zamanla yaşamış bu insanların akraba olduklarını ortaya çıkarmıştır. Amerikan Kızılderilileri ile Sibirya Saka, Altay-Hakas, Telvit ve Tuva bölgesinde yaşayan Türklerin adetleri arasında önemli benzerlikler tespit edilmiştir.[602]

Yeni yılın başlangıcı olan Mart'ta kutlanan diriliş kutlamaları ile ilgili Kızılderililer'in yaptığı merasimlerde kabilenin yaşadığı köy veya kampın tam orta yerine uzun ve düzgün bir direk dikilir. New Mexico, Arizona ve Kaliforniya eyaletlerinde yaşayan yerli Kızılderili kabileleri bu direğin dikildiği yerin kainatın merkezi olduğuna ve tek yaratıcıyı temsil ettiğine inanırlar. Bu törenlerin en ilginç yanı da kabile şamanının Göktanrı olarak kabul edilen Great Spirit'e daha yakın olmak ve kabilesi için onun yardımını talep etmek maksadıyla bu direğe tırmanmasıdır. Köyün orta yerine dikilen bu direğe tırmanma merasimine Türkitan, Sibirya Altay-Hakas, Tuva şaman

---

600 R. Genç, "Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevrûz", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi**, Yıl 12, Sayı 24, Nevrûz Özel Sayısı, Ankara 2004, s. 10-17.

601 Halikarnas Balıkçısı, **Anadolu Efsaneleri**, İstanbul 1974, s. 87-88; A. Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul 1978, s. 12; Tutar, **a.g.m.** s. 21.

602 T. Hacıhamidoğlu, "Anadolu Türk Kültürü İle Amerika Yerlileri Arasındaki Bağlar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 6, Haziran 1987, s. 2-5.

topluluklarında ve bu bölgede yaşayan diğer Türk topluluklarında da rastlanmaktadır.[603]

Amerika Kızılderilileri ve Asya toplumları arasında kutlanan Mart (yeni yılbaşı) kutlamalarında ana tema, tabiatın da insan gibi yeniden doğuşu ile ilgili düşünceler etrafında yoğunlaştığı ve bunun da Nevrûz kutlamalarının bu toplumun otantik kültürünün önemli bir parçasını oluşturduğudur.

Nevrûz Hakkında İslami Rivayetler

Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

a. Allah Dünya'yı geceyle gündüzün eşit olduğu gün olan Nevrûz'da yaratmıştır.

b. İlk insan olan Adem Nevrûz'da yaratılmıştır.

c. Adem ile Havva Cennet'ten kovulduktan sonra yeryüzünde uzun bir ayrılığın sonunda Nevrûz günü buluşmuşlardır.

d. Hz. Nuh'un gemisinin karaya oturduğu gün Nevrûz günüdür.

e. Musa Peygamber asasıyla denizi yarıp, İsrail oğullarını karşı kıyıya Nevrûz günü geçirmiştir.

f. Alevi-Bektaşi rivayetlerine göre Nevrûz Hz. Ali'nin doğum günüdür.

g. Şia inancına göre Hz. Ali'nin peygamber tarafından halife ilan edilmesi de Nevrûz gününe rastlamaktadır.[604]

Alevi-Bektaşi topluluklarında Muharrem ayının 10. günü kutlanan günler dışında 21 Mart Nevrûz bayramı da büyük törenlerle kutlanır. Nevrûz günü "Ayin-i Cem" icra edilir.

h. Kardeşleri tarafından bir kuyuya atılan Hz. Yusuf, bir bezirgan tarafından Nevrûz'da kurtarılmıştır.

ı. Bir Yunus balığı tarafından yutulan Yunus peygamber, Nevrûz'da karaya bırakılmıştır.

---

603 Tutar, **a.g.m.** s. 21-22.

604 Çay, **a.g.e.** s. 23.

i. Nuh (a.s.) ‘ın gemisi Ağrı dağına konduktan sonra, Nuh Peygamber yeryüzünün kuruyup kurumadığını öğrenmek için önce bir kargayı görevlendirmiş, fakat karga dönmeyince bu defa bir güvercini göndermiş, bir müddet sonra ağzında bir defne dalı olduğu halde geri dönmüştür. Bu, hem toprağın kuruduğunu, hem de baharın geldiğini müjdelemekte idi. Bunun üzerine Nuh Peygamber Ağrı Dağı’ndan Sürmeli Çukuru’na (Iğdır Ovası) 21 Mart Nevrûz günü inmiştir.[605]

Sonuç olarak denilebilir ki, Türk ve İran topluluklarında ortak bir unsur olarak görülen Ergenekon/Nevrûz bayramı son yıllarda maalesef, çeşitli Avrupa ülkelerinde Türkiye ve Türklük adına faaliyet gösteren ve değişik adlarla anılan bölücü unsarlarca Batı kamuoyunun konuyu bilmemesinden de yararlanarak istismar edilmiştir. Bir kısım Avrupa ülkelerinde yapılan toplantılarda her yıl tekrarlanan bir senaryo gereği, konu tekrar tekrar gündeme getirilmektedir. Bayramın insanlar arasındaki sevgi, saygı, barış ve hoşgörüyü sağlayan, dayanışmayı güçlendiren özelliğini bile bilmeyen bu bölücü unsurlar, insanlık dışı eylemlerle, her yıl 21 Mart tarihine rastlayan Nevrûz’u, kanlı eylemlerinin başlangıç günü yapmaktadırlar.

Binlerce yıldır aynı coğrafyada birlikte yaşayan ve aslında Türkitan Türk boylarından olan Kürtler’i farklı bir toplummuş gibi göstererek, nevruz bayramını sadece Kürtler’e mal etmeye çalışan bölücü unsurlar ve onların destekçileri emperyalist devletler, bunların ülke içerisinde uşaklığını yapan sözde aydın yazar-çizerler topluma nifak sokmaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Çünkü Türklerin Ergenekon’dan çıkışını Sembolize eden Nevrûz Bayramı, Çin sınırlarından Adriyatik Denizi’ne, Sibirya’da yaşayan Şaman Türk topluluklarından, Moldavya’da ve diğer bölgelerde yaşayan Türk topluluklarına kadar Türk topluluklarının yaşadığı bütün coğrafyada binlerce yıldan beri, sevinçle, coşkuyla kutlanmakta ve kutlanmaya da devam edilecektir. Nevrûz marjinal gruplarca Kürtler’e mal edilerek istismar edilemeyecek kadar Türk Milletinin binlerce yıllık geleneksel bayramlarından birisidir.

---

[605] E. Memiş, **Türk Kültür Tarihi**, s. 183,184.

ESKİ TÜRKLER'DE DİN

İnsanlık tarihinin bilinen en eski dönemlerinden itibaren günümüze kadar din her zaman çok önemli bir konu olmuştur. Bu durum, elbetteki insanlığın bir parçasını olan Türkler için de geçerlidir. Fakat, hemen belirtelim ki Türkler, dine ne kadar önem vermiş olurlarsa olsunlar, din ve inanç bakımından asla bağnaz olmamışlar her zaman hoş görü ve saygıyı ön planta tutmuşlardır. Gerek kendi aralarında gerekse yönetim altındayaşayan diğer toplumların din ve inançlarına asla müdahale etmemşiler her zaman onları kendi inançlarında serbest bırakmışlardır.

Şu bir gerçektir ki, tarihi İpek Yolu ve Hind Baharat yollarının geçtiği Türkitan'da ilk çağlardan beri bir çok din, kültür ve medeniyetlerin önemli bir uğrak yeri olmuştur. Hemen hemen her devirde Türk siyasi hâkimiyeti altanda kalmış olan Türkitan'ın, hem Hindistan, hem de Çin ve İran'da zuhur eden bir çok din, fikir ve mezheplerin uğrak ve barınak yeri olduğunu görüyoruz. Daha sonraları özellikle VII. ve X. yüzyıllar arasında İslam dini de Arap fetihleri sayesinde Türkitan'ya girimiş ve Türkitan Tüklüğü'nün nerede ise kamilen yegane hâkim ve mutlak dini olmuştur.

Türkitan Türklüğü'nün değişik zamanlarda mensubu olduğu bu dinleri, Ari Dinleri, Sami Dinleri ve Mahalli Türkitan Dinleri diye üç grupta incleyebiliriz.

Ari Dinleri

Eski Hind ve İran topraklarında muhtelif devirlerde zuhur eden, Türkitan'nın bir çok bölgelerinde yayıylan Zerdüştlük, Budizm, Manihaizm, Mazekizm, Hinduizm vb. dinlerdir.

Sami Dinleri

Ön Asya, Orta Doğu ve Arabistan'da ortaya çıkan, dünyanan diğer bölgelerinde ve bu arada Türkitan'da yayıyalan dinlerdir. Hıristiyanlık, Musevilik, İslam gibi.

Mahalli Türkitan Dinleri

Daha ziyade Türklere has Şamanizm ile Konfüçyus vs. dinlerdir.

Zerdüştlük

Türkitan'ya her ne kadar bir çok din girmişse de, bu dinler arasında kurucusuna nispetle Zerdüştlük (İslami kaynaklarda Mecusilik) mensuplarının çokluğu, tesir ve nüfuz sahasının genişliği sebebiyle bölgenin en önemli dinlerinden biridir.[606]

Türkitan, Zerdüşt misyonerlerin en yoğun faaliyetlerini sürdürdükleri bir yer olmakla kalmamış, bu din Sasani hanedanının ve halkının da resmi dini olması hasebiyle büyük bölçüde devlet himayesine de mazhar olmuştur. Özellikle İran'a yakın olan Türkitan şehirleri, Buhara, Semerkant vb. yerler Zerdüştlüğün merkezi durumunda idi. Nitekim, Buhara'da uzun zamanlardan beri Budist heykellerinin satıldığı büyük Pazar yerinin "Mah-ı Rûz"un daha sonraları "Ateş Evi" yani mecusi tapınağına döndürülmesi bize bunu açıkça göstermektedir.[607] Bu konudaki, Zerdüştlerle ilgili bir çok rivayetlerde kaynaklar, "Bu vilayette mecusi mabedleri çok idi" demektedir.

Zerdüştlük Baykent ve Semerkant gibi Türkitan'nın diğer büyük ticaret merkezlerinde bir çok taraftar bulduğu gibi, Çin Seddine kadar olan geniş bir sahada ve çeşitli Türk boyları arasında da yayılmıştır.[608]

Budizm

Türkitan Türklüğü'nü din ve kültür itibarı ile büyük ölçüde tesiri altında bırakan dinlerden biri de Budizmdir.

MÖ. VI. yüzyılda Hindistan'da çıkan Budizm[609], Hind Baharat Yolu'nun da tesiri ile Afganistan ve İran istikametinde yayılarak Çin'e kadar ulaşmıştır.[610] Özellikle Kuşanlar devri (MS. I-III. yüzyıl)

---

606 Kitapçı, **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, s. 57-58.

607 T. Balcıoğlu, **Türk Tarihinde Mezheb Cereyanları**, İstanbul 1940, s. 117; Kitapçı, **a.g.e.** s. 59.

608 Ebu Dülef Risalesi, İbn Fazlan Seyehatnamesi, (Nşr. R. Şeşen), İstanbul 1990, s. 68; Y. Z. Yörükan, "Orta Asya'da Türk Boyları", **DİFM**/23, İstanbul 1932, s. 39-52.; Kitapçı, **a.g.e.** s. 60.

609 Ö. R. Doğrul, **Dinler Tarihi**, İstanbul 1947, s. 112.

610 Balcıoğlu, **a.g.e.** s. 114; Kitapçı, **a.g.e.** s. 61.

Budizmin bu bölgelerde yayılmasında çok önemli bir merhale teşkil etmektedir.

Göktürk İmparatorluğu kağanlarından To-po Han'ın (572-588) Budizmi kabul etmesi, bu dinin Türkler arasında kuvvet bulmasına neden oldu. Çünkü Eskiçağ'dan beri geçerli olan bir kurala göre, kabile, boy ve aşiret gibi topluluklar başkanlarının ya da hükümdarlarının kabul ettiği dine girmiş sayılıyordu.[611]

İkinci Göktürk (Kutluk Devleti) Hükümdarı Bilge Kağan, Budizmin (Çinlilerin nasıl kollektif bir dini varsa) kendi halkı için din olmasını istemişti. Fakat yanında gün görmüş akıllı, Türk Milleti'nin özelliklerini çok iyi bilen büyük devlet adamı Tonyukuk vardı. Onun hala hayranı olan Alman ilim adamları bugün bile takdirlerini açıklamak için Göktürk İmparatorluğu'nun "Bismark"ı demektedirler. İşte, Tonyukuk Bilge Kağan'a Budizm'in tehlikelerine işaret etmiş ve büyük bir basiretle:

- "Buda dini Türk'ün askerlik ruhuna çok kötü tesirler icra edecektir" diyerek O'nu bu tehlikeli fikrinden vazgeçirecektir.[612]

Manihaizm

Türkitan'da Türkler arasında yayılan büyük dinlerden biri de "bir tüccar dini" olarak bilinen Maniheizm'dir.[613]

Sasaniler zamanında diğer bir kısım dinler gibir İran'da zulur eden Maniheizm[614] (III. yüzyılın başı) kurucusu Mani'nin işkence ile öldürülmesi sonucu, mensuplarının büyük bir kısmı pek tabii Türkitan'ya türk yurtlarına kaçmışlar ve burada dini faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bölgede III. yüzyıldan itibaren göze batacak şekilde yayılmaya başlayan Manihaistler özellikle Soğd'lu tüccarların kafilelerine katılarak Türkitan'ın en ücra köşelerine kadar gidiyorlardı.[615]

Böğü Kağan zamanında (762), Uygur Türkleri'nin Manihaizmi kabulüyle, bu din Türkitan'da Türkler arasında yayılmaya ve kuvvet

---

611 Memiş, **a.g.e.** s. 140.
612 Kitapçı, **a.g.e.** s. 65.
613 Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları** I, s. 97-98.
614 W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi** (Nşr. F. Köprülü), Ankara 1978, s. 10; Ögel, **a.g.e.** s. 99.
615 Ligeti, **a.g.e.** s. 251; W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Yay. K.Y. Kopraman, İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 12-14; Ögel, **İslamiyet Öncesi**... s. 349; Kitapçı, **a.g.e.** s. 69.

bulmaya başladı. Hatta Barthold, Hivan Tsang zamanında bile Syhun ile Çin arasındaki geniş sahada yegane hâkim dinin Manihaizm olabileceğini kaydetmektedir.[616]

Totemcilik (Totemizm)

En ilkel din olarak kabul edilen totemcileğin Türkitan Türkleri arasında da yerleşmiş olduğunu göstenen birçok kayıt vardır. bunların başında, bazı yaratıkların ya da nesnelerin totem olarak kamul edilmiş olduğunu gösteren birçok kayıt vardır. bunların başında, bazı yaratıkların ya da nesnelerin totem olarak kabul edilmiş olması gelmektedir. Türklerden bir grubun kurt'u (Gökböri) ata olarak tanıdıkları, Göktürkler'in kuttan türedikleri hakkındaki efsanenin Çin kaynaklarına kadar geçtiği bilinmektedir. X. yüzyılda elçilik görevi ile Bulgar Türklerinin yurduna giden Abbasi Halifelik elçisi İlan Fazlan, Başkurt Türkleri'nden bir kısmının "yılan"a, "balık"a veya "turna kuşu"na taptıklarından söz etmektedir.[617] XI. yüzyıl Arap tarihçilerinden Gerdiği Hudûd el-Âlem adlı eserinde Kırgızlar içerisinde, Hindular gibi "inek"e, "kirpi"ye, "saksağan"a, "şahin"e, hatta bazılarının güzel görünüşlü ağaçlara tapanlar olduğunu bildirmektedir.[618] Öte yandan Türkitan Türkleri'nden bazılarının keçe, paçavra, kayın ağacı ya da hayvan derisi gibi araçlara "Tanrılarının tasvirlerini" yaptıkları da bilinmektedir. Bu putlara Altaylılar "tös", Başkurtlar "ongun", Yakutlar ise "tangara" diyorlardı.[619]

Gözlemlere dayanan bütün bu kayıtlar, totemciliğin belirli bir dönemde Türkler'in hiç olmazsa bir kesimince kabul edilmiş olduğnu ve bunun etkilerinin uzun süre devam ettiiğini göstermektedir.[620] Bu arada, Prof. Dr. İ. Kafesoğlu, totemciliğin yalnızca bir hayvanın ata olarak tanınması ve ona ait tasvirlerin yapılmasından ibaret olmadığını, bu dinin aile kuruluşuna ve hukuka ilişkin başka yönlerinin de bulunduğunu belirterek eski Türkler'de tam bir totemcilikten söz edilemeyeceğini savunmaktadır.[621] Ona göre Türklerde kurt saygıdeğer bir simge sayılmış, fakat ona tapılmamıştır. Ayrıca totemci ailede "ana

---

616 Kitapçı, **a.g.e.** s. 69.
617 **İbn Fazlan Seyahatnamesi** (Yay. R. Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 46-47.
618 **İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 157.**
619 **İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 136.**
620 Memiş, **a.g.e.** s. 133.
621 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 284.

hukuku" geçerli olduğu halde, Türk ailesi pederşahi karakterdedir. Ayrıca Türkler'de "mana" kavramı da yoktur.[622]

Ruhçuluk (Animizm)

Türkitan Türkleri arasında animizm döneminin de yaşandığı ve ruhu ölümsüz ya da kutsal saymaya dayanan bu inanışın onlar tarafından da kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklar Göktürkler döneminde Ötüken'e Budun inli denildiğini, bunun, "ülkenin koruyucusu ruh" anlamına geldiğni belirtiyor ve halkın ruhlara taptığını, kamlara inandığını kaydediyorlar. Batı Göktürkleri'nin de yılın 5. ve 8. aylarında ruhlara kurbanlar sunduklarından söz edilmektedir. Öte yandan, tabiat güçlerine inanan ve onları tanrılaştıran Türkler'in, güneş, ay, dağ, ırmak gibi doğa varlıklarını aynızamanda birer ruh kabul ettikleri de bilinmektedir.

Giderek ruhların iyi ve kötü diye iki bölüme ayrıldığı, özellikle atalar ruhuna saygı göstermenin önem kazandığı espit edilmektedir. Bütün bunlar, doğacılık (naturizm) dönemine geçildiğinde de ruhçuluğun etkisinin sürdüğünü, ya da başka bir deyimle animizmin doğacılıkla bağdaştırıldığını göstermektedir.[623]

Ruhçuluğun başlıca özelliklerinden biri olan büyü ve falın Türkler arasında da büyük çapta uygulandığını biliyoruz. 921-622 yıllarında Oğuzlar'ın yanına girmiş olan İbn-i Fadlan, onların, hastalığın kötü ruhların (cin) etkisiyle meydana geldiğine inandıklarını belirterek şöyle diyor:

"Aralarında biri hastalanınca cariye ve hizmetçileri varsa onlar hizmet ederler. Ailesi efradından hiçbiri hastaya yaklaşmaz. Hastaya evlerden uzak bir yerde çadır kurarlar, iyi oluncaya yahut ölünceye kadar orada kalır."[624]

Kötü ruhların etkisinin, cin çarpması olarak adlandırıldığı, cinlerin etkisinden kurtulmak için başvurulan yöntemlerin de cadıcılık denilen bir uğraş alanı haline geldiği bilinmektedir. Animizm'in bir kalıntısı olarak daha sonraki dinlerin de hemen hepsine geçen u cin ve cadı sorununun, doğuda ve batıda bütün toplumlarda yüzyıllarca sürdüğü görülmektedir.[625]

---

622 Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 285.
623 Memiş, **a.g.e.** s. 134.
624 **İbn Fazlan Seyahatnamesi, s.** 40.
625 Memiş, **a.g.e.** s. 134.

Şamanizm

İslam öncesi dönemde Türkler arasında en yaygın biçimde görülen doğacılığı (naturizm), Şamanizm diye adlandırmanın doğru olup olmadığı konusunda değişik görüşler vardır. türk Şamanlığının öteki Asya kavimlerinde görülenlerden oldukça farklı olduğunu dikkate alan Ziya Gökalp, Şamanizm'i eski Türkler'in dini değil, sihire ilişkin sistemleri olarak kabul etmişti. Bu nedenle, Türkler arasındaki doğacılığa Toyonizm diye bir at takmıştı. Oysa Abdülkadir İnan'ın belirttiği gibi, Toyonizm'in Budizm'den farklı olmadığı anlaşılmıştır. İbrahim Kafesoğlu da Gökalp gibi Şamanizm'i, bir dinden çok, bir sihir sistemi kabul etmekte ve "eski Türk topluluklarında Şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek bir kaydın mevcut olmadığını" öne sürmektedir.[626] Ona göre bozkır Türklerinin dini inançları 3 noktada toplanabilir: "Tabiat kuvvetlerine inanma-Atalar kültü-Gök Tanrı". Eski Türk dinleri ve özellikle Şamanizm'le ilgili incelemeleri ile tanınan Abdülkadir İnan ise, Türk Şamanizmi'nin başka topluluklarınkinden oldukça farklı ve gelişmiş bir biçimi olduğunu belirterek, "eski Türk dinini, yaygın ilkel Şamanizm'in bir dalı" olarak kabul etmektedir.

Atalar kültü, animizmin bir kalıntısı ya da gelişmiş biçimi olup, başlı başına bir din oluşturmamaktadır. Gök Tanrı kavramı ise, çok tanrılı doğacılıkta zamanla tek tanrıya yönelmeyi belirlemektedir. Söz konusu her iki anlayış da doğacılıkla bir arada varolmuş, yaşamışlardır. Dolayısıyla İslam öncesi Türk dininin belirgin karakteri, kendine has bir doğacılık, nuturizmdir. Bunu Şamanizm diye adlandırmak gerçeğe tümden aykırı olmadığı gibi, alışılagelenterime de uygun düşmektedir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Şamanizm, yalnızca Türkler'de ya da Türkitan kavimlerinde görülen bir din olmayıp, onun izlerine Çin'de, Hint'te, Kafkaslarda, Malezya'da, Avustralya'da, Eskimolarda ve Amerika yerlilerinde rastlanılmaktadır. Bu kadar geniş alana yayılmanın doğal bir sonucu olara da her yerde farklı muhtevalar kazanmış, değişik biçimler almıştır.[627]

Tunguzca'dan ya da Mançurca'dan alındığı kabul edilen Şaman kelimesi, kahin yani gizli şeyleri bilen, gaipten haber veren

---

[626] Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 288.

[627] Memiş, **a.g.e.** s. 136-137, A. Ceylan, **Türk Kültür Tarihi**, Selçuk Kitabevi, Konya 1994, s. 140-143.

anlamına gelmektedir. Dini ayin ve törenleri yöneten kişiye eski Türk kavimlerinde genellikle Kam deniliyordu. Kam'ın önemli bir başka görevi de ruhlarla ölümcül insanlar arasında aracılık etmekti. Bu aracılığın amacı, iyi ruhları hoşnut etmek, onların yararlı etkilerinin sürmesini dilemek, kötü ruhların etkisinden ise kurtulmayı sağlamaktı. Kaşgarlı Mahmud da kamı Arapça'ya kahin diye çevirmiştir. Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib ise, kamları, hastaları iyi etmeye çalışan, ilaç veren otacılar ile aynı düzeyde saymaktadır.

Kanlık sanatı, herkesin öğrenmekle ya da eeğitimle elde edebileceği bir beceri sayalmıyordu. Bunu ön şartı, belirli bir kamın soyundan gelmekti. Böyle birsoydan gelen kadınlar da kam olabilirlerdi. Aslında atalar ruhunun o kimseyi kam olmaya sürüklediğine inanılırdı. Kamlar, üstlendikleri dini ve sihirli görevleri yerine getirmek için özel elbiseler giyiyorlardı. Yüzlerine çeşitli maskeler geçriyor, başlarına at kuyruğu takıyor, boyunlarına boynuz asıyor, davul, def, zil gibi değişik müzik aletleri çalıyorlardı. Bu giyim kuşumları aynı zamanda bir üniforma niteliğnde olup, onları toplum içinde farklı kılıyordu.

Kamların bu giyiniş biçimlerinin yüzyıllar sonra Anadolu'da yaşadığı görülmektedir. 14. yüzyılda babalar diye anılan devrişlerin giyinişleri ve davranışları hakkında kaynakların verdiği bilgiler bunu doğrulamaktadır. 15. yüzyıl başlarında da Erzurum yöresinde böyle dervişlerin yaşadığı hakkında kayıtlar vardır. 1404'te Timur'un yanına giden Kastilya elçisi Klaviyo, Deli Baba ya da Deliler Köyü denilen yerdeki dervişler hakkında şu bilgileri aktarıyor:

"Hastalar buraya nakl olunuyor ve dervişlerin nefesiyle şifa buluyorlar. Bu dervişlerin reisi evliya tanınıyor... ve köyün hâkimidir. Devrişler sakallarını ev saçlarını tıraş ediyor, yaz kış sırtlarında eski bir aba ile yollardan geçiyor, ellerindeki sazlarını çalarak ilahiler okuyorlar. Bunlara ait tekkenin kapısında bugün de bir püskül ve ay şeklinde bir resim görülüyor. Altlarında geyik, keçi, koyun boynuzlarından bir sıra dizilmiştir. Her dervişin kapısı üzerinde böyle bir işaret vardır."

Şaman inanışına göre kainat 3 bölümden oluşmuştur:

a. Gök: Aydınlık alemidir. Orada iyilik, güzellik ve mutluluk vardır. tam anlamıyla bir cennet demektir. 17 kattan oluşmuştur. En

büyük Tanrı olan Ülgen, eşi, çocukları ve kendisine bağlı iyi ruhlarla orada oturur.

b. Yeryüzü: İnsanların yaşadığı alandır.

c. Yerlatı: Karanlık alemidir. 14 kattır. Kötülüklerin, çirkinliklerin, bahtsızlıkların hüküm sürdüğü yerdir. Bu nedenlerle bir cehennem demektir. Korkunç bir Tanrı olan Erlik ile ailesi ve ona bağlı kötü ruhlar, bu yeraltında bulunurlar.

Türk Şamanlığında da, çok tanrıcılığın geçerli olarak bir Tengriler topluluğu (panteon) bulunduğuna şüphe yoktur. İlk dönemlerden sonra bu tanrılar içerisinde en büyüğünün Gök Tengri olduğuna inanılmış ve böylece tek bir tanrı anlayışı doğmaya başlamıştır. Eski Türkçe'de Tengri kelimesi iki ayrı anlamda kullanılmıştır: Gözle görülen gök ve en büyük ruh/Allah anlamında. İslamiyet'in kabulünden sonra gök kelimesi sema, Tengri ise Allah anlamında kullanılır olmuştur.

Terkler arasında görülen Şamanlıkta, tanrıların sayısı, boylara ve dönemlerine göre değişmektedir. İbni Fadlan'ın aktardığına göre, Başkurtlar'da bunların sayısı 12'yi buluyordu. Bunların hepsi de doğa ile ilgili isimler taşıyorlardır. Kış, yaz, yağmur, rügar, ağaç, insan, hayvan, su, gece, gündüz, ölüm, hayat... Fakat genelde, tanrılar da Gök, Yer-su ve Yer altı Tanrıları / Ruhları olmak üzere 3'e ayrılmaktadır. Altay Şamanlarında en büyük Tanrı Ülgen (Ülken) idi. Kırgız ve Kazak lehçelerinde Ülken, "büyük, ulu" anlamına gelmektedir. Bu büyük tanrı, güneşin ve ayın ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Bütün varlığı yaratan, güneşi ve ayı hareket ettiren de odur. Yağmur, onun ağzından akan sulardır. Ülgen'in 7 oğlu ve 9 kızı vardır. kızlarına ayrı ayrı isim verilmemiş olup, hepsine birden Akkızlar denilmektedir.[628]

Altaylıların tanrılar topluluğunda Ülgen ve ailesi dışında daha başka tanrı ve tanrıçalarla bir çok ruh vardır. yeryüzünün bir takım tanrılarla / ruhlarla dolu olduğu inancına dayanan Yer-Su kültü, bazı yorumlara göre bir tür "vatan" kavramını da yansıtmaktadır.

Eski Türkler'in doğaccılık anlayışı, kendine has muhtevası ve çok yönlü boyutları ile naturizm ve Şamanizm tarihinde büyük bir gelişmeyi göstermektedir. Ancak bunu, İslamm öncesi dönemde de

---

[628] Memiş, **a.g.e.** s. 138-139.

Türkler'in Allah inancına, bir başka ifade ile tek tanrı inancına sahip oldukları şeklinde yorumlamak da pek doğru olmasa gerekir.

Şunu da belirtelim ki, Türk Şamanizm'i, İslamiyet'ten sonra da özellikle Anadolu'da İslami bir görünüş altında etkisini sürdürmüştür. Öyle ki bugünkü Türk yaşayışında bile bu dini inanış, görüş ve geleneklerin izlerini bulmak mümkündür.[629]

Yahudilik

Türk toplulukları içerisinde Yahudiliği kabul eden tek grup Hazarlar'dır. 4. yüzyılın ortalarında Güney Rusya'da bugün kendi adlarını taşıyan Hazar Denizi'nin kuzeyinde bağımsız bir devlet kuran Hazarlar'ın (468-965) Yahudiliği kabul etmeleri, Ön Asya'da egemenlik kurma mücadeleleri ile yakından ilgilidir. Yörenin eski ve güçlü imparatorluğu olan Bizans, önceleri İran'daki Sasanilerin İslamiyet'in zuhurundan sonra da Arap ordularının saldırılarına uğrarken, güneye Kafkaslara sarkmak isteyen Hazarlar da kendilerini bu savaşın içinde bulmuşlardı. Hazarlar, Sasaniler'e karşı Bizans'ı desteklemişler, Emeviler'in İstanbul'u kuşatmasında da (718) onun yardımına koşmuşlardı. Bu durum Emevilerle Hazarları karşı karşıya getirmişti. Azerbaycan yöresini ele geçiren Araplar, 721'de Hazar topraklarına saldırınca, 799 yılına kadar sürecek ibr savaşlar dizisi başlamıştı. 737'de Hazarları yenerek başkentleri İtil'e kadar ilerleyen Araplar, onları barış yapmaya zorlamışlardı. Varılan anlaşmaya göre Hazarlar arasında İslamiyet'i yaymak için iki Arap bilgini görevlendirilecekti. Fakat bu yenilgi ve Müslümanlığı kabul etmeleri yolundaki baskı olumsuz tepkilere yol açmıştı. Araplardan intikam almak isteyen Hazarlar, birkaç yıl sonra (765) Azerbaycan'a girip burasını yağmalamışlardı.

İşte Hazar Türkleri'nin Yahudiliği kabul etmelerinde, Araplar'la süregelen bu savaşların çok büyük rolü olmuştu. Bunun sonucunda 740'da Hazar Hanı ile birlikte saray halkı ve askeri komutanlar Yahudiliği kabul etmişler, böylece bu din resmi din halini almıştır. Bununla beraber halkın bir kesimi eski Şamanizmi korumuştur. Küçük oranda da olsa bir kesimin de Hıristiyanlığı seçtiği görülmektedir.

---

[629] A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1986, s. 13,21,25; Memiş, **a.g.e.**, s. 139-140.

Hazarlar'ın İsrail kabileleri dışında yahudiliği kabul eden tek topluluk olmaları, onların etnik kökenleri hakkında değişik yorumların yapılmasına yol açmıştır. Zaman zaman, onların İsrail kökenli "On üçüncü Kabile" olduğu görüşü savunulmuştur. Fakat bütün bunlar, Hazarlar'ın Türk olduğu gerçeğini ortadan kaldıramamıştır.

Devletlerinin 965 yılında Ruslar tarafından yıkılmasından sonra dağılan Hazarlar, bir süre için Azak'ta ve Kırım'da küçük prenslikler kurmuşlardı. Fakat çok geçmeden 11. yüzyılda Kıpçaklar ve Peçenekler gibi öteki Türk boylarıyla karışarak tarih sahnesinden silinmişlerdir. Bugün Kırım'da ve Ukrayna'da yaşayan ve Yahudi dinini sürdüren Karaim Türkleri bazı araştırmacılar tarafından Hazarlar'ın bir boyu olarak kabul edilmektedir.[630]

Hıristiyanlık

Yahudiliği seçen Türklerin Hazarlar ve onların bir kolu olduğu öne sürülen Karaimler'le sınırlı kalmasına karşılık, başlangıcından bu yana Hıristiyanlığı kabul eden Türk boylarının, sayısı oldukça fazladır. Kronolojik sıra yönünden de bunları 3 bölüme ayırmak daha doğru olur.

a. Kişi ya da küçük gruplar halinde Hıristiyanlığa geçen Türkler,

b. Din ile birlikte kültürlerini de kökünden değiştirenler,

c. Hıristiyan olmakla birlikte dillerini ve kültürlerinin bir çok özelliklerini koruyanlar.

Türkitan Türkleri, daha Göktürkler döneminde Hıristiyanlık ile temasa gelmişlerdi. Ancak Bizans İmparatorluğu ile başlayan ve ticaret alanına da yayılarak gelişen bu ilişkiler sonucunda eski dinlerini bırakarak Hıristiyanlığı kabul eden Türklere ait ilk kayıtlar, Uygurlar dönemine rastlamaktadır. Ne var ki, Hıristiyanlığın yayılması için çok güçlü bir misyonerlik örgütü kurulmuş olduğu halde, Asya Türkleri'nde bu dine geçenler çok az olmuştu.

Eski dinlerini toptan bırakarak Hıristiyanlığa geçen Türk boylarının, anayurtlarından çıkarak Avrupa içlerine giren ve oralarda devlet kuranlar olması üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır.

---

[630] Memiş, **a.g.e.** s. 143-144.

Genellikle Hazar Denizi kuzeyinden geçerek Rusya üzerinden Avrupa'ya giren Türklerin bir süre sonra naturist/Şaman dinlerini bırakıp Hıristiyanlığa geçtikleri görülmektedir. Ub sırada da etkisi altında kaldıkları kiliseye göre de ya Ortodoks ya da Katolik mezhebini seçmişlerdir.

Avrupa'ya geçen Türkler dizisinde ilk sırayı Attila'nın başkanlığındaki Batı Hunları almıştı. Onların, kendiliklerinden ve resmen Hıristiyanlığı kabul ettiklerine ilişkin herhangi bir kayıt yoktur, bununla birlikte, devletin yıkılmasından sonra etrafa dağılan Hunların zaman içerisinde Hıristiyan toplumu içerisinde eridiklerini kabul etmek gerekir.

Bu nedenle, Avrupa'da Hıristiyanlığı resmen kabul eden Türkler söz konusu olduğunda ilk sırayı Bulgarlar almaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde Volga boylarında güçlü bir imparatorluk kurmuş olan Bulgarlar (Bulgar kelimesi eski Türkçe'de karışık anlamına gelmektedir) bir süre sonra kendilerine özgü naturist dinlerini bırakarak 2 ayrı vahiy dinine girmişlerdi. Volga boylarından ayrılan bir kol, 7. yüzyıl sonlarında Tuna'yı aşarak yeni bir yurt edinmişler ve buraya Bulgaristan diye kendi adlarını vermişlerdi. Burada yeni bir devlet kuran Bulgarlar, Bizans ile olan sıkı ilişkilerinin sonucunda Çar I. Boris (852-889) zamanında Hıristiyanlığı kabul ederek Ortodoks İstanbul Kilisesi'ne bağlanmışlardı. Ancak toplum hayatındaki değişiklik bununla da kalmamıştı. Dillerini de değiştirerek Slavca konuşmaya başlamışlar ve bu nedenle de Slav alfabesi denen Kiril harflerini kabul etmişlerdi. Böylece düşmanaş düşmanaş öz kültürlerinden koparak Slavlaşmışlardır. Buna karşılık batıya göçmeyip Rusya'nın güneyinde kalan Bulgarlar ise 10. yüzyılın başında İslamiyet'i kabul etmiş ve bölgedeki öteki Müslüman topluluklara katılmışlardı. Din, dil ve yazı gibi önemli ögeleri ihtiva eden büyük bir kültür değişikliğinin birey ve topluk üzerinde doğurduğu sonuçlar, uzak geçmişte Türk olan Bulgarlar'ın, 1985-1990 yılları arasında ülkelerinde yaşayan Türklere yaptıkları acımasızca davranışlarla kendini göstermiştir.

Bulgarlar'dan sonra Türk kökenli olan Macarlar da toptan Hıristiyanlığa geçmişlerdir. Ancak onlar Katolikliği seçtikleri için Roma Kilisesi'ne bağlanmışlardır. Onların Orta Avrupa'da yerleştikleri topraklara kendilerinden önce Avar Türkleri girmişlerdi. Avarlar kendi istekleriyle din değiştirmemiş de olsalar, zamanla Hıristiyan toplumlara karışıp kimliklerini yitirmişlerdi. Avrupa'da

Hıristiyanlığı yaymak görevini üstlenen ve Papa ile anlaşıp "imparator" sanını alan Frank hükümdarı Charlemagne (Büyük Kral), Germenler'den sonra Avarlar üzerine yönelmişti. Onun arka arkaya giriştiği savayşlar sonucunda Avar kralı Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmış çok geçmeden de Avar devleti ortadan kaldırılmıştı (803): Böylece siyasal birliklerini yitiren Avarlar, tıpkı Hunlar gibi yerli halka ve özellikle Slavlara karışıp unutulmuşlardı.

Fin-Ugor kökenli Macarlar, Avar krallığının yıkılışından yaklaşık yüz yıl sonra (907), adlarını verdikleri bugünkü Macaristan'a girmişlerdi. Devletlerini kurdukdan sonra ülkelerinin coğrafi konumu gereği daha çok Roma Kilisesi ve Katolik devletlerle ilişkiye geçmişlerdi. Kral Geza, 975 yılında ailesiyle birlikte Katolikliği kabul etmiş, arkasından Istvan 1000 yılında papadan alınan tacı giyince, Katoliklik, devlet dini haline gelmişti. Ne var ki Bulgarlar, dinleriyle birlikte dillerini de değiştirdikleri halde, Macarlar dillerini ve öz kültürlerinin bir bölümünü korumuşlardır. Fakat yine de yeni girdikleri Hıristiyanlığın savunucusu olmuşlardır. Öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Avrup içlerine ilerleyen Türkler "İslam'ın kılıcı" sayılırken, Macarlar da "Hıristiyanlığın Kalkanı" diye anılmışlardır. Türk kökenli olduklarını unutmayan Macarlar, 19. yüzyılda güçlenen milliyetçilik akımları sırasında Türkoloji çalışmalarına öncülük etmişlerdir. Bu da dilin, milli kültür içindeki etkin rolünü ortaya koyan çarpıcı örneklerden biridir.

Macarlar'dan sonra Avrupa'ya giren Peçenekler'in ve Kumanlar'ın sonları da Avarlar'a benzemiştir. Hıristiyanlaşan Türkler konusuna eğilen rahmetli hocamız Porf. Dr. Mehmet Eröz'ün belirttiğine göre, "Türk uruklarının milli şuur yerine, kabile şuuruna sahip olmaları, Bizans devletinin çok işine gelmiş, yüzyıllarca bu Türkeri birbirine düşnan etmiş, birbirine kırdırmıştır". Bu bilinçsizliğin neticesi de, yerleşik merkezi bir devletten yoksun olarak Güneydoğu Avrupa'da gezinip duran bu Türkler'in zamanla Hıristiyan dünyası içerisinde kaybolmaları olmutur. 1048 yılında Tuna'yı geçen Peçenekler, Bizans'la çarpışırlarken, Bizanslılar onlara karşı başka bir Türk boyu olan Kumanlar'ı çıkarmışlardı. Sonunda her ikisini de yenilgiye uğratıp küçük gruplar halinde Rumeyi'ye ve Anadolu'ya yerleşmişlerdi. Üstelik Bizans hizmetine giren Peçenekler'in bir kısmı, Malazgirt'te Anadolu kapılarını zorlayan Selçuklular'ın karşısında yer almışlardı.

Dinlerini değiştirip Hıristiyan oldukları halde günümüze kadar dillerini ve kültürlerini koruyan Türk gruplarına gelince, Gagauzlar ve Yakutlar bu grupta yer almaktadırlar. Bugünkü Ukrayna ve Moldavya (eski Buğdan ve Baserabya) ile Romanya'da ve Bulgaristan'ın Dobruca yöresinde yaşayan Gagauz (ya da Gagavuz)'ların Türklükleri kesin olmakla birlikte, hangi soydan geldikleri konusunda değişik görüşler öne sürülmektedir. Genelde de Oğuzlar'dan oldukları ve 11. yüzyılda Romanya ve Bulgaristan'a gidkileri kabul edilmektedir. Gagauzlar bir süre sonra Bizans kilisesinin etkisiyle Ortodoksluğu kabul etmişler, fakat Slav ve Latin çoğunlukların arasında kimliklerini korumasanı bilmişlerdir. Bugün konuştukları Türkçe, eski Bulgar Türkçesi, Karaimce, Kıpçakça ve Osmanlıca ile benzerlikler göstermektedir ki, tarihi süreç ve ilişkiler göz önüne alındığında bunu da doğal karşılamak gerekir.

Hıristiyan oldukları halde kültürlerini koruyan ikinci Türk topluluğu Yakutlar'dır. kuzeydoğu Sibirya'da, biri Rusya'ya ötekisi Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı iki özerk bölgede yaşayan Yakutlar arasında Hıristiyanlık, 19. yüzyılda Rus istilası ile yaygınlık kazanmıştı. Bunula beraber Yakutlar arasında eski Şamanlıklarını koruyanlar bulunduğu gibi, büyük bir kesimi de müslümandır.[631]

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKLER'İN KULLANDIKLARI ALFABELER

Bilindiği gibi Türkitan'da oluşturulan kültür ve medeniyet binlerce yıllık bir birikimin ürünüdür. Bu kültür ve medeniyetin oluşmasında elbette ki bir alfabenin ve yazının olması gereklidir. Türkler'in İslam öncesi döneme ait bilinen en eski alfabe Göktürk alfabesidir. Türkler'in bundan başka ve daha eski dönemlere ait bir alfabelerinin bulunup bulunmadığı konusunda şimdilik bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak Pazırık bölgesinde Hunlar dönemine ait kurganlarda yapılan kazılarda bir yazı türüne rastlanmış, fakat ilim adamları bu yazı türünün de Göktürk alfabesinin proto tipi olduğunu söylemişlerdir.

Şimdi burada Türkler'in İslam öncesi dönemde kullanmış oldukları alfabe türleri hakkında bilgi vermeye çalışalım.

---

[631] Memiş, **a.g.e.** s. 144-148.

Göktürk Alfabesi

Türkler'in siyasal varlık olarak tarih sahnesine çıkmaları, milattan önceki yüzyıllara, Hiung-nular dönemine kadar geriye gitmektedir. Hunlar döneminde yazının kullanıldığına dair bazı kayıtlar olmakla birlikte, bu yazının niteliği hakkında açık bilgilere sahip değiliz. Bu yüzden, Türkler'in kullandıkları kesin olarak bilinen ilk alfabe Göktürkler döneminde yaygınlak kazanan Göktürk alfabesidir. Son yıllarda Issık Göl yakınlarındaki bir kurganda bulunan ve iki satırdan ibaret olan yazı, Göktürk alfabesi karakterinde olup, MÖ. 5.-4. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu yüzden de Göktürklere bağlanan ilk Türk yazısının, Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşundan yüzyıllarca önce bulunduğunu kabul etmek gerekmektedir[632].

Bununla birlikte ilk Türk alfabesinden günümüze kalan en büyük kanıtlar, Göktürkler döneminde dikilen kitabelerde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kitabelerin, dikilmelerinden kısa bir süre sonra unutuldukları ve aradan yüzyıllar geçtikten sonra, ilmi araştırmalar neticesinde yeniden keşfedildikleri, çözülüp değerlendirilmelerinin ise, ancak 19. yüzyıl sonunda mümkün olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilk bulunanları, Yenisey Irmağı boyundaki kitabeler olmuştu. 1889'da da Orhun Abideleri diye anılan iki büyük kitabe daha ortaya çıkarılmıştı. Öteki kitabelerden farklı olarak bunların arka yüzlerinde Çince metinler de vardı. Yani Ankara'daki Augustus Mabedi'nde olduğu gibi iki ayrı dilde yazılmışlardı. Danimarkalı Türkolog W. Thomsen, 1893'de bu kitabeleri çözmüş, böylece bunların Kültigin ve bilge Kağan adına dikildikleri, yazının Türklere özgü bir alfabe, dilinin de eski Türkçe olduğu meydana çıkmıştı[633].

Bu kitabelerin yazılmasında kullanılan Göktürk alfabesinin kökeni hakkında, bugüne kadar değişik görüş ev iddialar ortaya atılmıştır. Örneğin bu alfabede kullanılan işaretler, "Runik" diye adlandırılan eski İskandinav yazısındaki işaretlere benzediiği için "Runik" karakterli sayılmış ve o alfabeyle ilişkil olabileceği öne sürülmüştür. Yazıyı çözen Thomsen, bu Türk alfabesinin "Arami" alfabesinden türemiş olabileceği görüşünü savunmuştu. Buna karşılık Aristov gibi Rus bilginleri, bu yazıdaki işaretlerin eski Türk damgalarından alınmış olabileceğine dikkatleri çekmiştir. A. Cevat Emre ise,

---

[632] Memiş, **a.g.e.** s. 161.
[633] Memiş, **a.g.e.** s. 162.

Göktürk yazısının Sümer yazısı ile aynı kökten geldiğini kabul etmiştir. Bütün bu değişik ve hatta çelişik görüşler arasında en çok tutulanı, Thomsen'in görüşü olmuştur[634].

Göktürk alfabesi, 38 harf ya da işaretten oluşmaktadır. Bunlardan 4'ü ünlü (sesli), 4'ü de hece işaretleridir. Ünsüzler de "tek ünsüz" (27 tane) ve "çift ünsüz" (3 tane) diye ikiye ayrılmaktadır. Bu alfabede harfler bitiştirilmeyipayrı ayrı yazılırlar. Kelimeler, aralarına üst üste ikişer nokta (:) konularak birbirinden ayrılır. Kelime başlarında ve içindeki ünlüler yazılmazken, sondakiler yazılır.

Göktürkler çağında yaygınlaşan bu ilk Türk yazısı ya da alfabesi, kitabeler dışındaki yazma eserlerde de kullanılmıştır. Doğu Türkistan yazmaları diye adlandırılan eserler, bunun en çarpıcı delilleridir. Bu alfabenin Göktürkler'den sonra gelen Uygurlar döneminde de bir süre kullanıldığı görülmektedir. 759-760 yıllarında dikilen Şine-Usu yazıtı ile son yıllarda bulunan Taryat yazıtı bunu göstermektedir. Bunun dışında Göktürk alfabesi, bazı değişikliklerle Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Sekeller tarafından da kullanılmış ve böylece Türkitan'dan Avrupa içlerine kadar yayılmıştır[635].

Uygur Alfabesi

Göktürk Kağanlığı'nın 745 tarihinde yıkılmasıyla onun yerine geçen Uygur egemenliği dönemi, kültürel faaliyetler ve gelişmeler yönünden İslam öncesi Türk tarihinin en parlak ve dikkate değer dönemini oluşturur. Çin, Hint ve İran kültürlerinin de etkisiyle kültür hayatına öncelik, renk ve hareketlilik getiren Uygurlar, kağıdı ve matbaayı da alıp kullanmışlardır. Bu arada kullanılmakta olan Göktürk yazısını bırakarak kendilerine özgü yeni bir alfabe meydana getirmişlerdir[636].

Uygur alfabesi, Sogd kökenli olup, bazı değişikliklerle Türkçe'ye uyarlanmıştı. Göktürkçe'de 38 harf olan harf sayısı 18'e indirilmişti. Bunlardan 3'ü ünlü, 15'i ünsüzdür. Yazı, Arap yazısında olduğu gibi, sağdan sola doğru yazılır. "Z" dışındaki bütün harfler bitiştirilir.

---

634 Memiş, **a.g.e.** s. 162.
635 Memiş, **a.g.e.** s. 163.
636 Memiş, **a.g.e.** s. 163.

Bu alfabenin ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak tespit edilemememektedir. Bugün için bilinen, bu yazı ile yazılmış en eski metinlerin 9. yüzyıl sonuna ait olduklarıdır. Buna karşılık, söz konusu alfabe, Uygurlar'ın siyasal varlıklarını yitirmelerinden sonra da yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Türkler'in İslamiyet'e geçişleri ve Arap kökenli yeni bir alfabenin kabulünden sonra da Türkistan ve Kırım'daki Türk devletlerinde bu alfabe varlığnıı koruyabilmiştir. Timur İmparatorluğu ve onun kollarında Uygur yazısının kullanıldığı bilinmektedir. Ebu Said Mirza'nın 1468'de Uzun Hasan'a gönderdiği mektup, Uygur harfleriyle yazılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da sarayda Uygurca bilen katipler vardı ve Türkitan'daki Türk hükümdarlarına gönderilen mektupları bunlar yazıyorlardı. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet'in Otlukbeli savaşından sonra Özbek Hanına gönderdiği zafername, Uygur alfabesiyle yazılmıştı. Böylece Türkitan Türkleri arasında olduğu kadar Osmanlı merkez yönetiminde de geçerliliğini koruduğu anlaşılan Uygur alfabesi, varlığını bir süre daha devam ettirmiş ve 18. yüzyılda tamamıyla unutulmuştur[637].

TÜRK KÜLTÜRÜNDE RENKLER

Türk kültüründe renklerin önemli bir yeri vardır. çünkü Türkler renklere kendi anlayışlarına ve geleneklerine göre ayrı bir anlam ve önem yüklemişlerdir. Bu konu ile ilgili bu güne kadar çalışma yapan ilim adamı maalesef birkaç kişiyi geçmez. Özellikle ömrünü Türk tarihine ve kültürüne vakfetmiş değerli hocalarımızdan merhum Prof. Dr. B. Ögel'in çalışmaları neredeyse elimizde tek kaynak mahiyetindedir. Maalesef son yıllarda Türk birliğine ve bütünlüğüne kasteden bir takım çevreler binlerce yıl Türkler tarafından kullanılan renkleri bölücülüğün ve ihanetin sembolü haline getirerek bir gruba mal etmeye çalışmışlardır.

Biz burada, kaynaklarda geçen ve Türkler tarafından kullanılan, Türk gelenek ve göreneklerinde yer alan renklerin ne anlama geldiği üzerinde durmaya çalışacağız.

---

637 Memiş, **a.g.e.** s. 163 - 164.

"Ak" Beyaz Renk

Türklerde "aklık" temizliktir, arılıktır, ululuktur. Yaşlılık, tecrübe ile dolu oluş ve bir kocalıktır, büyüklüktür. Devletin ululuk, adalet ve güçlülüğünün bir sembolüdür. Devlet büyüklerinin, özellikle savaşlarda giyindikleri bir giysi, elbise rengidir.[638] Mesela Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'nda beyaz bir elbise ile beyaz atın üzerinde olduğu halde savaşa katılmıştır.[639] Ordu veya askeri birliklerin içinde, üst düzey subay veya komutanların, kendilerini askerlerden ayırabilmeleri için, beyaz giyindikleri, bazı belgelerden anlaşılmaktadır.[640] Bunu bilen Çinliler Hun-Çin savaşlarında beyaz giyinen Hunları arıyorlardı. "Beyaz giyinen komutanı öldürürsek, Hunlar'ı dağıtmış oluruz"[641] diyorlardı. Hun ordusu içinde böyle bir geleneğin olduğu bilinmekteydi.

Cengiz Han'ın da, "beyaz bir elbise ve beyaz bir atla" göründüğü bilgileri günümüze kadar gelmiştir.

"Yönlerin renkleri" de Türk geleneklerinde, önemli bir yer tutmuştu. Hunlarla ilgili kaynakların bize aktardığına göre, "batının rengi, beyaz" idi. Ziya Gökalp'e göre, Akdeniz Türkiye'nin batısında olduğu için, ona Akdeniz denmiştir. Kuzey de, Karayelin bir kaynağı olan Karadeniz'in de, kara tanımı ile tanımlanmış olması, aynı mantıkla izah edilebilir. Ancak Akdeniz'in aklık ile tanımlanmış olmasında, geniş, ulu, açık ve berrak olması da rol oynamıştır diyebiliriz.[642]

"Ak ata", Altaylar'daki Türk yaratılış destanlarında insanlığın ilk atası, belki de Adem'in bir Türk karşılığı idi. Aklık onun üstün ve arı yaratılışının bir sembolü gibiydi. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, "Türk Mitolojisi" adlı eserinde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştur.[643]

Ak-Han ile Kara-Hanlar da Türk mitolojisi ile efsane ve destanlarında büyük bir yer tutarlar. Ak-Han, "meşru bir han" demekti. Yani devlet ve milletin başına, milletin isteği ile, hak ve kanun yoluyla gelmiş bir kimseydi. Kara-Han ise, devlet ve milletin

---

638 B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 377.

639 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**.

640 Ögel, **a.g.e.**, s. 377.

641 bkz. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları.

642 Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, s. 378.

643 B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, I, s. 570.

başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve "meşru olmayan", kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. Oğuz destanı içinde, töreyi çiğneyen veya İslamiyet'e karşı gelen Oğuz Han'ın babası da, Kara-Han ünvanı ile tanıtılmıştı. Bütün Türk destanlarında, Akdeniz'in ötelerinde oturan Ak-Han, bütün insanlıkça saygı duyulan hanlardır. Kara-Han'lar ise, Karadeniz'in karayellerin sahibiydiler.[644]

"Anne ve babanın aklığı", özellikle Oğuz Türk geleneklerinde büyük bir rol oynamaktadır. "Ağ sakallı baba, ağ saçlı anne", bazen "ağ pürçekli ana"deyimi, Dede Korkut'ta da çok görülür. "Ak süt" emmiş olmak da, Dede Korkut'ta çok görülen bir dilek ve istektir.

"Şehit Bayrağı", Türkler'de beyazdır. Halbuki, yas elbisesi, Türkler'de yaygın olarak siyahtır. Ancak bazı yas tutmalarda, beyaz elbise giyildiği de görülmektedir. Bu gelenek üzerinde Fuat Köprülü ve Abdülkadir İnan hocalarımız durmuşlardır. Sultan Alp Arslan, Malazgirt meydan savaşına gitmeden önce beyaz bir elbise giyiniyor, atının kuyruğunu kestikten sonra, namazını kılıp, savaşa başlıyor. Türkler'de at kuyruğunu kesme, bir ölüme hazırlık ve aynı zamanda bir yas işaretidir. Sultan Alp Arslan'ın beyaz elbise giymesini ise, İslam geleneği içerisinde yer alan kefenleme ile açıklamak isteyenler olmuştur. Türkler'in İslam dinini kabul etmelerinden sonra, eski Türk gelenekleri ile yeni İslam geleneklerinin, birbirine uyum sağlamış olmaları, elbette ki normaldır. Ancak eski Türk büyüklerinin beyaz elbise giyme geleneği ile, şehadete hazırlanma ve beyaz yas elbisesi giyme geleneklerinin varlığı da unutulmamalıdır. Türk tarihçileri, eski geleneklerimiz ile Müslüman gelenekleri arasında, bir uyum ve esneklik sağlamak zorundadırlar.[645]

Dede Korkut'taki Oğuz geleneklerinde, üç renkli otağlardan söz açılmaktadır. "Ağ otağ, kırmızı otağ, kara otağ". Gerçekten, bu renklerde otağlar bulunuyor muydu, bunu bilmiyoruz. Bunlar daha çok destan üslubu ile söylenmiş olsalar gerekir. Oğuz geleneği veya destanı, "oğlu olanı ak otağa, kızı olanı da kırmızı otağa" konuk ediyordu. Kırmızı sözü daha sonraki çağlarda Türkçe'ye girmiştir. Hemen belirtelim ki, Türk geleneklerinde "aklık, arılığın,

---

[644] Ögel, **Giriş**, s. 381-382; Memiş, **Türk Kültür Tarihi**, s. 210-211.
[645] Ögel, **a.g.e.**, s. 383; Memiş, **a.g.e.**, s. 212.

temizliğin ve kutluluğun; kırmızı ise ergenliğin, muradın ve mutluluğun renkleridir."[646]

Yeri gelmişken, tabiat varlıklarının aklığı üzerinde de bazı şeyler söylemek durumundayız.

Ak dağlar, gerek Anadolu'da ve gerekse türk destanlarında geniş bir yer tutarlar.

Ak bulutlar, her çağda Türkler'in yüreklerindeki bazı duyguları harekete geçirmişlerdir. Ak bulutlar iyi günün; kara bulutlar ise kötü günün habercisi olmuşlardır.

Akdeniz, ilk kez Anadolu'da görülen bir deyim değildir. Aslında Türkler Anadolu'ya gelmeden önce büyük denizler görmüş değillerdi. Onlar çoğu zaman göllere ve az da olsa bazen ırmaklara "tengiz" yani "deniz" demişlerdi. Büyük denizler ancak, Türk mitolojisi ile destanlarda yer alıyorlardı.

"Ak taş" Türkler'de çok eski çağlardan beri, çoğu zaman yer adı olarak geniş bir yer tutmuştur.

"Ak-yazı" tabiri de gerek bizde, gerekse diğer Türk topluluklarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ova veya düzlük karşılığında söylenen "yazı" bilindiği üzere Göktürk kitabelerinde de geçmektedir. "Ak yazı" tanıtmasında, biraz da boşluk ve çıplaklık anlayışı, kendini göstermektedir. Ancak çöl değildir. Çünkü çöl, sonsuz bir boşluktur. Bunun için Türkler çöle "kovu" demişlerdir. Gobi ile bizim "kovuk" ve "kova" sözlerimiz de bundan gelmiş olmalıdır.

İnsan vücudunun aklığı konusunda ata sözü olarak günümüzde dahi kullanılan "yüzü ak, alnı ak" sözü en iyi bir örnektir. Özellikle Dede Korkut'ta Bayındır Han'dan söz edilirken, "ağ atlı Bayındır Han" denilmektedir.[647] Yine Dede Korkut'ta Bayındır Han için "Ak alınlı Bayındır Han"[648] tabiri kullanılmaktadır.

Ak rengi tabiatta kullanıldığı gibi, hayvanlarda da kullanılmıştır. Mesela Ak-Koyun deyişi, Akkoyunlu ve Karakoyunlular çağında, yalnızca koyunların renklerine göre seylenmişti. Uygurlarda her

---

[646] Ögel, **a.g.e.**, s. 385.

[647] O.Ş. Gökyay, **Dede Korkut Hikayeleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 192.

[648] Gökyay, **a.g.e.**, s. 192.

ailenin atları ayrı ayrı renklerde yetiştiriliyordu. Koyun bir ongun olduğu için uğur bakımından kara ile ak koyun arasında, bir ayrılık da kalmıyordu. Ak-geyik, Türkler'de mitolojik bir hayvan olarak bozkurtun yanında yer almıştır. Bilindiği üzere Çingiz Han ailesinin türeyiş efsanesine göre bozkurtun yanında bir beyaz maral, yani ak geyik görülüyor.[649]

"Hızır" ve "Ak sakallı kocalar"a gelince, Kaşgarlı Mahmud'a göre, ak-sakal veya ak-sakallı deyimi, yalnızca Oğuzlar tarafından söylenen bir sözdür.

Diğer Türkler aksakallıya, "Ürüng sakal" diyorlardı. Ancak sonradan öyle olmamıştı. Ürüng sözü, adeta kaybolmuştu. Diğer Türklerde de "aksakallılar meclisi" bir müessese olarak, çok önemli bir rol oynuyordu.

Korkut-Ata, yani Dede Korkut da, ak sakallı bir kocadır. Müslüman Kırgız baskları, yaptıkları Şamanizm'le karışık dualarında, "medet!" diye bağırıp, ondan yardım isterler. Türkler, sakalı sevmezler. Ancak aklık ve sakallılık, Korkut ata gibi, büyük kocalar ve velilerin sembolüdür. Yaşlılık ise "kocalık" arasında bir ayırım yapmak da gereklidir. Yaşlılık, her faniye her ölümlüye göredir. Kutadgu Bilig'de ifade edildiği üzere "Sakalın beyazlaşırsa, ölümün yaklaştı" demektir. Bu, ölümlüler içindir. Ebulgazi Bahadır Han ise, "Şecere-i Terakkime" yani "Türkmenler'in Soykütüğü" adlı eserinde, Korkut Ata'nın 250 yıl yaşadığından söz ediyordu veya Türk dünyası, buna böyle inanıyordu. Bundan dolayı, Dede Korkut'un aksakalı ile ölümlülerin beyaz sakalı arasında, bir farklılık olmalıydı.[650]

"Kızıl" Kırmızı Renk

kırmızı rengin Türkler'de en yaygın ve tek adı, "kızıl"dır. kırmızı sözü eski Türkçe'de yoktur. 11. yüzyıl Türk eserleri ile Dede Korkut'ta, kırmızı sözünü bulamıyoruz. Osmanlıca'da bu sözün ne zaman kullanılmaya başlandığını incelemek ise, konumuz dışında kalmaktadır. Anlaşıldığına göre "kırmızı" deyimi, Türkler henüz Batı Türkistan'da iken, onlar tarafından tanınmakta idi.

Şimdi hemen belirtelim ki, Türkler'de kırmızı rengin sembolü veya benzeri, "kan" idi.

---

[649] Ögel, **Giriş**, s. 392.
[650] Ögel, **a.g.e.**, s. 393-394.

Göktürk yazıtlarından biri olan Tonyukuk kitabesinde bile, “onun kanını döktü” anlayışı, “kızıl kanın tökti” sözleriyle karşılanıyordu. Dede Korkut’ta da, kırmızı yanaklı deme yerine, “kar üzerine kan damlamış yanaklım” deniliyordu. 11. yüzyıl kaynaklarında verilen örneklerde, “boynundan su gibi kan aktı” yerine, “kızıl aktı” demek yeterli sayılıyordu.

Türkler’de kırmızı’nın “Ahlak ve Duygular” ile ilgili yanı da vardı. Türkler’de Al-bastı, Anadolu’nun çoğu yerinde de Al-karısı dediğimiz ruh, kötü bir ruh olarak anılıyor. Bu ruhun kötülüğü, renginin al veya kırmızı olduğundan dolayı mı ileri geliyordu? Bir şey söylemek oldukça güç görünüyor. Ancak bir ateş veya alevin kırmızısının, herkeste bir rahatlık doğurduğu da söylenemez. Ancak buna bakarak, bütün kırmızı renklerin kötü olduğunu söylemek de yanlış olur.[651]

Hilekârlık ve Kızıl Renk

Ortadoğu dillerindeki hile karşılığı olarak söylenen “al” sözü, eski Türk kitap ve yazıtlarında da görülüyor. Bu sözün Türkçemiz’e ne zaman ve ne yolla girdiğini araştırmak ayrı bir araştırma konusudur. Eski Türk edebiyatında hilenin sembolü: “kızıl tilki” idi. Bunun bir örneğini, Kutadgu Bilig’de görüyoruz: “Kızıl tilki gibi, hilekâr olmalı” (KB, 2312). Hilecilik, niçin kızıl tilkiye veriliyor da; boz veya beyaz tilki böyle bir hilecilikle anılmıyordu? Bilmiyoruz.

Kızıl-dil (Kötü dil)

Ensan, uzun ve kötü dilinin belasını çeker: “Kızıl dil kara başın amansız düşmanıdır” (KB, 2692). Ölümlü ve kaderine bağlı insanlar, eski Türk kaynaklarında “kara baş” veya “kara başlı” olarak anılıyorlardı. Yine aynı kaynağın başka bir yerinde ise, “kızıl (kırmızı) dil, senin ömrünü kısaltır!” (KB, 964), yani sen ileri geri konuşur dil uzatırsan, senin yaşın kısa olur; çabuk öldürülürsün, deniliyordu.

Kızlar ve Ergenlik, Mutluluk Rengi Kırmızı

Kırmızı ve Kızlar

Dede Korkut’un çok ünlü bir girişi vardır. bayandır Han, bir toy düzenliyor ve şöyle buyuruyor: “Oğlu olanı ağ otağa, kızı olanı

---

[651] Ögel, **a.g.e.**, s. 417; Memiş, **a.g.e.**, s. 215.

kızıl otağa, oğlu kızı olmayanı da kara otağa koyun!..”[652] burada ister istemez hatırımıza şu geliyor: Türkçe'deki “kız” sözü ile “kızıl” sözü arasında bir bağ var mıydı? Yukarıda da belirtildiği üzere, Dede Korkut'ta yavuklu için, “kar üzerine kan damlamış yanaklım” deniyordu. Aynı eserin başka bir yerinde de, “göksi kızıl düğmeli” diye, yavuklu öğülüyordu. Kırmızı kına da, kızların belirli bir mutluluk işaretleri idi. Nitekim Beyrek Bey kaybolduktan sonra onun yavuklu veya nişanlısı, “kızıl kına eline yakmaz olmuştu.”[653]

Kırmızı ve “Düğün-Gerdek”

Asıl kırmızı renk, Türkler'de bir düğün ve gerdek rengidir. Dede Korkut'ta, evlenecek olan kız veya güveyinin giydiği bu kaftana, “ergenlik kaftanı” adı da verilir: “(Beyrek'in) adahlusundan ergenlik bir kırmızı kaftan gledi”. Bunu görünce, Beyrek Bey'in çevresindeki kırk yiğit, bozuluyorlar ve şöyle diyorlar: “Niçin saht olmayalım, sen kırmızı kaftan gyersen, biz ağ kaftan geyerüz, dediler”. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, kırmızı kaftanı güveyiye, kız gönderiyordu. Ancak nişanlı kızın da, ayrı bir kırmızı kaftanı olması gerekiyordu. Nitekim yine Dede Korkut'ta: “Banu Çiçek, kırmızı kaftanın geydi” deniyordu. Gerdek otağı kırmızı idi.[654]

Kırmızı Kız Elbisesi

Kızlar sadece düğün ve bayramlarda değil, diğer günlerde de kırmızı elbise giyerlerdi. XI. yüzyılda derlenmiş bir Türk şiirine göre, ağır başlı kızlar, kırmızı elbise giyerlerdi. Bu eski Türk şiiri, yeşil giyen kızları ise, hafif görmektedir. “Yaranu bilse”, yani bir kız yaranmayı bilirse, yeşil giyinirmiş. Yaranu sözüyle, “kadınlığını bilme, biraz da kırıtma” anlayışı yatmaktadır.[655]

İnsan Vücudu ve Kırmızılık

Kızıl dil, yani çok konuşan, uzun dilin, iyi olmadığı Türkler arasında bilinen bir gerçektir. Ancak, ağızın yüzün, yanağın kızıllığı yani kırmızılığı, iyi ve güzellik örneği olarak görülmüştür.

Kırmızı Ağız

Oğuz Kağan doğduğu zaman, “ağzı ateş gibi” idi. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinde, Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanında geçen bu benzetişi, ilahi güç ve insan

---

[652] Gökyay, **a.g.e.**, s. 1.
[653] Ögel, **a.g.e.**, s. 419.
[654] Ögel, **a.g.e.**, s. 420.
[655] Ögel, **a.g.e.**, s. 420.

güzelliği bakımından değerlendirmeye çalışmıştır. Gerçek olan şudur ki, ateşin de bir özü, kızıllıktır. Bu yüzdendir ki, eski Türkler ateşe "kızıl od" derler.

Kızıl Göz

Rahmetli hocamız, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinde "kızıl göz" üzerinde de durmuştur. Göktürk kağanlarından Mohan Kağan'dan söz açan Çin kaynakları, bu büyük Türk kağanının "gözlerinin cam gibi kırmızı ve kollarının da çok uzun oluduğundan" bahsediyorlardı. Bu anlatış, Çin'deki kahramanlık tanrılarının bir tarifidir. Gerçekten, Çin mabetlerindeki silahlı Tanrı heykellerinin hepsinin gözleri kırmızıya boyanmıştır.

Kırmızı Yüz ve Yanak

Eski Türk kaynaklarında, kırmızılık ve güzellikle açıklanmış yüz veya yanak yorumları, kesin olarak birbirinden ayrılamıyor. Eski Türkçe'de "eng" veya "ang", yüzün rengi demektir. Bunun yanında yüz karşılığı olarak, "mengiz", yani "beniz" sözü daha çok geçmektedir. XI. yüzyıl'da Kaşgarlı Mahmud, "Kızıl ang" sözünü, kırmızı yanak olarak yorumluyordu.[656]

"Kara" Siyah Renk

abbasi Devletini kuran Abbasoğulları kendilerine sancak olarak siyah rengi seçmişlerdir. Muhtemelen Hz. Peygamber'in de sancağı siyah idi. Belki de bunun için Türkler, hem Hz. Peygambere hürmeten hem de Abbasiler'e veraset anlayışı ile, zaman zaman ve bazı yerlerde siyah sancağı kullanmışlardır.

Dünyanın Yönleri ve "Kara"

Kara renk Türkler'de, her halde binlerce yıldan beri, bir kuzey sembolü idi. Mete, Çin imparatorunu Pai-teng adlı dağda kuşattığı zaman, dağın kuzeyini siyah veya yağız atlar ile çevirmişti. Bu konu o çağlardaki renklerin dili idi.

Çeşitli kavimler ile kültürler, kuzeyin "karanlıklar ülkesi" olduğu üzerine birleşmişlerdir. Nitekim, Müslümanlar da kuzeye "Diyar-ı zulmet" demişlerdir. Bundan dolayı Türkler, kuzeyle ilgili ne varsa, onları "kara" kelimesi ile tanıtmışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mete Han, Çin imparatorunu kuşattığı zaman, yönler ile ilgili

---

[656] Memiş, **a.g.e.**, s. 218.

inanışlar, ordu teşkilatı içinde ve kuruluşunda da kendini göstermişti. Oğuz destanı içindeki, kuzeyde oturan İt Barak adlı kavmin derileri de siyahtı. Bu sembollerle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.[657]

Kuzeyden esen soğuk rüzgarlara da “Kara yel” denmektedir. “Kara yel” ve “Kara kış” söyleyişi ve anlayışı, hemen hemen bütün Türk dünyasında aynıdır. Türkler, batı veya güneyden esen sıcak yellere de, yer yer “ak yeller” demişlerdir. Soğuk bölgelerdeki Türkler, “sıcak yelleri Tanrının kendi gezintisi” gibi anlamışlardır. Kuzey Türk mitolojisinde düşmanla savaşan bir yiğit, sıcak bir yelin dışarıdan kanının içlerine doğru estiğini duyardı. Böylece güç bulur ve düşmanını yenerdi. Aynı olmasa bile, Anadolu’da da bir dostluk esintisi gibi veya buna benzer, daha bir çok örnekler verilebilir.

Anadolu Türk ağızlarında, “kara gece” deyişi de yer alır. Ancak eski Türkçe’deki “Kara tün” deyişi, çok daha geniş olarak kullanılır. ancak hemen belirtelim ki, buradaki “kara” sözü, bir renk olmaktan çok, karanlık, yani ışıksız bir dünyayı anlatıyordu.

Yeryüzü için kullanılan “Kara yer” tabirine gelince; Göktürk kitabelerinde yerin rengi, “yağız yer” olarak tanımlanıyordu. Aslında Türkler’de yağız tanıtması, toprak için geçerlidir. Anadolu’da “yağız” sözü, zaman zaman at renkleri dolayısıyla, yanlış olarak siyah karşılığında kullanılmıştır. Ayrıca “yağız” sözünde din ve inanışlar da saklıdır. “Kara yer”, kainatın bir katı olarak kabul edilmiştir. Zaten Göktürk kitabelerinde de, “üze kök, asra yer” yani “yukarıda gök, aşağıda yer” kavramları dile getirilmektedir. Ancak buradaki “asra” deyimiyle, yer altına doğru bir gidiş ve sonsuzluk, söz konusu edilmektedir.[658]

“Kara Toprak” deyişinde ve bunun içinde yatan anlayış da, Altaylar’ın kuzeyinden, Akdeniz’in ortalarına kadar yayılıyordu. Bu anlayış Kutadgu Bilig’de de yer almaktadır. Şunu da bilmemizde fayda var ki, bu gün Anadolu’da “kara” denilince, denizin dışındaki toprak parçaları akla gelir. Bu, Anadolu Türkleri’nin bir keşfi değil, binlerce yıllık bir geleneğin bir devamıdır.

Elbise rengi olarak siyah (kara), Türkler tarafından pek tercih edilmemiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. örneğin, “Keşiş elbisesi” Türklere her çağda ters gelmiştir. Bu yüzdendir ki Kırım

657 Ögel, **a.g.e.**, s. 431; Memiş, **a.g.e.**, s. 219.
658 Ögel, **a.g.e.**, s. 4432; Memiş, **a.g.e.**, s. 220.

Türkleri bile keşişlere “kara tonlu” demişlerdi. Dede Korkut’ta da keşişlerden söz açıldığı zaman “kara tonlı dervişler” deniliyordu.[659]

“Kara donlu kafir” deyişini, sık sık Dede Korkut’ta görüyoruz, yine aynı eserde zaman zaman “kaara donlu, azgın dinli kafir” söyleyişi çok geçiyordu. Elbette ki bu sözlerden, o çağdaki bütün Hıristiyanların siyah elbise ve Türklerin de, başka bir renk elbise giydiği sonucunu çıkartamayız. Buradaki “karalık” veya “kara donlu” tanıtması, Hıristiyanların din ve duygu ayrılığı veya onların küçültülmesi ve kötülenmesi sonucunda söylenmiş olmalıdır. Nitekim Dede Korkut’ta onlar için, “kara arpa ekmekli”, “kara domuz damlı (evli)” gibi başka sözler de söylenmiştir. “Kara dinli” yakıştırmasını da bunlara katabiliriz.[660]

Kara renk aynı zamanda yas rengidir. Dede Korkut’ta yas belgesi olarak “ağ çıkarıp kara giyme” işinden sık sık söz edilmektedir. Yine aynı eserde Oğuzlar, ölüleri için, “kara giyip, gök sarındılar” deniyordu.

Biz zaman zaman yol, nezaket ve tedbir bilmez kimselere “kara cahil” deriz. Eski Türk kültür çevrelerinde, çingeneler için de “karacı” derlerdi. Çünkü bunlar ne devlet düzeni, ne de töre tanırlardı. Gerçi hayvancı Türkler de konar göçer veya göçebe idiler. Fakat onların köklü bir töreleri, askeri disiplinleri ve ahlak düzenleri vardı. Türklerde tabakalaşma ve sınıf var mıydı? Bu, çok önemli bir sorundur. Aslında, sınıf ve tabakalaşma bulunmayan hiçbir topluluk yoktur. Köylü ve çiftçilerde bu daha çoktur. Hayvancılarda ise, diğerlerine göre, daha azdır. Büyük Türk devletlerini kuranlar ile yüceltenler, çoğunlukla hayvancılar olmuştur. Ayrıca Türk kültürü ile törelerinin özü, “atlı kültür”e dayanıyordu. Bütün bunlara rağmen Türklerde de “idare edenler ve edilenler” tabakası her zaman bulunmuştur ve bulunacaktır. Ancak Türklerdeki halk tabakaları hiçbir zaman köle muamelesine tabi tutulmamıştır.

Türk kültüründe bir de “kara vergi” tabiri vardır. gerçek olan şudur ki, insanlar her çağda vergilere, hele haksız ve ağır vergilere karşı olmuşlardır. Ailelerin ekmeğinin ve diğer varlıklarının, vergi yolu ile alınması, insanlar için bir felaket olarak görülmüştür. Hele vergi vermeye alışmamış, büyük devletler içinde yaşamaya alışmamış,

---

[659] Gökyay, **a.g.e.**, s. 107.

[660] Gökyay, **a.g.e.**, s. 97 vd.; Memiş, **a.g.e.**, s. 221.

geri Altay Türkleri, vergiyi, “kara alman” diye adlandırmışlardır. Osmanlı tarihinde de buna benzer örnekler yok değildir. “Kara humma” gibi bazı kötü hastalıklar da, yine “kara” sıfatıyla tanıtılmışlardır.[661]

Anadolu’muzda “kara ruhlu, içi kara, gönlü kararmış, gözü kara” gibi bir çok deyiş ve söyleyişler vardır. biz bu inanış ve anlayışın, biraz daha eski köklerine inerek, bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Kötü İş, Kötü Amel

Eski Türkler iş, davranış ve amel için, “kılmak” fiili ile “kılınç” sözünü söylerlerdi. Bilindiği üzere büyük dinlerde iyi davranış ve amel, Allah yolunda olmanın, başta gelen şartıdır. Bütün büyük dinler, iyi davranış ile ameli ve iyi kılıncı emrederler. Bunun karşılığı ve zıddı, kötü davranış ve kötü amel idi. Türkler, Allah ve doğruluk yolunda olmayan işleri, “kara” tanıtması ile tanıtmışlardır. Bugünkü “kara borsa” tabiri de, bu eski anlayış ve inanışın, günümüze kadar gelen bir uzantısıdır. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde, doğru yolda olmayan kişilerden söz açtıktan sonra, “bu yanglık kişiler, kılıncı kara” yani “bu yanlı veya böyle hareket eden kişilerin kılıncı, yani iş ve davranışları karadır” diyordu.[662]

Kara ve Kötü Yaratılış

Eski Türkler, kötü yaratılış, karakter ve tabiat için, “Kara kılık” diyorlardı. Bugünkü “kılıksız” sözümüz de, dış görünüşten çok, iç yapımızı anlatan bir deyiş olmalıdır. Kutadgu Bilig’de “kara kılık” sözü ve anlayışı sık sık geçer.

Dış görünüşte de, ruhun yansıması ve görünümü vardır. biz de bugün, “içi ve yüzü kara” söyleyişini kullanırız.[663]

Ruhun ve Özün Karalığı

Bu konuda da Anadolu Türklerindeki söyleyişler, daha açık ve daha anlayışlıdır. Ancak 11. yüzyıl Türkleri’nin, “kara kılma özünü” deyişleri, daha karanlık ve daha anlaşılmaz değildir. Başka bir yerde de “karaya yaklaşma, ey yaratılışı ak insan” deniliyordu. Yine aynı eserde, “kara çabuk bulaşır, dikkat et” ifadesi yer

---

[661] Ögel, **a.g.e.**, s. 433-434; Memiş, **a.g.e.**, s. 222.
[662] Ögel, **a.g.e.**, s. 438.
[663] Ögel, **a.g.e.**, s. 438.

alıyordu. Bütün bu eski Türk sözlerinde, “kara” sıfatı, kötü ruh ve özün kısa bir sembolü olarak kullanılıyordu.[664]

Namus Karası

Yukarıda, kötü davranış ve amelin bir sembolü olarak “kara” sözünün kullanıldığını söylemiştik. Bilindiği üzere zina, İslamiyet’ten önceki çağlarda da, Türkler’in ahlak ve inanışlarında, çok kötü bir hareket olarak görülmüştür. Zinanın cezası da, çoğu zaman ölümdü. Türkler’in bu ahlak ve geleneği, İslamiyet ile de çok güzel uyuşmuş ve benzeşmişti. Zaten sağlam aile kuruluşları olan topluluklarda bu kötü işe pek itibar edilmemiştir.[665]

Kara-Kir ve Haram

Kirli işler günümüzün de önemli konularından birini teşkil eder. Aslında kirlilik ve temizlik, büyük devlet kuran Türklerde önem taşıyordu. Türk düşüncesinde, maddi temizlikle manevi temizlik, içiçe girmiştir. “Gönlün kara kir tutmasın” deyiş ve söyleyişini, Kutadgu Bilig’de görüyoruz. Ancak bu sözde İslam Düşüncesi ile deyimlerinin de tesirleri vardır: “Haram yiyenin gönlü kara-kir tuttu”, “Ruhu kara, gönlü kara” sözleri de Anadolu’da çok yaygındır.[666]

Şimdi de Kara-otağ yani Kara-ev hakkında bilgi verelim.

Hayvancı Türkler’de Kara-evliler, daha çok çadır renklerine göre ad almışlardır. Ancak Dede Korkut’ta gördüğümüz “Kara-otağ” deyişi, hem dostluğu hem de iyiliği içinde toplamaktadır. Fakat Dede Korkut’taki “Karalı-göklü otağı”, yani yaslı evi, ölüsü olan evi, bundan ayırmak gerekir. Yine bu kitaptaki, “kara yerde ağ otağ”, yani Bayındır Han’ın otağı, güçlülük ve arılık sembolüdür.

Kara tanguz dam, yani kara domuz evi, Dede Korkut’ta, daha çok kafirlerin evleri için söylenmiştir. Belki de, bu söyleyişle, domuz ahırı ile koyun ağılı arasındaki ayrılık gösterilmek istenmiştir. Oğuzlar’ın keçe evleri temiz ve aydındır.

Kara Sözü ve Tabiat Varlıkları

“Kara-dağlar” bunun en tipik örneklerinden biridir. Ancak buradaki “kara” sözünde dağların özü, ruhu, sağlam tabanı, gökleri

---

664 Ögel, **a.g.e.**, s. 438.
665 Ögel, **a.g.e.**, s. 439.
666 Ögel, **a.g.e.**, s. 439.

delen doruğu vardı. Dede Korkut'ta, kara dağlar, kendilerinin en değerli varlıkları, hayat veren kaynakları idi: "Yerlü kara dağların yıkılmasun!". Bu, bir dua ve alkış idi. O dönem inanışına göre, dağlar Oğuz Türkleri'nindir. "Karşu yatan kara dağın" gibi, daha nice güzel sözler vardır. "Kara dağ" sözünde, korku ile saygı yanyana yaşanmıştır.

"Kara sular", Türkler'in yaşadıkları bütün yerlerde adları ve ünleriyle, tarihte ve günümüzde yerlerini almışlardır. "Kara su" adını taşayan akarsular, Altayların kuzeyinden Anadolu'ya kadar uzanmışlardır. Niçin yerler ya da gök kararırken demeyiz de, akşam için "sular kararırken" deriz. Bunlar, manaları çok derinlerde olan deyiş ve söyleyişlerimizdir.

"Kara orman" da, Türk düşüncesi ile Türk mitolojisinin, sihirli ve karanlık bir motifidir. Altaylar ile onların kuzelerindeki karanlık ormanlar, bu bölge Türklerine korku vermişlerdir. "Karayış" dedikleri bu sık ve karanlık ormanlar, her türlü kötü ruhların yaşadıkları yerlerdir. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, örneğin, Göktürkler'de ise, "Ötüken-yış" yani Ötüken ormanı, insanlara refah ve mutluluk veren bir yayla ve av yeri idi.[667]

İnsan vücudunun muhtelif kısımları da "kara" sıfatından nasiplerini almışlardır.

Türk düşüncesi, nedense baş ve bağır için "kara başım" ve "kara bağrım" dedirtir de; ak baş veya ak bağır dedirtmez.

Gerçekten, Dede Korkut'da, bir ana oğlu için, "kara başım kurban olsun sana" diyordu. Ölümlü ve kadede baş eğmiş insanın başı elbetteki kara idi. Burada, başın dışı değil, başın içi söz konusu ediliyordu. Nitekim dış kültür tesirlerinin çok az girmiş olduğu Altay Türkleri'nde de, "kara bastıg", yani "kara başlı" dendiği zaman, insan, insanlık ve insanoğlu akla geliyordu. Dilin rengi, Türk düşüncesine göre, kızıl idi. Yusuf Has Hacib, "Kara baş yağısı, kızıl til turur" diyordu (KB, 966). Bu çok güzel eski Türkçe'yi "kara başımızın düşmanı, kızıl (kırmızı) dilimizdir" diye yorumlayabiliriz.

"Kara bağrı sarsıldı" sözünü de yine Dede Korkut'ta bulabiliyoruz. Gerçi burada, oğlunun ölümünü duyan annenin bağrı, elbetteki karadır. Ancak eski Türk metinlerinde "ak bağır" diye bir söz

---

667 Ögel, **a.g.e.**, s. 442-443.

bulamıyoruz. Fakat “ak yürek” ve “kara yürek” tanımlamalarına rastlanmaktadır.

Gözlerin ve kaşların karalığına gelince; eskiden de şimdi de güzellik ve iyiliğin sembolü, kara gözlerdir. Dede Korkut’ta “Kara kıyma gözlerin” ibaresi yanında “kara gözlü kızlar” tabiri de sık sık geçmekte idi. Kaşlar da kara idi.

Kara ile ilgili söyleyeceklerimizi bitirirken, kara ile ak arasındaki ilişkiyi de dile getirmekte fayda görüyoruz. “Kara, aka bulaşır”: Ak, yerinde durur, fakat kara, yani kötülük, akı arar ve ona bulaşır. Bunun için, karaya yaklaşmamak ve uzakta durmak gereklidir. Kutadgu Bilig’de şöyle denilmektedir: “Ey yaratılışı ak kişi, karaya yaklaşma!” çünkü kara, bulaşıktır: “Beyaza kara çabuk bulaşır ve onu kendisiyle yoğurur.”[668]

“Ala” ve “Alaca” Renk

“Ala” ya da “alaca” renk, göründüğü kadarıyla, bir veya birkaç rengin karışmış tonları değildir. En iyi bildiğimiz “Ala geyik” üzerinde duralım. Ala geyik, kahverengi düz renk tonunun üzerinde beyaz benekleri bulunan bir geyiktir. Yani birkaç renk, birbirine karışmamış olarak dururlar.

“Ala” sözü, bazı hanlık ve topluluk adları içerisinde geçtiği gibi, kişi adları içerisinde de yer alır. Örneğin Ala-yuntlu, ünlü bir Oğuz boyunun ismi idi. Ala Kuş Tegin, Uzakdoğu’daki ünlü Öngüt Türkleri’nin başı idi. Sonradan Çingiz Han ile birleşmiş ve ona damat olarak, bu çağ tarihinde büyük bir ün kazanmıştır.

İnsanların ve hayvanların alası üzerine söylenen muhtelif atasözlerimiz vardır. 11. yüzyılda derlenmiş eski bir atasözünde şöyle deniliyordu: “Kişi alası içten, yılkı (hayvan) alası dıştan”. Hayvanın alası veya alacası, dış renginden görünür. İnsanoğlunun ise ruhu vardır. Huyu ve karakteri, içindedir. “Ala” sözü burada hem renk ve hem de karışıklık ve ruhun dengesizliğini ifade eder.

Eski Uygur satış vesikalarında ala-öküz, yani ala-ud’dan söz edilmektedir. Ala atlar ise, eski Türk edebiyatında çok geniş bir yer tutarlar. Nitekim, Türk büyükleri bindikleri atların rengiyle tanatılırlardı. Hun büyüklerinin, Çingiz Han’ın, Alp Arslan ve Fatih’in

---

[668] Ögel, **a.g.e.**, s. 444-450.

beyaz atları çok ünlüdürler. Kaşgarlı Mahmut ise ala atlardan bahsetmektedir.

Tabiat varlıklarının alası ve alacasına gelince: “Ala dağlar”, Dede Korkut’ta çok güzel anlatılmıştır. Tabiat tasvirlerinde Dede Korkutun çapına erişebilecek ikinci bir kaynak yoktur. Gerçekten, dağların alalığı kadar alalık, hiçbir tabiat varlığında görülmez.

İnsan vücudundaki alalıklardan da söz etmeden geçemeyeceğiz.

Hastalıklarda, tende ve deride görülen leke ve morluk için de ala sözü kullanılır. bu deyimler, Uygur tıp kitaplarında da görülür; “... suyunu alıp, ala etine sürtsün, alası gider”. Biz buna daha çok “alacalaşma”, “morarma” deriz. Kırgız Türkleri ise tendeki morluk veya bereler için “kök-ala” derler.

Kültürümüzde ala gözlerin de önemli bir yeri vardır. ala gözler, zaman içinde değişime uğrayarak, ela gözler olmuştur. Türklerde ala ile çakır, mana bakımından, zaman zaman iç içe girmişlerdir.

Örneklerimizi, dış kültür tesirlerinden en az etkilenen Kırgız Türkleri’nden alıyoruz: “Közü çekir”, bu Türkler’de çakır gözlü ve hem de, gözünde misafir dediğimiz bir leke bulunanlara denir.[669]

“Gök” ve “Mavi” Renk

Ak, kırmızı ve gök, Türkler’in en çok değer verdikleri üç renktir. Ancak “gök” denilince, renk olarak sınırları genişler. Göğermek, yeşermek, yani yeşillik de, bunun içine girer. Bunun içindir ki, gök ile yeşil renkleri yanyana ve içiçe olarak inceleyeceğiz. Aslında gök, maviliktir. Yani göğün rengi ve maviliğidir. Bundan dolayı, dünyamızı saran maviliği, insanlık duygularıyla ele alacağız.

Gök, Göğümüzün Rengi, Dünyamızın ve Varlığımızın Sembolüdür

Konyu böyle girildiği zaman, görüş ve duygularımız değişir. Gök, Tanrı’nın ve bizi sonsuzluklara bağlayan ululuk ve yüceliğin bir sembolüdür. İnsanlara bolluk, refah ile ölüm ve felaket, yine gökten gelir. Doğarken göklerden inme; ölürken de göklere çıkma, insanların dileğidir. İnsanlar, gök ile içiçe oldukları kadar; elleri ve gözleri de yine göktedir. Dünyada, insanlar ile hayvanlara hayat

---

669 Ögel, **a.g.e.**, s. 450-457.

veren, gök, yani yeşil, yine göktür. Dede Korkut'taki, "gök çayırın üzerine" veya "gök alanda" sözleri kadar rahatlık ve ferahlık veren bir şey yoktur. Onlar, bunun zevkini ev kutluluğunu biliyorlardı.

Gök ve Gökler:

Türkler, İslamiyet'teki semâvât, yani gökler anlayışına doğru gitmişlerdir. İslamiyet'te gökler denilince, 7kat ve bir de arş akla geliyordu. Türkler ise, 9 kat gök ve bir de güneş, ay ve yıldızların bulunduğu, Tanrı'nın sonsuzluğuna inanmışlardı. Yoksa, üzeriminde yer alan, içinde kuşların uçuştuğu ve canlıların yaşadığı gök, gök değildi. Bu, gök-kalıg, yani göğün boşluğu idi. Görülüyor ki konu, ğniş ve derindir. Türkler, İslam kültürü çevresine girince, bu eski görüşlerini, kolaylıkla İslamiyetle birleştirmişlerdi.

Türkler, gök deyince, bu deyişi mavilik ve yeşillikle sınırlandırmamak gerekir.

Göğün rengiyle, "Gök-kurt":

Süryani tarihçisi Mikail, kendi vekayinamesinde, Türkler'in Anadolu'ya geliş sebeplerini araştırırken, "Ufukta kurda benzer bir hayvan göründü ve Türklere yol göstererek, onları Anadolu'ya getirdi" diye bir görüş ileri sürer. Süyani Mikail, ilk Selçuk Bakanlarıyla dostluk kurmuş bir hıristiyandı. Bundan dolayı, bu haberini yabana atmamak lazımdır. Çünkü bu bilgiler eski Çin ve Türk kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere yakınlık gösteriyordu. Gerçekten, Uygur yazısıyla yazılmış Oğuz destanı içinde de, "Ufikta gök bir böri (kurt) görünür. Oğuz Kağan'ın ordusu kurdu izler. Kurt, bir yerde kaybolur. Oğuz Kağan, Tanrı bizim buraya gelmemizi buyurdu deyip, orada durur." Nitekim İslamiyet'in kılıcını elinde tutan Oğuzlar ve Dede Korkut kitabında da, "kurdun yüzü mübarektir" deniliyordu.

Mukaddeslik, Tanrının özüne mahsustur. Kurdun yüzü ise mübarek idi. Gök Böri, yani Gök Kurt, "Tanrının rengine bürünmüş bir alamet, ir işaret veya bir belge idi." Yoksa Türkler, hayvana tapma veya totemizm çağını çoktan aşmışlardı.

"Gök renk, mübarektir". Fakat "boz renk", adi hayvan renkleridir. Bunun mübareklik ile hiçbir ilgisi yoktur. Bundan dolayı, gök böri veya gök kurt yerine: "Boz Kurt" demek, kökten ve esastan

yanlıştır. Açıkçası, renklerin de bir dili vardır ve bu dili yanlış yorumlamamak lazımdır.[670]

Gök Renk Türkler'de Tanrı'nın Rengi ve Sembolüdür

"Gerek olsan it, gerek gök böri": Bu söz, Kutadgu Bilig'de geçmektedir (KB, 6194). İt veya köpek adi bir hayvandır. Gök böri yani gök kurt ise mübarektir. Ancak, her kurt da mübarek değildir. Kılları kırlaşmış, gökleşmiş, yaşlı ve tecrübeli bir kurt, "gök böri"dir. Tanrının ona verdiği bir duygu ile kurt sürülerini, şaşmaz bir taktikle idare eder. Bunun içindir ki, Yusuf Has Hacib, onu bir itten ayırmıştır.

"Gök Sakallı" (Hızır)

Kuzey Türk destanlarında zaman zaman, gök sakallı bir kişi çıkıyor ve insanlar ile yiğitlere yardım ediyordu. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, İslamiyetteki Hızır'ı, bu öz ve görünüşe dayanarak: Türkler'in İslam dinine girmeden önce inandıkları gök sakallı bir koca ile yakınlaştırmaya çalışmıştır. Türklerdeki bu gök sakalallı kocalar, ya kayın ağacından inerler, yahut da su kaynaklarında görünürlerdi.[671]

"Gökçin Sakallı Kocalar"

Dede Korkut da, Yunus Emre de, Türk kültüründe birer kocadırlar. "Atasözü" de, gerek dil ve gerekse mana bakımından iyi kurulmuş bir sözümüzdür. Ancak 11. yüzyıl sonunda Yusuf Has Hacib, atasözü yerine "mesel" sözünü kullanmıştır.

"Kökşin" deyişi ise Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görülür. Gök sakallı vezir üzerinde, Türk Mitolojisi adlı eserde ayrıntılı olarak dırulmuştur. Tecrübe sahibi bilge kişiler, Türk kağanlarına müşavir veya danışman olarak hizmet vermişlerdir. Daha eski Türkler, bu danışman veya vezirler için "ayguçı" derlerdi. Nitekim Göktürk Kağanlığı'nın ünlü veziri Bilge Tonyukuk da, bir gökçe sakal idi.

Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakkime isimli eserinde de, Korkut Ata, bu rolde görülür.[672]

---

670 Ögel, **a.g.e.**, s. 457, 458; Memiş, **a.g.e.**, s. 228, 229.
671 Memiş, **a.g.e.**, s. 229.
672 Ögel, **a.g.e.**, s. 462.

Yeşil ve "Yeşil" Renk

"Yeşil" sözünün eski Türkçe'si "yaşıl" idi. Yaş kökünden gelir. Eski Türkler'de "yış" kelimesi ise "orman" demektir. Çin kaynakları, eski Türkler'in yaş konularından da söz açıyorlardı. Bir kişiye yaşı sorulduğu zaman "otuz yeşil gördüm", yani otuz bahar gördüm dermiş.

"Yeşil", sözü nedense Dede Korkut'ta yok denecek kadar azdır. Öyle anlaşılıyor ki, Dede Korkut'ta, "yeşil" sözünün yerini "gök" almıştır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserindeise "Yeşil" sözü çok sık kullanılmıştır.

"Yem-yeşil" sözümüz 11. yüzyıl eserlerinde "Yap-yaşıl" diye geçmektedir. Bu deyim bugün Anadolu'da da kullanılmaktadır. Kutadgu Bilg'de "Yeşil-gök ve yıldızlar", "yeşil-gök ve yağız yer", "yeşil-gök ve kara tün" tabirleri de yer almaktadır.

Yeşil renk ile anılan diğer tabiat varlıklarına gelince; ağaçlar, kayalar, yıldızlar, sular, ırmaklar, yazılar ve dağlar, birer tabiat varlığıdır. Bütün bu varlıklar, Kutadgu Bilig'de yeşil renkle anılmışlardır. Bu örnekleri şimdilik başka bir kaynakta da göremiyoruz:

a. Ağaçlar, yaprakları ile birlikte yeşil bir elbise giymiş gibi oluyorlardı. Nitekim Yusuf Has Hacib'in dediği gibi, "kurumuş ağaçlar donandı yeşil." Buradaki "donandı" sözünü, giyindi olarak anlamamız gerekir.

b. "Yeşil ırmak" sözü, Türkçe'mizde ilk kez Kül-Tigin kitabesinde "yeşil ögüz" deyişiyle geçiyordu. Bu ırmak, Çin'in kuzeyinden geçen ev bizim Sarı ırmak dediğimiz büyük sudur. Çinliler bu ırmağa "mavi" veya "Gök ırmak" derler.

c. Göktürk yazısıyla yazılmış kaynaklarda bir de "yaşıl kaya" yani "yeşil kaya" adlı bir yerden söz edilmektedir.

d. "Kız elbiseleri" ve "yeşil renk" konusu da incelenmeğe değer. Kızlar, "kılınu, yani hizmet, iyi geçinme ve saygı kazanmayı bilirlerse, kırmızı giyerler; yaranu yani yaranmayı, kadınlığı ve sevilmeyi, cilveyi bilirlerse, yeşil giyerlermiş." Yani ağır başlı, zarif kızlar kırmızı, kadınlık tarafı ağır basan, kırıtmayı bilen cilveli kızlar ise yeşil giyinirlermiş.

e. Yeşil boya, elbise ve kumaşların yeşile boyanmasında kullanılıyordu. Eski Türk kaynaklarında, yaşıl çüvür, yani yeşil çivit (yeşil boya) de görülür. Şimdi ise çivit sözünü, yalnızca mavi boya için kullanıyoruz.[673]

Sarı Renk

Sarı renk, Türk inanışları ve duygularında, iyi bir yer tutmaz. Yalnızca tabiat ve bahardaki çiçek tasvirlerinde, zevkle ve istenerek kullanılır. aslında sarı, bir Çin imparatorluk rengidir. Yalnızca Çin imparatoru sari elbise giyinirdi. İmparatorun birçok armaları ile amblemleri, hatta ünlü Çin ejderhası bile sarı idi. Daha doğrusu herhangi bir Çin vatandaşı, sarı bir elbise giyiniip, sokağa çıksa idi, o imparatorluğunu ilan etmiş sayılırdı. Bunun da büyük bir cezası vardı.

Çingiz Han'ın imparatorluğunun genişlemesinden sonra, Türk-İslam devletlerinin amblemlerinde sarı renk çoğaldı. Mesela Mısır Memluklü devletinde sarı bayraklar görülür. Bunun nedeni Memlük devletini idare edenler, Güney Rusya'dan, yani Altın-Ordu devletinin hâkim olduğu topraklardan gelmiş ve bu geleneği Mısır'a taşımışlardır.

Türkler arasında kara donlu, yani kara elbiseli dendiği zaman yabancı din adamları (kafirler) anlaşılıyordu. Uygurlar'da Sarıg-Toyın dendiği zaman, bir Buda rahibi veya başka bir dinin rahiplerinden biri hatıra gelmektedir. Göktürk yazıtlarıyla yazılmış ve Turfan'da bulunmuş olan el yazmasında da, "Sarı atlı Savcı (Peygamber)"den söz edilmektedir.[674]

Türk destanlarında sarı adını taşıyan kişilerin veya sihir gücüne sahip sarı ruhların iyi olmadıkları belirtilmektedir. Bunun yanında Altayların kuzeyinden, Anadolu'ya kadar uzanan Türk masalları, ejder motifleriyle doludur. Bu ejderler, Türkler'e korku ve kötü duyguları veren motiflerdir. Böyle korunç ve kötü duygular veren ejderin rengi de sarıdır.

Sarılık sözü, XI. yüzyılda da, ondan öncesinde de, Türkler arasında bir hastalığın adı idi. Bu hastalığın bu günkü sarılıkla bir ilgisi olup olmadığını bilmiyoruz. Önemli olan 1000 yıl geçmiş olmasına rağmen, böyle geleneklerin, bugüne kadar uzayıp, gelmiş

---

[673] Ögel, **a.g.e.**, s. 471-478; Memiş, **a.g.e.**, s. 232, 233.
[674] Ögel, **a.g.e.**, s. 479, 480.

olmalarıdır. Aslında sarılık adı, hastaların dış görüşlerine göre verilmiştir.

Yüzün sararması da bir hastalık belirtisi olarak görülür. Kutadgu Bilig'de, yüzün sararmasına çok geniş bir yer verilir. Sarı beniz de öyledir. Eskiden bir hizmeti yerine getirmemekle, utanma ve mahçup olmada, yüzün sararması için bir sebep olarak gösteriliyordu. Böylece kırmızı yüzü, sarartmış oluyorlardı. Bu daha doğrusu, Karahanlı ve Doğu Türk kültür çevresinin bir anlayışı idi. Oğuzlar'da ise, yüzün ak ve kara olması, söz konusu idi.

"Yüzün sararıp, solması" bütün ailece uğranılan, bir felaket veya utanç sonunda da olabilirdi. Sararma ve sarı olma, bütün Türk dünyasında, her yerde söylenirdi.

Renkler dizisinde "sarı", eski Türk kitaplarından, Kutadgu Bilig'de anlatılmıştır. Türk Halk edebiyatında ise, en güzel örnekleri, Anadolu'da verilmiştir. Yusuf Has Hacib, baharı anlatırken sık sık "yeşil, gök, sarı, al ipekli geysi geydi" deyip durur.[675]

---

[675] Ögel, **a.g.e.**, s. 481-485.

BİBLİYOGRAFYA

AFETİNAN, A., **Tarih Boyunca Türk Kadınını Hak ve Görevleri**, 4. Baskı, Atatürk Kitapları Dizisi, İstanbul, 1982.

AHMETBEYOĞLU, A., **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK, Ankara 2001.

AKBULUT, D.A., “Akhunlar (Kianit/Hyan) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan’da Türkler”, **Türkler** I.

ALPARGU, M., **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu ile Baburname’nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1984.

ARSAL, M., **Kutadgu Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı**, İstanbul 1987.

ARSAL, M., **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947.

ARSAL, S.M., **Türk Tarihinin Ana Hatları, İskitler, Sakalar, Asya Hunları, Yüeçiler, Avrupa Hunları**, Ankara.

ARSAL, S.M., **Umumi Hukuk Tarihi**, İstanbul 1945.

ASIM, N., **Türk Tarihi**, İstanbul 1316.

ASLAN, M., “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig”, **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, Samsun 1986.

ASLANAPA, O., **Türk Sanatı**, Doğan Kardeş Aş. Yayınları, İstanbul 1960.

ATSIZ, H. N., “İkinci Türk Müverrihi: Yulığ Tigin”, **Orhun**, sayı 5, Edirne 1934.

ATSIZ, H. N., “İstemi Kağan”, **TA**, c. 20, 1972.

AYITBAYEV, A., “İlk Türkitan Sakinlerinin Göç Süreleri”, **Türkler, I**.

BALCIOĞLU, T., **Türk Tarihinde Mezheb Cereyanları**, İstanbul 1940.

BANARLI, N.S., **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1971.

BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi** (Nşr. F. Köprülü), Ankara 1978.

BARTHOLD, W., **Türkitan Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Yay. K.Y. Kopraman, İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.

BAŞTAV, Ş., "Macarlar'ın Menşei ve Türk-Macar Akrabalığı", Tarih ve Medeniyet, Sayı 10, Aralık 1994.

BAŞTAV, Ş., "Sabir Türkleri", Belleten, V/1, 1941.

BAŞTAV, Ş., **İtil (Volga) Bulgar Devleti, Tarihte Türk Devletleri**, Ankara 1987.

BAYKARA, T., "Türklüğün En Eski Zamanları", **Türkler, I**.

BAYKARA, T., **Türk Kültürü Araştırmaları**, İzmir 1997.

BEDİRHAN, Y, "Türk Tarihinde İpek Yolu Hakimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi", **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 1999, Sayı: 4.

BEDİRHAN, Y, **Ortaçağda İpek Yolu Hakimiyeti ve Türk Yurtları**, Yayınlanmamaış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994.

BEDİRHAN, Y, **Selçuklular ve Kafkasya**, Çizgi Kitabevi, Konya 2000.

Belazuri, **Fütuhu'l-Buldan**, (çev. M. Fayda), Ankara 1984.

BOOR, H. De., **Tarihte Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila**, Ankara 1981.

BOULNOİS, L., **The Silk Road**, London 1966.

CAFEROĞLU, A., "Tukyu ve Uygurlarda Hun Unvanları", **THİTM**, C. I, İstanbul 1931.

CAFEROĞLU, A., **Türk Kavimleri**, Ankara 1972.

CAFEROĞLU, A., **Türk Onomastiğinde At Kültü**, TM, X. 1953.

CEYLAN, A., **Türk Kültür Tarihi**, Selçuk Kitabevi, Konya 1994.

CHAVENNES, E., **Documents Surles Toun Kive** (Tur'es) Occudentaux, Paris 1903.

CHİ, Tang, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", **İ.Ü.E.F. Dergisi** 1980/81-33/215-226.

CİN, H. – AKGÜNDÜZ, A., **Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuku**, C. I, Konya 1989.

CODRİGTON, B., "The Geographical Introduction to the History of Central Asia", **The Geographical Journal**, vol. CIV, No: 1-4, London 1944.

COSMO, N. Di., "Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi", **Türkler, I**.

CZAPLICKA, M., **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918.

CZEGLEDU, K., "Göçebe Kavimlerin Doğudan Batıya Göçleri", (çev. H.Z. Koşay), **Belleten**, C. 35, 1971.

ÇANDARLIOĞLU, G., "Uygur –Çin İktisadi Münasebetleri", **Tarih Dergisi** XXIV, 1983/1984.

ÇANDARLIOĞLU, G., **Uygur Hakanlığı, Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987.

ÇAY, A. M – DURMUŞ, İ. , "İskitler", **Türkler**, I.

ÇAY, A., **Türk Ergenekon Bayramı Nevrûz**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No: 119, Ankara 1991.

DEER, J. , "İstep Kültürü", **DTCF Dergisi**, XII, 1954.

DEGUİGNES, J., **Büyük Türk Tarihi** I, İstanbul 1976.

DEVLET, N., "İslamiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgarları", **DGBİT**, IX.

Dineveri, **el-Ahbaru't-Tival**, Kahire 1960.

DİVİTÇİOĞLU, S., **Kök Türkler,** 1. Baskı, (Kut, Küç ve Ülüg) Ada Yayınları, İstanbul 1987.

DİYARBEKİRLİ, N., "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, Ankara, I, 1969.

DOĞRAMACI, E., **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 300, Ankara 1989.

DOĞRUL, Ö. R., **Dinler Tarihi**, İstanbul 1947.

DONUK, A., "Kuruluşunun 2200. Yıldönümünde Türk Ordusu"; **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul 1991.

DONUK, A., **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.

DÜŞMANUZ, O., "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası", **TDA**, sayı 52, İstanbul 1988.

EBERHARD, W, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF Dergisi**, I, 4, 1943.

EBERHARD, W, "Muahhar Han Devrinde (MS. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, IV, 1944.

EBERHARD, W, **Çin Tarihi,** 2. Baskı, TTK, Ankara, 1987.

EBERHARD, W, **Çin'in Şimal Komşuları**, (çev. M. Uludağ), TTK 1996.

Ebu Hayyan, **Kitabu'l-İdrak li-Lisanü'l-Atrak**, (Haz. A. Caferoğlu), İstanbul 1931.

ECSEDY, H., "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century", **AO**, Tom, 21 Budapest 1968.

ERGİN, M., **Orhun Abideleri**, 8. Baskı, İstanbul 1980.

ERHAT, A., **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul 1978.

er-RAVENDİ, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, I**, (trc. A. Ateş), Ankara 1957.

ESİN, E., "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", **Türk Kültürü Dergisi**, III, sy. 34. EBERHARD, W, Çin Tarihi, TTK, 1987.

ESİN, E., "Butan-ı Halaç", **Türkiyat Mecmuası**, XVII, 1972.

ESİN, E., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978.

ESİN, E., **Türk Kültür Tarihi ve İç Asya'daki Erken Safhaları**, Ankara 1935.

GABAİN, A.V., "Renklerin Sembolik Anlamları", **Türkoloji Dergisi**, 3/1 Ankara 1968.

GENÇ, R., "Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevrûz", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi**, Yıl 12, Sayı 24, Nevrûz Özel Sayısı, Ankara 2004.

GENÇ, R., **Türk Tarihinde ve Kültüründe Nevrûz**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1994.

GOVERN, W.M. Mc, **The Early Empires of Central Asia**, New York, 1939.

GÖKALP, C., **Kaynaklara Göre Türkitan'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları** (Ms. 552-999), Ankara 1973.

GÖKALP, Z, **Türk Medeniyet Tarihi**, İstanbul 1981.

GÖKALP, Z, **Türk Uygarlık Tarihi**, Haz. Y. Çotuksöken, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991.

GÖKALP, Z, **Türkçülüğün Esasları**, 3. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1987.

GÖKTÜRK, H., **Anadolu'da Türk Mührü**, Erzurum 1974.

GÖMEÇ, S, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997.

GRENARD, F., **Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü** (trc. D. Yüksel), İstanbul 1992.

GROUSSET, R., **Bozkır İmparatorluğu**, (çeviren, M.R. Uzmen), Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1980.

GUMİLEV, L.N., **Hunlar**, (Rusçadan çeviren, D.A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

GUMİLİEV, L. M., **Eski Türkler**, (çev. D.A. Batur), İstanbul 1999.

GÜLTEPE, N. "İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi", **Türkler** III.

HACIHAMİDOĞLU, T., "Anadolu Türk Kültürü İle Amerika Yerlileri Arasındaki Bağlar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 6, Haziran 1987.

Halikarnas Balıkçısı, **Anadolu Efsaneleri**, İstanbul 1974.

HARMATTA, J., **The Golden Bow of the Huns, Acta Antiqua Hungarica**, Budapest 1958.

HATİPOĞLU, V., "Türk Tarihinin Başlangıcı", **Türkoloji Dergisi**, VIII, 1979.

HEYD, W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, C. I-II, (Çev. E. Z. Karal), TTK, Ankara 2000.

Hsin T'ang-shu, **The Uighur Empire**, Tokyo 1972.

İbn Fazlan Seyahatnamesi (Yay. ŞEŞEN, R), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

İbn Fazlan Seyehatnamesi, “Ebu Dülef Risalesi”, , (Nşr. R. Şeşen), İstanbul 1990.

İbn Haldun, **Mukaddime, I**, (Haz. S. Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1988.

İbn Hudadbih, **Kitabu’l-Mesalik Ve’l-Memalik**, Ed. M.J. De Goeje, E.J. Brill, 1889.

İbnü’l-Esir, **el-Kamil Fi’t-Tarih** IV, (çev. B. Eryarsoy), İstanbul 1986.

İNALCIK, H., “Eski Türklerde Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi”, **AÜSBFD**, C. XIV, sayı I, 1959.

İNAN, A, “Altaylarda Hun Devri Kültürü”, **Hayat Tarih Mecmuası,** 2/2, İstanbul 1967.

İNAN, A, “Yasa, Töre ve Şeriat”, **TKA**, sayı 1, Ankara 1964.

İNAN, A, **Makaleler ve İncelemeler II**, Ankara 1991.

İNAN, A, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1986.

İRMİŞ, A., “Eski Türklerde Kadın ve Kadının Toplumdaki Yeri”, **Türk Yurdu**, C. 14, sayı 87.

İZGİ, Ö, “İslamiyetten Önce Türkitan Türk Kültürü”, **Milli Kültür**, C. I, sayı 2, 1977.

İZGİ, Ö, **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK. Yayınları, Ankara 1989.

İZGİ, Ö, **Kutluk Bilge Kül Kagan-Bögü Kagan ve Uygurlar**, Ankara 1986.

İZGİ, Ö., “Türkitannın Türkleşmesi”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12,İstanbul 1981-1982.

İZGİ, Ö., “XI. Yüzyıla Kadar Türkitan Türk devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, **İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi**, (1978), 9/87-106.

İZGİ, Ö., **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 72, Ankara 1987.

JEAD, A.D., **Yabancılara Göre Eski Türkler**, Yağmur Yayınları, İstanbul Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1983.

KAFALI, M., **Türklerin Anayurdu**, TTD, I. Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İ.,, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihindeki Yeri", **TED**, İstanbul 1970.

KAFESOĞLU, İ.,, "Tarihte Türk Adı", **Türkler, I**.

KAFESOĞLU, İ.,, "Türkler", **İ.A**. XII/2.

KAFESOĞLU, İ.,, "Türkmen Adı, Manası, Mahiyeti", **Jean Deny Armağanı**, Ankara 1958.

KAFESOĞLU, İ.,, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973.

KAFESOĞLU, İ.,, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İ.,, **Türk Milli Kültürü**, 22. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügati't-Türk** (çev. B. Atalay), C. I-II-III, Ankara 1985.

KAŞGARLI, S.M., **Uygur türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.

KAŞIKÇI, O., "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", **Türkler**, III,

KİTAPÇI, Z, "Kubbetü'n-Türkiyyetün", **Tarih ve Medeniyet**, Şubat 1996.

KİTAPÇI, Z, **Arapların Aşağı Türkistanı Fethi,** TDA Vakfı, İstanbul 2001.

KİTAPÇI, Z, **Türkitanda İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya 1999.

KİTAPÇI, Z., **Orta Aya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri**, Konya 1995.

KLYAŞTORNY, S. G., "Türkitan Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair" (Orhun Abidelerina Göre), (Çev. İ. Kaynak), **Belleten**, XXVI/104, Ankara 1962.

KOCA, S, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", **Türkler**, III,

KOCA, S, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Türkler III.

KOCA, S, "Türk Tarihinde İstiklal Mücadeleleri", **Milli Kültür,** (1983).

KOCA, S, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", **Türkler, I**.

KOCA, S., **Türk Kültünün Temelleri 1**, İstanbul 1990.

KONUKÇU, E., **Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973.

KOPPERS, W, "İlk Türklük İlk İndo-Germenlik", **Belleten** V, TTK, 1941.

KOŞAY, H.Z., "Türklerde Harp Usulü", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974.

KÖPRÜLÜ, F., "Halaç", **Belleten** V/I, s. 109-116;

KÖPRÜLÜ, M. F., "Nevrûz Merasimi", **İkdam Gazetesi**, Ayın Yazarı, "Nevrûza Aid", s. 342.

KÖYMEN, M. A, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, TTK, Ankara 1979.

KURAT, A. N., "Bulgarlar", **İA**. II,

KURAT, A. N., "Göktürk Kaganlığı", **DTCFD**, 10/1-2, Ankara 1952.

KURAT, A.N., **IV- XVIII yy.larda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Ankara 1992.

KURAT, A.N., **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara 1993.

KURAT, A.N., **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkmenistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940.

KUZANTEN, L., **İmperial Nomads**, **A History of Central Asia**, 500-1500, Leicester University Press/1979.

LACZLO, F., "Kagan ve Ailesi", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C. I, Ankara 1944.

LEWİS, B., **Modern Türkiyenin Doğuşu**, TTK, Ankara 1989.

LİGETİ, L., **Bilinmeyen İç Asya**, (çev. S. Karatay), Ankara 1986.

LİNG, L.K., **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları** (Doktora Tezi), Ankara 1978.

MACKARRAS, C., “Uygurlar”, (çev. Ş. Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**,

MANSEL, A.M., **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara 1971.

MEMİŞ, E, “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk Varlığı”, **S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi**, (Sosyal Bilgiler), sayı 7, Konya 1996.

MEMİŞ, E, “MÖ. 3. Binyılda Anadolu’da Türkler”, **TDA**, Sayı 53, İstanbul 1988.

MEMİŞ, E, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, 4. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

MEMİŞ, E, **Eskiçağda Doğu-Batı Mücadelesi**, 2. Baskı, Konya 2001.

MEMİŞ, E, **Genel Tarih**, 2. Baskı, Konya 1999.

MEMİŞ, E, **İskitler’in Tarihi**, S.Ü. Yayınları, Konya 1987.

MEMİŞ, E, **Türk Kültür Türihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

MEMİŞ, E., **Eskiçağda Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.

Mesudi, **Mürueu’z-Zeheb** I, (tercüme Ebu’l-Kasım Payende), Tahran 1374.

Mirhand, **Tarih-i Ravzatü’s-Sefâ**, IV, (nşr. M. Muhammed b. Seyyid Burhaneddin), Tahran, 1339.

Moğolların Gizli Tarihi, (çev. A. Temir), TTK, Ankara 1995.

MORİ, M., “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,** Sayı 9, 1978.

NEMETH, G., “Türklüğün Eski Çağları”, **Ülkü**, V, Ankara 1940.

NEMETH, G., **Attila ve Hunları**, (çev. Ş. Baştav), Ankara 1982.

OKLADNİKOV, A.P., “Tarihin Şafağında İç Asya”, **Erken İç Asya Tarihi**, (Der. D. Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

ONAT, A., “Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkına Bazı Bilgiler”, **Belleten**, LIV/211, 913-920.

ORKUN, H.N., **Eski Türk Yazıtları**, TTK, Ankara 1987.

ORKUN, H.N., **Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1946.

OSTROGORSKY, G., **Bizans Devleti Tarihi** (çev. F. Işıltan), Ankara 1991.

ÖGEL, B., “Doğu Göktürkleri Hakkında Öesikalar ve Notlar”, **Belleten,** C. 21; 1957.

ÖGEL, B., “Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, **DTCFD. VI**, 1948.

ÖGEL, B.,, “İlk Töles Boyları, Uygur, Ting-ling ve Kao-Ch’eler”, **Belleten**, XII/48.

ÖGEL, B.,, “Yüeçiler”, **DTCF. Dergisi**, 1957.

ÖGEL, B.,, **Batı Hun İmparatorluğu, Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987.

ÖGEL, B.,, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

ÖGEL, B.,, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK Ankara 1984.

ÖGEL, B.,, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988.

ÖGEL, B.,, **Türklerde Devlet Anlayışı, 13. Yüzyıl Sonuna Kadar**, Ankara 1982.

ÖZER, Y. Z, “Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar”, II. **Türk Tarih Kongre Bildirileri**, 1937.

ÖZERGİN, M. K., “İpek Yolu”, **Boğaziçi Dergisi**, Sayı, 38-39, İstanbul 1985.

ÖZTUNA, Y., **Devletler ve Hanedanlar** III, Ankara 1990.

PAKALIN, M.Z., **Tarih Deyimleri ve Terimleri**, C. III, İstanbul 1993.

PALAZ ERDEMİR, H., **Göktürk-Bizans İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

PARMAKSIZOĞLU, İ., “Nevrûz”, **TA**.

PULLEYBLANG, E.G., “Some Remarks on the Toquzoghuz Problem”, **Ural-Althaishe** Jahrbücer, 1956.

RASONYİ, L., **Tarihte Türklük**, Ankara 1988.

Reşideddin Fazlullah, **Câmiü’t-Tevârih**, II/5, (nşr. A. Ateş), Ankara 1960.

RİCE, T.T., **The Scythians**, London 1958.

ROUKS, P., **Türkitan Tarih ve Uygarlık**, (Çev. L. Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Sadrüddin Hüseyni, **Ahbarü'd-Devletü's-Selçukiyye**, (trc. N. Lugal), Ankara 1943.

SAMOLİN, W., **East Turkistan to the Twelfth Century,** The Hague 1964.

SEVİN, V., "Anadolu'da Pers Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları**, I, (1982).

SEVİNÇ, N., "İslam Öncesi Türk Hukuku", **TDA Dergisi**, Haziran 1980.

SHİRATORİ, K., "Kaghan Unvanının Menşei", (çev. İ. Gökbakan), **Belleten**, C. 9, 1945.

SİNOR, D, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", (çev. T. Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**,

SÜMER, F, "Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları", I, TDA Vakfı, İstanbul 1999.

SÜMER, F, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", **DTCFD**, XX, (1962.

SÜMER, F., **Eski Türklerde Şehircilik**, TTK Ankara 1994.

ŞEŞEN, R, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.

TANYU, H., "Türk Töresi", **AÜİFD**, C. XXIII, Ankara 1978.

TARHAN, M. T, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **Tarih Dergisi**.

TARHAN, M. T, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII, **Türk Tarih Kongre Bildirileri** I, (1979).

TARHAN, M. T, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **Tarih Dergisi**, 23.

TARHAN, M. T, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", **Türkler**.

TAŞAĞIL, A, **Gök Türkler**, TTK, Ankara 1995.

TAŞAĞIL, A.,"Kapgan Kagan Devrinde Göktürk-Çin Münasebetleri", **TDA Dergisi**, sayı 65.

TEKÇE, E.F., **Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1542, Ankara 1993.

TEKİN, S., "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", **AÜEF Araştırma Dergisi**, sayı 3, Erzurum 1972.

TEKİN, T., "Kuzey Moğolistanda Yeni Bir Uygur Anıtı, Taryat (Terhin) Kitabesi", **Belleten**, XLVI, (1982).

THOMPSON, E.A., **A History of Attila and the Huns**, Oxford, 1948.

TOGAN, N., "Hz. Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,** C. IV, İstanbul 1964.

TOGAN, Z. V, "Sakalar", **BTTD**, 17, (1986.

TOGAN, Z. V, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981.

TURAN, O, **Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti**, İstanbul 1989.

TURAN, O, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C. I. İstanbul 1999.

TURAN, O., **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941.

TURAN, R., **Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması**, İstanbul 1995.

TUTAR, H., "Mitolojide ve Yaşanan Durumu İle Nevrûz", **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi**, Yıl 2, Sayı 24, Ankara 2004.

UÇAK, C., **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara 1985.

UNAT, F. R., **Hicri Takvimi Miladiye Çevirme Klavuzu**, Ankara 1989.

UZUNÇARŞILI, İ. H, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İ. H., **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 3. Baskı, TTK. Ankara 1984.

VASİLİEV, A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, I,

VİLADİMİRTSOY, B.Y., **Moğolların İçtimai Teşkilatı,** (çev. İNAN, A), TTK, Ankara 1987.

Yakubovskiy, **IX ve X, Asırlarda İtil ve Bulgarların Tarihi Topografisi Meselesine Dair**, Belleten, Sayı, 62, Ankara Nisan 1952.

Yakut el-Hamavi, **Mucemu'l-Buldan**, V, Beyrut 1955-1957.

YAZICI N., **Milli Tarih Şuuru ve Büyük Türk Devleti**, Ocak Yayınları, Ankara 1984.

YAZICI, N., **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

YAZICI, N., **Tarihte Türkler ve Türk Devletleri**, Konya 1997.

YÖRÜKAN, Y. Z., "Türkitan'da Türk Boyları", **DİFM**/23, İstanbul 1932.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig** (çev. R.R. Araf), Ankara 1988.

YÜ, Ying-Shıh., **Hsiung-nu** (Şyunğ-nü), (çeviren, s. Esenbel), **Erken İç Asya Tarihi.**

YÜCEL, E., **İslam Öncesi Türk Sanatı**, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul 2000.

İNDEKS

A

Abbasi Halifesi, 208

Abdullah, 208

Adem, 277, 279

Afanesyevo, 16

Afganistan, 15, 31, 107, 196, 201, 202, 283

Afrasyap, 41

Ağrı Dağı, 280

Ahşunvar, 192, 193, 198

Akhun, 26, 31, 191, 201, 202, 203, 261, 262

Akhunlar, 31, 190, 191, 201, 202, 203, 261, 323, 331

Akkad, 166, 167, 168

Akkoyunlu, 213, 276, 336

Akkoyunlular, 57

Alevi-Bektaşi, 279

Almuş Han, 208

Alp Arslan, 53

Alp Er-Tunga, 38

Altınordu, 115, 209, 214, 238, 331

Altınordu Devleti, 209

Anadolu, 25, 29, 30, 32, 35, 36, 40, 41, 42, 56, 166, 167, 168, 172, 240, 276, 277, 278, 288, 290, 295, 327, 328, 332, 334, 336

Anav, 19, 251

Andronovo, 16, 17, 21, 246, 267

Ankara, 208, 209, 210, 211, 324, 331, 336

Apa Tarkan, 239, 242

Araplar, 35, 49, 90, 112, 212, 274, 291

Asparuh, 206

Aşkabad, 19

Attila, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 184, 186, 188, 189, 201, 228, 258, 259, 293, 324, 332, 335

Avar, 26, 211, 294

Avarlar, 34, 96, 97, 99, 178, 190, 205, 211, 262, 294

Avrasya, 45, 169

Avrupa, 32, 33, 34, 35, 45, 69, 99, 108, 169, 170, 171, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 205, 206, 209, 211, 258, 274, 280, 292, 293, 294, 298, 323

Aybars, 173, 174, 179

Azak Denizi, 206

B

Babil, 41

Bağdad, 208

Balamir, 170, 172, 179

Balkanlar, 29, 32, 34, 35, 36, 175, 205, 212, 214

Balkaş, 16, 172, 214

Basmıllar, 138, 139

Başkırtlar, 23

Batu Han, 209

Behram, 191, 192

Behram Gur, 192

Belh, 191, 198, 199, 200, 201, 203

Beşbalık, 107, 109, 142, 153, 250

Bilge Kagan, 94, 119, 120, 139, 141, 142, 144, 145, 146

Bilge Kağan, 23, 93, 94, 103, 109, 111, 114, 116, 117, 121, 122, 123, 126, 129, 134, 135, 137, 141, 216, 227, 231, 240, 242, 259, 283

Bizans, 32, 34, 35, 36, 99, 100, 101, 102, 112, 132, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 211, 213, 214, 255, 258, 260, 262, 291, 292, 293, 294, 295, 333, 336

Böğü Kagan, 140, 142

Budizm, 31, 92, 110, 122, 155, 203, 281, 283, 287

Buhara, 98, 107, 198, 199, 200, 282

Bulgar, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 324

Bulgarlar, 34, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 293, 294, 298, 331

Bumın, 93, 95, 96, 125, 130, 131

Bumin Kağan, 94, 95, 216, 238

C

Cengiz Han, 110, 218

Cennet, 279

Ceyhun, 98, 190, 191, 193, 199, 200, 201, 262

Cungarya, 26, 261

Ç

Çağaniyan, 191, 194

Çi-çi, 69, 70, 71, 169

Çin, 17, 19, 21, 23, 30, 32, 34, 35, 39, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 79, 81, 85, 86, 87, 89, 90, 94, 95, 99, 100, 101, 103,

104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 160, 161, 162, 163, 169, 190, 195, 196, 199, 203, 212, 219, 236, 239, 240, 241, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 274, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 295, 298, 324, 325, 326, 327, 329, 331, 332, 333, 335

D

Dareious, 52, 54

Darius, 42, 43, 44

Dokuz Oğuz, 26, 127, 239

Dokuz Oğuzlar, 138

E

Efrasiyab, 17

Eftalit, 31, 98, 108, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 261

Eftalitler, 97, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 323

El Kağan, 104, 105

Emeviler, 291

Ergenekon, 274, 280, 325

F

Fatih Sultan Mehmet, 244, 299

Fin Ugor, 204

Fin-Ugor, 182, 294

Fin-Ugorları, 207

Firdevsi, 192, 194, 195, 198, 275

Firûz, 191

Franklar, 90

Fransa, 33

G

Gagauzlar, 213, 295

Germenler, 84, 294

Gotlar, 45, 90, 176, 206

Gök Tanrı, 220, 225, 287

Göktürk, 23, 24, 27, 55, 56, 93, 94, 95, 100, 109, 111, 112, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 181, 195, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 206, 212, 213, 214, 216, 227, 231, 234, 238, 240, 241, 242, 245, 246, 252, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 268, 269,

283, 296, 297, 298, 331, 333, 335

Göktürk Kağanlığı, 206

Göktürkler, 24, 31, 35, 54, 93, 94, 95, 96, 119, 123, 125, 129, 131, 133, 136, 138, 140, 143, 181, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 211, 212, 213, 214, 222, 225, 238, 241, 252, 255, 257, 258, 259, 261, 262, 269, 284, 285, 292, 296, 297, 298

Güney-Rusya, 206

H

Haccac, 202

Halaç, 202, 257, 327, 331

Halife Muktader Billah Cafer, 208

Harappa, 19

Harezm, 207, 210

Harzemşahlar, 213

Hasar Tegin, 145, 146

Hatti, 166

Havva, 279

Hazar, 206, 207, 210

Hazar Denizi, 14, 99, 102, 172, 192, 196, 290, 292

Hazar Hakanlığı, 204

Hazarlar, 207

Herat, 15, 107, 193

Herodot, 40, 51, 52

Hıristiyanlık, 177, 282, 292, 295

Hindistan, 19, 30, 31, 35, 90, 98, 99, 101, 107, 108, 116, 133, 191, 201, 203, 281, 283

Hitit, 30

Hoço, 89, 159

Horasan, 15, 113, 123, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 257, 323

Hoten, 105, 106, 108

Hun, 23, 26, 31, 33, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 122, 147, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 196, 201, 206, 211, 217, 219, 223, 236, 237, 238, 251, 252, 255, 258, 260, 261, 323, 325, 326, 329, 333

Husrev Anuşirvan, 199

Hüsrev, 97, 98, 191, 195, 197

Hz. Ali, 279

Hz. Nuh, 279

Hz. Yusuf, 279

I

Irak, 210

İ

İbn Rustah, 210

İbni Fadlan, 289

İlhanlılar, 238, 244

İlşu-Nail, 167

İlteriş Kağan, 110, 111, 116, 119, 268

İran, 15, 30, 31, 32, 35, 38, 40, 41, 44, 90, 97, 98, 99, 100, 102, 112, 156, 166, 177, 182, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 203, 210, 212, 255, 261, 262, 274, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 291, 298

İskit, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 99, 169

İskitler, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 69, 323, 325, 332, 335

İslam, 14, 24, 28, 88, 100, 123, 128, 192, 194, 199, 208, 210, 211, 228, 254, 256, 257, 275, 277, 281, 282, 284, 287, 294, 298, 324, 330, 334, 335, 336, 337

İslamiyet, 25, 48, 131, 202, 203, 212, 213, 284, 289, 290, 291, 293, 299

İspanya, 33

İstanbul, 209

İstanbul Boğazı, 42

İstemi, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 112, 195, 197, 199, 200, 216, 222, 227, 238, 263, 323

İstemi Kağan, 93, 94, 96, 197, 199, 216, 238, 323

İşbara, 103, 104, 122, 125, 240, 242

İşbara Kağan, 103, 104

İtil, 25, 207, 209, 210, 211, 214, 291, 324, 336

J

Juan Juanlar, 95, 130, 190, 196, 197

K

Kafkaslar, 168, 172, 210

Kafkasya, 206

Kama, 207, 209

Kanuni Sultan Süleyman, 206, 276

Kapağan Han, 112, 113, 116

Karabalgasun, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149,

151, 152, 153, 156, 158, 159, 161, 162

Karadeniz, 29, 32, 33, 34, 36, 42, 99, 170, 172, 178, 196, 208, 209, 214, 293, 331

Karahanlılar, 238, 241, 244

Karakoyunlu, 213, 276, 336

Karakoyunlular, 57

Karasuk, 17

Karluklar, 106, 113, 115, 139, 144, 212, 251

Kaşgar, 105, 106

Kavad, 191, 192, 193, 194, 195

Kavimler Göçü, 33, 34, 35, 170, 171

Kazakistan, 15, 17, 31, 33, 55

Keşmir, 15, 98, 99

Kıpçak, 15, 81, 209, 214

Kıpçaklar, 34, 205, 214, 292

Kırgız Kagan, 144

Kırgızistan, 15, 213

Kırgızlar, 70, 116, 118, 144, 146, 213, 285

Kırım, 40, 238, 244, 291, 299, 331

Kimekler, 214

Kimmerler, 38, 39, 40, 41, 46, 49, 335

Kiyef Knezliği, 34

Konstantinopolis, 99, 194

Kuça, 105, 106, 144, 261

Kuşanlar, 190, 283, 331

Kuteybe, 202

Kutlug Bilge Kül Kağan, 139

Kuzey Afrika, 33, 171

Kül İç Çor, 117

L

Lidya, 40, 41

M

Macar, 172, 178, 204, 205, 206, 207, 324

Malazgirt, 53, 213, 214, 295

Malezya, 287

Mani, 140, 142, 144, 147, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 284

Maniah, 98, 99

Maniheizm, 141, 156, 157, 284

Marko Polo, 25

Mecusilik, 282

Merv, 15, 107, 192, 193, 199, 203

Mete, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 71, 72, 74, 76, 77, 78,

81, 82, 83, 84, 181, 182, 196, 217, 219, 223

Mete Han, 58, 181

Mezopotamya, 19, 30, 166, 168

Mısır, 25, 38, 133, 166, 210

Moğol, 55, 130, 131, 205, 206, 209, 243

Moğolistan, 15, 39, 59, 72, 79, 89, 96, 104, 105, 107, 109, 117, 151, 213, 249

Moğ-yü Kağan, 149, 151, 152, 155, 156

Mohenja-daro, 19

Moldavya, 280, 295

Moyun-Çor, 136

Moyun-Çur, 139

Mugan, 96, 103

Muncuk, 173, 175, 179

Musa Peygamber, 279

Musevilik, 282

Mustafa Kemal Atatürk, 117

N

Nevrûz, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 325, 327, 331, 333, 336

Nizek Tarhan, 202, 203

Nuh Peygamber, 23, 279

O

Ogur, 26

Oğuz Destanı, 23

Oğuzlar, 27, 34, 114, 212, 213, 230, 251, 286, 295

Oktar, 173, 174, 179

Ordu-balık, 144

Orhon, 15, 57, 117

Orhun Abideleri, 93, 124, 130, 216, 219, 220, 326

Türkitan, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 39, 42, 49, 51, 55, 59, 63, 65, 67, 72, 88, 99, 106, 107, 108, 113, 131, 138, 139, 142, 144, 168, 178, 190, 195, 200, 208, 210, 212, 222, 238, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 259, 262, 275, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 292, 298, 299, 324, 327, 329, 330, 334, 336

Orta Avrupa, 25, 29, 32, 34, 35, 36, 171, 178, 293

Orta Doğu, 32, 35, 282

Ortodoks, 206, 293

Osmanlı, 55, 110, 120, 206, 213, 222, 240, 244, 276, 294, 299, 336

Ostrogot, 33

Otlukbeli, 299

Otuz-Oğuzlar, 207

Ö

Ön Asya, 23, 38, 41, 50, 212, 251, 275, 282, 291, 335

Ötüken, 14, 55, 57, 93, 96, 110, 111, 132, 138, 147, 223, 285, 328, 330, 335

Özbekistan, 15

P

Pakistan, 15, 19

Pazırık, 15, 48, 87, 88, 89, 335

Peçenekler, 34, 204, 205, 214, 292, 294, 298

Peşavar, 15

R

Roma, 33, 34, 82, 102, 132, 133, 134, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 183, 185, 188, 205, 238, 293, 294

Rua, 173, 179

S

Safeviler, 213

Saka, 41, 42, 259, 266, 278

Samaniler, 98

Samnitler, 84

Sasani, 97, 107, 177, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 261, 262, 282

Sâsânî Devleti, 31, 35

Selçuklu, 20, 34, 213, 275, 331

Selçuklular, 97, 102, 115, 120, 123, 213, 214, 275, 295, 324, 335

Selenga, 57, 138

Semerkant, 67, 98, 107, 282

Sibirya, 14, 15, 87, 88, 89, 204, 211, 214, 278, 280, 295

Slavlar, 206

Sogdiana, 191

Sogdiyana, 107, 115, 117

Sogdlar, 98, 103, 113, 116

Soğdlular, 80, 126

Strabon, 47

Suriye, 25, 102, 169, 210

Sümer, 15, 19, 30, 140, 166, 168, 239, 297

Ş

Şamanizm, 219, 282, 287, 290, 329

Şine-Usu, 298

T

Tabgaç, 31, 95

Tacikistan, 15

Tagar, 18

Talas Irmağı, 71

Tang-hu, 86

Tanrı Dağları, 16, 26

Tardu, 100, 103, 263

Tarduş, 123

Tarduşlar, 112

Taşkent, 106, 107, 109, 197

Taşkurgan, 105

Teoman, 58

Timur, 110, 115, 288, 299

Toharistan, 31, 191, 199, 200, 201, 202, 203

Ton Yukuk, 231, 232

Tonyukuk, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 121, 128, 137, 234, 239, 283

Tonyukuk Yazıtı, 121

Toraman, 201

Tuman, 58, 61

Tun Baga Tarkan, 140, 141, 142

Tun Bağa, 149, 150, 152, 153

Tuna Bulgarları Devleti, 206

Turfan, 95, 105, 109, 144, 156, 158, 195, 261

Türgeşler, 107, 112, 113, 116, 212, 214

Türgiş, 119, 136, 241

Türk, 207, 208, 209, 210, 211, 324, 326, 331

Türki kralı, 167

Türkistan, 14, 17, 19, 39, 41, 42, 63, 65, 73, 81, 100, 106, 130, 144, 210, 298, 299, 324, 332, 335

Türkmenistan, 15, 238, 251, 331

U

Uldız, 172, 173, 179

Uluğ Bey, 23

Uygur, 24, 115, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 190, 212, 213, 218, 240, 242, 244, 252, 254, 256, 257, 272, 284, 298, 299, 325, 329, 330, 333, 335

Uygurlar, 114, 118, 119, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 150, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 212, 213, 238, 240, 242, 244, 252, 256,

268, 269, 292, 298, 299, 329, 332

Uzlar, 34, 212, 213

Uzun Hasan, 276, 299

V

Valentinus, 100, 103

Vizigot, 33, 170

Y

Yafes, 23

Yağlakar, 143, 148, 149, 151, 220

Yakutlar, 285, 295

Yang-Shao, 19

Yaşıl Öğüz, 249

Yayık Nehri, 16

Yenisey, 17, 103, 112, 213, 232, 239, 297

Yezdegird, 191, 202

Yüeçi, 58, 66

Z

Zemark, 99, 100

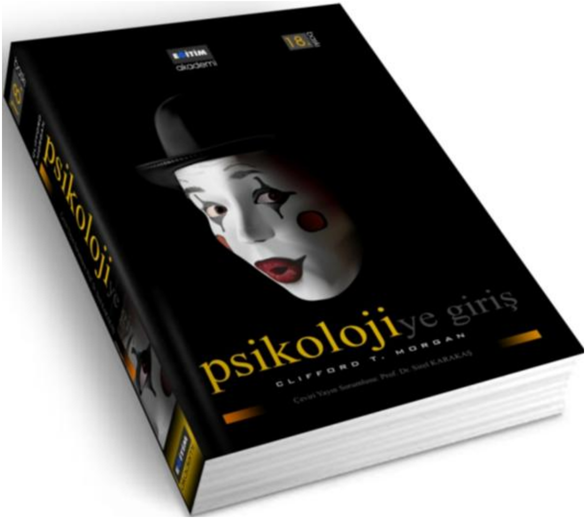
Zerdüştlük, 281, 282

Doç. Dr. Metin IŞIK

Bilindiği üzere insanlar arasındaki her türlü bilgi, duygu ve düşünce alışverişine iletişim adı verilmektedir. Her şeyden önce bir süreci ifade eden iletişim tek yönlü değil, çift yönlü bir süreçtir. Karşılıklı olarak, çift yönlü işlemesi gereken bu sürecin, konuşan (gönderici) ve dinleyen (alıcı) olmak üzere iki aktörün olması ve bunlar arasında duygu, bilgi, düşünce alışverişinin gerçekleşmesi gerekmektedir.

Buradan da anlaşılacağı üzere iletişim her şeyden önce zihinsel anlamda bir ortaklık kurma aracıdır. Nitekim insanlar bilgi, duygu ve düşünce alışverişi yapmak suretiyle söz konusu ortaklığın temelini atmaktadırlar. İnsanların birbiriyle yakınlaşmasının ve kaynaşmasının yolu iletişim kurmaktan geçmektedir. İletişim, insanlar arasında duygu ve düşünceler bağlamında zihinsel bir ortaklık kurma aracı olduğuna göre, iletişim eylemine giren bireylerin aynı konu üzerinde durmaları bile en azından konu bazında ortaklığı sağladıklarını göstermektedir.

CLIFFORD T. MORGAN

Editörler:
Prof.Dr. Sirel KARAKAŞ
Yrd. Doç. Dr. Rükzan ESKİ

Kitap Tanıtım Yazısı:

"Bu kitap *HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ* Psikoloji Bölümü'nde çalışan tüm öğretim üye ve görevlileri ile asistan ve uzmanlarının, bir ortak çalışma bilinci içinde ve Psikoloji Bölümü adına,"

Kısa bir kitabın neleri kapsayabileceğine karar vermek uzun bir kitaba kıyasla daha güçtür. Bu kitapta başlıca amaç, psikologların neler düşündüklerini ya da nasıl çalıştıklarını yansıtmaktan çok, neler bildikleri konusunda açık seçik bir tablo sunmak olmuştur. İkinci olarak da psikolojiye giriş dersini alan öğrencilerin çoğunun bu konuda uzmanlaşamayacakları dikkate alınmıştır. Dolayısıyla, öğrencilerin çeşitli ilgi alanlarına ya da kendi yaşamlarına uygulayabilecekleri bilgiler kapsanmaya çalışılmıştır. Kitap aynı zamanda, başka psikoloji dersleri alacak öğrenciler için de sağlam bir temel oluşturabilecek kadar kapsamlıdır.